

Баламутка

Оноре де Бальзак

Переклав Юрій Лісняк

Панові Шарлю Нодьє,

членові Французької академії,

бібліотекареві Арсеналу

Ось вам, любий мій Нодьє, твір, повний фактів, що ховалися від закону за стінами родинного житла; проте в ньому перст Божий, так часто званий випадком, підтриманий людським правосуддям, а мораль, хоч висловлена іронічним персонажем, повчальна й разюча. Як на мене, з цього впливає велика наука і для всієї родини, і для матері. Ми, можливо, запізно помічаємо наслідки послаблення батьківської влади. Ця влада, що колись миналася тільки зі смертю батька, становила єдиний людський суд, у якому розбиралися домашні злочини, і в найтяжчих випадках держава підтримувала її виконанням вироків. Хоч би яка ніжна й добросерда була мати, вона не може заступити отієї батьківської суверенності, як Жінка не може заступити на троні короля; а коли трапляються такі випадки, вони породжують потвор. Можливо, я й не зміг би намалювати картину, яка ще краще показувала б, який необхідний довічний шлюб європейським суспільствам, які бувають лихі наслідки жіночої слабкості і які небезпеки несе в собі непогамовна жадоба. Хай суспільство, засноване цілком на владі грошей, тремтить, відчуваючи безсилля правосуддя перед хитрощами системи, яка рветься до успіху, освячуючи всі засоби! Хай вона чимшвидше повернеться до католицтва, щоб очистити люд релігійним почуттям та освітою, відмінною від тієї, що дають світські університети. Доволі прекрасних постатей, доволі великих, шляхетних, вірних натур сяють на сторінках "Сцен

військового життя", тож я можу дозволити собі тут указати, скільки розбещеності вносять воєнні звичаї в певні душі, котрі й в особистому житті важаться чинити так, ніби на бойовищі. Ви кинули на нашу добу проникливий погляд, філософія якого виявилась не в одному гіркому роздумі, що світить з Ваших витончених сторінок, і Ви краще за будь-кого оцінили всю шкоду, завдану духові нашого народу чотирма різними політичними системами. І я не зміг би віддати цю повість під компетентніше покровительство. Може, Ваше ім'я захистить цей твір проти звинувачень, які його не обминуть: чи бувають хворі, які мовчали б, коли хірург вирізає в них причину найгостріших їхніх мук? До приємності присвятити Вам цю "Сцену" долучається гордість за те, що я виказую Вашу прихильність до того, хто називає себе одним із Ваших найщиріших шанувальників,—

де Бальзака

У 1792 році ісуденське городянство користувалося послугами одного лікаря на прізвище Руже; його мали за людину надзвичайно лиху. Як твердили декотрі сміливці, його дружина почувала себе тяжко нещасною, хоч була найвродливішою жінкою в місті. Можливо, вона була не дуже розумна. Попри всю цікавість приятелів, теревені байдужих, лихослів'я заздрісників про життя родини знали дуже мало. Доктор Руже належав до тих людей, про яких звичайно кажуть: "Шорсткий". Тож, поки він був живий, про нього уникали говорити й зустрічали його привітно. Дружина — з дому Деквенів,— досить хирлява ще до заміжжя (казали, що це була одна з причин, чому лікар узяв її), народила спершу сина, а потім, чомусь аж за десять років, ще й дочку. Казали, що для батька, хоч він був лікар, це стало несподіванкою. Ту пізню дитину назвали Агатою. Всі ці факти такі незначні, звичайні, буденні, що начебто й не заслуговують, аби починати розповідь із них; та коли б вони не були відомі, людину такого типу, як доктор Руже, вважали б якимось нелюдом, не батьком, а виродком, тимчасом як він просто корився тим поганим нахилам, що їх люди часто виправдовують жахливою аксіомою: "Чоловікові треба мати характер!" Ця чоловіча сентенція зіпсувала життя багатьом жінкам. Старі Деквени, лікареві тесть і теща, торгували вовною:

власникам отар забезпечували збут беррійського золотого руна, а покупцям — його закупівлю, та й брали комісійний процент і з тих, і з тих. На цьому ділі вони розбагатіли й були дуже скупі: принцип життя багатьох людей. Деквен-син, менший брат пані Руже, не жив у Ісудені. Він подався шукати долі в Парижі й найнявся до бакалійної крамниці на вулиці Сент-Оноре. То було падіння. Але що ви хочете: бакалійника вабить до цього ремесла сила, не менша за ту, котра відштовхує від нього митців. Суспільні сили, які визначають професію тієї чи тієї людини, ще не вивчені. Цікаво було б знати, чому людина береться торгувати папером, а не хлібом,— відколи сини вже не мусять успадковувати батьківське ремесло, як то було в стародавньому Єгипті. Деквенові обрати фах допомогло кохання. Побачивши вперше свою господиню, дуже вродливу жінку, він нестямно закохався й поміж іншим сказав собі: "Ну що ж, стану бакалійником!" Самим лише терпінням та тими невеликими грішми, що прислали йому батько й мати, він домогся свого і одружився з удовою пана Біксіу, свого попередника. В 1792 році торгівля Деквенів, на думку всіх, процвітала. Старі Деквени були тоді ще живі. Покинувши торгувати вовною, вони почали вкладати гроші в купівлю націоналізованих маєтків: ще одне золоте руно! Їхній зять, майже певний, що незабаром поховає дружину, повіз дочку до Парижа, до свого шуряка, аби дівчина побачила столицю, але й не без задньої думки. Паризькі Деквени не мали дітей. Пані Деквен, на дванадцять років старша за чоловіка, ще була при здоров'ї, але розгладла, мов гуска восени, а хитрий Руже достатньо знався на медицині, щоб передбачити: пан і пані Деквени, всупереч тому, що твердять казки про фей, довіку будуть щасливі, а дітей не матимуть. Можливо, це подружжя полюбить Агату. Бо доктор Руже хотів позбавити дочку спадщини й сподівався, що досягне мети, вивізнивши її до столиці. Дівчина, найвродливіша в усьому Ісудені, не була схожа ні на батька, ні на матір. Коли вона народилася, доктор Руже навіки посварився зі своїм найщирішим приятелем паном Лусто, колишнім намісником, і той зразу виїхав з Ісудена. Коли виїздить з батьківщини якась родина, жителі такого благодатного краю, як ісуденський, мають право дошукуватись причини цієї незвичайної втечі. Коли вірити деяким лихим язикам, пан Руже, людина мстива, вигукував, що Лусто помре тільки від його руки. Таке слово з уст лікаря не менш

грізне, ніж гарматне ядро. Коли Національні збори скасували намісництво, Лусто виїхав і більше до Ісудена не повернувся. Відколи він з родиною поїхав, пані Руже днювала й ночувала у рідної сестри колишнього намісника, пані Ошон, хрещеної матері її дочки, єдиної людини, якій вона звіряла свої прикромі. Та й ті скупі відомості, які ісуденці мали про життя прекрасної пані Руже, вони почули з уст цієї шановної дами, і то після лікаревої смерті.

Перші слова пані Руже, коли її чоловік сказав, що повезе дочку до Парижа, були: "Я більше не побачу дочки!"

— І це, на жаль, була правда,— сказала потім шановна пані Ошон.

Бідна мати помалу зробилась жовта, мов цитрина, і стан її аж ніяк не спростовував думки тих, котрі твердили, що Руже помалу вбиває дружину. Через поведінку дорослого сина-бовдура ця несправедливо звинувачена мати була ще нещасніша. Не стримуваний, а може, й підбурюваний батьком, юнак, дурний як пень, не виявляв належної уваги й пошани до матері. Жан Жак Руже удався в батька найгіршими рисами, а лікар був не дуже принадний ні вродою, ні душею.

Приїзд чарівної Агати Руже не приніс щастя її дядькові Деквеніві. На тому ж тижні, чи то в ту ж декаду (Республіку вже було проголошено) його кинули до в'язниці за наказом Робесп'єра Фук'є-Тенвілеві¹. Деквен, що мав нахабство гадати, ніби голод викликано навмисне, здуру поділився цією думкою (він же гадав, що думка вільна) з кількома своїми клієнтами й клієнтками, аби прислужитися їм. Громадянка Дюпле, дружина столяра, в якого мешкав Робесп'єр,— вона ж таки куховарила для цього великого громадянина,— на нещастя для беррійця вшановувала його крамницю своїми візитами. Ця громадянка вирішила, що погляди бакалійника образливі для Максиміліана Першого². І так не дуже задоволена поведінкою подружжя Деквенів, ця високошановна плетільниця з якобінського клубу вважала вроду громадянки Деквен чимось на взірець аристократичності. Повторюючи Деквеніві слова своєму славному панові, вона ще долила в них отрути. Бакалійника

заарештували за шаблонним звинуваченням "у спекуляції". Коли Деквен опинився в тюрмі, дружина забігала, щоб визволити його, але її заходи були такі недоречні, що той, хто послухав би, як вона говорить із людьми, від яких залежала чоловікова доля, міг би подумати, що вона щиро хоче спекатись чоловіка. Пані Деквен була знайома з Брідо, одним із секретарів міністра внутрішніх справ Ролана³ й усіх його попередників та наступників. Вона вдалася до того Брідо, щоб урятувати бакалійника. Непідкупний начальник канцелярії, один із тих добродішних простаків, що чарують нас своєю некорисливістю, звичайно, остерігся підплачувати тих, від кого залежала Деквенова доля: він спробував просвітити їх! А просвіщати людей у ті часи було однаково, що умовляти їх відновити Бурбонів на троні. Міністр-жірондист, що боровся з Робесп'єром, сказав Брідо: У що це ти пхаєшся?" І всі, до кого поштивий начальник канцелярії звертався, повторювали цю жорстоку фразу: "У що це ти пхаєшся?" Брідо розважно порадив пані Деквен не рипатись; але, замість уласкавити Робесп'єрову господиню, вона почала вергати громи й блискавки на цю донощицю; пішла до одного члена Конвенту, що сам тремтів за свою шкуру, і той пообіцяв: "Я поговорю з Робесп'єром". Прекрасна бакалійниця заспокоїлась, а захисник, звичайно, і словом не прохопився. Кілька голів цукру, кілька пляшок доброго лікеру, подарованих громадянці Дюпле, урятували б Деквена. Ця невеличка пригода доводить, що під час революції однаково небезпечно шукати рятунку і в чесних людей, і в негідників: можна покладатись тільки на себе. Деквен загинув, але йому принаймні дісталася честь іти на ешафот у товаристві Андре де Шеньє⁴. Отам, безперечно, Бакалія й Поезія вперше обнялись у плоті, бо вони й тоді, і завжди мали таємний зв'язок між собою. Деквенова смерть наробила куди більше галасу, ніж смерть Андре де Шеньє. Треба було аж тридцяти років, аби зрозуміти, що зі смертю Шеньє Франція втратила більше, ніж зі смертю Деквена. В Робесп'єрових заходах добре було принаймні те, що аж до 1830 року налякані бакалійники не пхались у політику. Крамничка Деквена була за сто кроків від Робесп'єрового помешкання. Невдовзі бакалійників наступник збанкрутував, і приміщення зайняв Цезар Біротто⁵, славетний парфюмер. Та, немовби ешафот заніс туди якесь нез'ясовне заразливе нещастя, винахідник "Подвійного турецького крему" й "Дезодораційної води"

збанкрутував там також. Розв'язок цієї проблеми належить до царини окультних наук.

Кілька разів начальник канцелярії провідав дружину нещасливого Деквена, і його вразила спокійна, холодна, чиста врода Агати Руже. Хоча він приходив утішити вдову, яка, поховавши вже другого чоловіка, в тяжкому горі не могла навіть провадити торгівлю, та скінчилося це тим, що він не далі як за декаду пошлюбив чарівну дівчину, викликавши з дому її батька, який не примусив чекати себе. Лікар, у захваті від того, що все розвивається за його бажанням, бо його дружина стала єдиною спадкоємицею старих Деквенів, поквапився до Парижа не так для того, щоб бути присутнім на Агатиному весіллі, як для того, щоб по своїй уподобі оформити шлюбну угоду. Некорисливість та палка закоханість громадянина Брідо полишили цілковиту волю хитрощам лікаря, і той використав зятеве засліплення, як ви побачите з дальшого розвитку цієї історії. Отож усе добро старих пана й пані Деквенів, коли ті померли протягом двох років одне по другому, дісталось у спадщину пані Руже — чи, краще сказати, лікареві. Врешті Руже подолав витривалість своєї дружини, і та померла на початку 1799 року. Тепер він мав виноградники, він купував ферми, він придбавав гамарні, він міг продавати вовну! Його коханий син не тямив робити нічого, але батько призначив його для ролі власника, полишав йому рости багатим і дурним, певний, що його нащадок зуміє прожити життя й померти не згірше за найученіших людей. З 1799 року ісуденці, що вміли рахувати, оцінювали річний прибуток старого Руже в тридцять тисяч ліврів. Після дружининої смерті лікар жив як розпусник, але, так би мовити, по-своєму впорядковував те життя, провадив його за зачиненими дверима свого дому. Цей медик із таким крутим характером помер 1805 року. Бог відає, що говорило тоді ісуденське городянство про цього чоловіка, скільки ходило по місту байок про його огидне особисте життя. Жан Жак Руже, якого батько, збагнувши його недоумство, врешті взяв у шори, лишився неодружений із поважних причин, з'ясування яких становить важливу частину цієї історії. В його безшлюбності, як ми побачимо згодом, винен був почасти батько:

Тепер треба розглянути, які були наслідки того, що батько помстився на дочці, яку не вважав своєю, хоч вона законно носила його прізвище. Ніхто в Ісудені не примітив однієї з тих химерних випадковостей, що роблять із цілого покоління безодню, в яку западає знання. Агата була схожа на матір доктора Руже. Так само, як, згідно з широко відомим спостереженням, подагра перескакує через покоління й переходить від діда до онука, нерідко можна побачити, що й подібність чинить мов подагра.

Отак і старший син Агати, обличчям схожий на матір, натурою вдався в доктора Руже, свого діда. Полишмо розв'язання цієї другої проблеми разом із розкішним реєстром мікроскопічних створінь двадцятому сторіччю, і наші небожі напишуть, може, не менше дурниць, ніж устигли написати про це темне питання наші вчені корпорації.

Агата Руже приваблювала всі погляди, бо природа наділила її одним з тих облич, котрим, як обличчю матері нашого Спасителя діви Марії, судилось довіку лишатися дівочими, навіть після заміжжя. На її портреті, що й донині зберігся в майстерні Брідо, ми бачимо бездоганий овал, незаймано білу шкіру без найменшого сліду ластовиння, хоч коси в неї були золотаво-руді. Не один художник, побачивши сьогодні це ясне чоло, ці скромні уста, цей тонкий ніс, гарненькі вушка, довгі вії, темно-голубі очі, сповнені безмежної ніжності,— все позначене великим спокоєм обличчя, питає нашого великого майстра: "Це копія з Рафаеля?" Ще ніколи чоловік не вчинив розумніше, ніж учинив начальник канцелярії, коли одружився з цією дівчиною. Агата втілювала в собі виховану в провінції ідеальну господиню, що зроду не лишалась сама, без материнського нагляду. Побожна без святенництва, вона не мала іншої освіти, крім тієї, яку дає жінкам церква. Була вона довершеною дружиною і в повсякденному розумінні, хоча її необізнаність із життям не раз призводила до лиха. Епітафія однієї знаменитої римлянки: "Вона ткала й пильнувала дому",— чудово відображає таке чисте, просте й спокійне життя. Відколи встановлено Консульство, Брідо був фанатично відданий Наполеонові, що призначив його начальником відділу в 1804 році, за рік до смерті Руже. Маючи дванадцять тисяч франків платні, та

ще й одержуючи немалі нагороди, Брідо нітрохи не журився ганебними умовами спадщини по лікарю, за якими Агата не одержала нічого. За півроку до смерті старий Руже оформив продаж синові частини своїх маєтків, а решта дісталась тому ж таки Жанові Жакові чи то дарунком від батька, чи то як законному спадкоємцеві. Ті сто тисяч франків, які Агата одержала в рахунок майбутньої спадщини під час укладання шлюбу, й становили всю її частку в майні, що зосталось по батькові й матері. Обожаючи імператора, Брідо з відданістю східного сеїдаб служив величним задумам цього новітнього півбога, який, заставши все у Франції зруйнованим, хотів усе привести до ладу. Начальник відділу ніколи не казав собі: "Годі!" Проекти, меморандуми, рапорти, начерки — найтяжчі завдання він брав на себе, щасливий тим, що допомагає імператорові; він любив його як людину, обожнював як владаря й не терпів найменшої критики на адресу його дій та проектів. З 1804 до 1808 року начальник відділу жив у гарному великому помешканні на набережній Вольтера, за кілька кроків від свого міністерства й від Тюїльрі. В дні розкошів пані Брідо вся челядь складалася з куховарки та слуги. Агата, що завжди вставала раніш за всіх, ішла з куховаркою на ринок. Поки служник прибирав у покоях, вона заходжувалась коло сніданку. Брідо йшов до міністерства не раніш як об одинадцятій. Поки тривало їхнє подружнє життя, дружина завжди знаходила втіху в тому, щоб готувати йому розкішний сніданок: адже тільки за сніданком Брідо міг посмакувати їжу. Взимку й улітку, в будь-яку погоду Агата поглядом з вікна проводжала чоловіка до міністерства й не відвертала голови, поки він не зникав у вулиці Бак. Потім сама бралася за свої справи: дивилась, як прибрано, одягалась, бавилася з дітьми, водила їх гуляти, приймала відвідини й дожидалася Брідо. Коли начальник відділу приносив із собою негайну роботу, вона сідала біля його столу, в кабінеті, безмовна, як статуя, й плела панчохи, дивлячись, як він працює, кінчала роботу разом з ним і лягала спати на хвилинку раніш за нього. Часом подружжя бувало на виставах у міністерській ложі. Обідали в ті дні у ресторані, і видовище ресторану щоразу дуже тішило пані Брідо, як усіх, що вперше попали до Парижа. Часто змушена бувати на тих пишних обідах, що їх улаштовували начальникові відділу, який керував частиною Міністерства внутрішніх справ, і що додавали Брідо поваги, Агата корилася звичаєві й

розкішно вбиралась, але, повернувшись додому, радо скидала з себе ту пишноту й убиралася просто, як провінціалка. Раз на тиждень, по четвергах, Брідо давав обід друзям. Крім того, в останній день карнавалу в них бував великий бал. Оце й уся історія цього подружнього життя, в якому були тільки три великі події: народження двох дітей, з проміжком у три роки, та смерть самого Брідо, що відійшов на той світ у 1808 році, змордований невсипущими трудами, саме тоді, коли імператор збирався дати йому посаду генерального директора, графський титул і чин статського радника. Саме тоді Наполеон звернув особливу увагу на внутрішні справи, завалив Брідо роботою й урешті підірвав здоров'я цього героя-бюрократу. Наполеон, у якого Брідо ніколи нічого не просив, поцікавився його моральністю і достатком. Довідавшись, що цей відданий чоловік не має нічого, крім службової платні, він розпізнав у ньому одну з тих непідкупних натур, котрі підносять на вищий рівень, ушляхетнюють його уряд, і захотів обсіпати Брідо несподіваною ласкою. Прагнення закінчити величезну роботу до від'їзду імператора в Іспанію вбило начальника відділу: він помер від нервової гарячки. Коли імператор, що за кілька днів повернувся до Парижа готувати кампанію 1809 року, почув про цю втрату, він сказав: "Є люди, яких не заміниш ніким!" Вражений відданістю, яка не сподівалася жодної з отих блискучих відзнак, установлених для військових, імператор вирішив створити новий орден із щедрим пенсіоном для цивільних службовців, як колись він створив орден Почесного Легіону для військових. Враження від смерті Брідо породило в його уяві орден Єднання; але він не мав часу довершити цю аристократичну фундацію, спогад про яку вже так зітерся, що більшість читачів питатимуть, який був орденський знак; його носили на голубій стрічці. Імператор задумав ніби стопити в цьому ордені два ордени Золотого Руна: іспанський і австрійський. Провидіння зуміло перешкодити цій профанації, як сказав один пруський дипломат. Імператор наказав, щоб йому з'ясували матеріальне становище пані Брідо. Обоє дітей учились на повному пенсіоні в імператорському ліцеї, і Наполеон узяв на свій рахунок усі видатки на їхнє виховання. Потім він призначив пані Брідо пенсію чотири тисячі франків, звичайно, взявшись сам дбати про долю обох її синів. Від свого одруження й до чоловікової смерті пані Брідо не мала ніяких зносин з Ісуденом. Вона саме

доношувала другого сина, коли померла її мати. А коли помер батько, що так не любив її, саме йшло готування до коронації імператора і Брідо був такий переобтяжений роботою, що вона не хотіла кидати його самого. Жан Жак Руже, її брат, не написав їй ні слова, відколи вона поїхала з Ісудена. Глибоко скривджена мовчазною неприхильністю родини, Агата врешті стала дуже рідко згадувати тих, хто не хотів думати про неї. Щороку вона одержувала листи від хрещеної матері, пані Ошон, якій відповідала байдужими словами, не вдумуючись у ті поради, що давала їй у вигляді натяків ця чудова, благочестива жінка. За якийсь час до смерті доктора Руже пані Ошон написала хрещениці, що та не дістане від батька нічого, як не доручить вести справу панові Ошону. Агаті дуже не хотілося заводитись із братом. Та й Брідо — чи то він уважав, що його дружину обібрано згідно з законами та звичаями беррійського краю, чи то він, чесний і справедливий чоловік, поділяв зі своєю дружиною велич душі та байдужість до матеріальних інтересів,— не хотів і слухати свого нотаря Рогена, що радив йому скористатися своїм становищем і опротестувати дії, якими батько спромігся позбавити дочку її законної частки. Подружжя змирилося з тим, що сталося в Ісудені. Одначе за таких обставин Роген змусив начальника відділу замислитись про дружинине становище. І цей чудовий чоловік подумав, що в разі його смерті Агата лишиться без грошей. Тоді він заходився перевіряти стан своїх грошових справ і з'ясував, що з 1793 до 1805 року він із дружиною мусив узяти близько тридцяти тисяч франків із тих п'ятдесяти тисяч, що їх старий Руже дав дочці грішми; решту двадцять тисяч він уклав у державні облігації. Тоді їхній курс був сорок пунктів, і Агата мала з них дві тисячі ліврів державної ренти. Тож, овдовівши, пані Брідо могла пристойно жити за шість тисяч франків на рік. Лишаючись у душі провінціалкою, вона хотіла звільнити служника, зоставивши тільки куховарку, й перемінити помешкання; але Агатина щира приятелька, що завжди називала себе її тіткою, пані Деквен, продала своє рухоме майно, відмовилась від квартири й перебралась до Агати; з кабінету небіжчика Брідо зробили для неї спальню. Вдови об'єднали свої прибутки й стали жити на дванадцять тисяч франків ренти. Це вирішення здавалося простим і природним. Та ніщо в житті не вимагає більшої уваги, ніж речі, які здаються природними; незвичайне завжди викликає недовіру.

Гляньте на досвідчених людей, повірених, суддів, лікарів, священиків: усі вони надають величезної ваги простим речам, що їх усі вважають дріб'язковими. Гадюка серед квітів — це одна з найкращих притч, яку античність лишила нам, щоб ми керувалися нею в житті. Як часто дурні, виправдовуючи себе у власних і чужих очах, вигукують: "Це ж така проста річ, що будь-хто попався б на неї!"

В 1809 році пані Деквен було вже шістдесят п'ять років, хоч вона й не признавалась у тому. Прозвана свого часу "прекрасною бакалійницею", вона належала до тих рідкісних жінок, яких щадить сам час, і завдячувала чудовому здоров'ю привілей зберігати вроду, яка, проте, не витримує поважного іспиту. Середнього зросту, повнява, свіжа, вона мала прегарні плечі й ледь рожевуватий колір шкіри. Русяві, з каштановим відтінком коси, попри нещастя з Деквеном, нітрохи не посивіли. Велика гурманка, вона любила готувати собі різні лагоминки; та хоч і здавалась дуже зайнятою думками про кухню, захоплювалась і театром, а крім того, віддавалась одному порокові, який сповивала в найглибшу таємницю: грала в лотерею! Чи це не та сама прірва, від якої міфологія остерігає нас образом бочки Данаїд⁷? Деквениха,— так, певне, годиться називати цю жінку, що грала в лотерею,— може, трохи забагато витратила на убрання, як усі жінки, що мають щастя довго лишатись молодими, та попри ці невеликі вади вона була жінкою, з якою приємно жити. Вона завжди погоджувалася з усіма, не перечила нікому, тішила лагідною й товариською веселістю. До того ж мала ще одну чисто паризьку рису, що вабила до неї старих, відставних комерсантів та комівояжерів: розуміла жарти! І коли не вийшла заміж утретє, винні в цьому були тільки часи. Під час війн, які провадила імперія, чоловіки, що хотіли одружитись, легко знаходили молодих багатих відданиць і шістдесятирічними жінками не цікавились. Пані Деквен хотіла розважити пані Брідо, часто водила її до театру, катала в екіпажі, готувала смачненькі обіди, навіть пробувала одружити зі своїм сином Біксіу. О так, вона розкрила перед Агатою жажливу таємницю, яку ревно берегли вона, її покійний чоловік та нотар. Молодява, привабна пані Деквен, що виглядала на тридцять шість років, мала тридцятип'ятирічного сина, на прізвище Біксіу, вже овдовілого, майора двадцять першого лінійного

полку; він загинув під Дрезденом у чині полковника й теж лишив по собі єдиного сина. Пані Деквен, що бачилася зі своїм онуком Біксіу тільки потай, казала, нібито то син першої дружини її першого чоловіка Таїлась вона з обережності: син полковника вчився в Імператорському ліцеї разом з двома синами Брідо на половинній стипендії. Цей хлопець, ще в ліцеї хитрий і пронозуватий, потім уславився як рисувальник і великий дотепник. Агата любила своїх дітей над усе в світі й хотіла жити тільки для них; вона не хотіла вдруге виходити заміж як з розрахунку, так і з вірності. Але жінці легше бути доброю дружиною, ніж доброю матір'ю. Вдова має дві ролі, завдання яких суперечать одне одному: бути матір'ю й здійснювати батьківську владу. Мало є жінок таких, що розуміють це й уміють грати таку подвійну роль. Отак і сердешна Агата, попри всі свої добрі якості, ставала несвідомою причиною багатьох лих. Бувши не дуже мудрою, зате довірливою, як усі добросерді люди, Агата стала жертвою пані Деквен, що втягла її в жахливе нещастя. Деквениха грала в лотерею, а за лотерею треба платити готівкою. Провадячи все господарство в родині, вона мала змогу витратити на гру призначені на прожиток гроші, а в крамарів тяжко заборгувалася, сподіваючись виграти багатство для свого онука Біксіу, любої Агати та обох її дітей. Коли сума боргу досягла десяти тисяч франків, вона почала ставити ще більші суми, надіючись на улюблену комбінацію цифр, яка не випадала вже дев'ять років і тепер мала покрити нестачу. Відтоді борг почав рости дуже швидко. Коли він досяг двадцяти тисяч, Деквениха розгубилась — і пропустила виграшний номер. Вона вирішила продати свою ренту, щоб розрахуватися з небогою; але Роген, її нотар, пояснив їй, що цей шляхетний задум нездійснений. Покійний Руже, коли помер його шурик Деквен, улаштував спадкоємні справи так, що дружині бакалійника припала тільки довічна рента, а самий капітал по її смерті мав перейти до Жана Жака Руже. Жоден лихвар не дав би двадцяти тисяч франків шістдесятисемирічній жінці за довічну ренту в чотири тисячі франків у такі часи, коли дуже легко було розмістити гроші за десять процентів річних. І одного ранку Деквениха впала до ніг небозі й, ридаючи, призналась в усьому. Пані Брідо не стала дорікати їй, а звільнила служника й куховарку, спродала зайві меблі, продала три чверті своїх

державних облігацій, сплатила всі борги й перебралась в інше помешкання.

Частина вулиці Мазаріні⁸ від вулиці Генего до того місця, де вона вливається в Сенську вулицю за будинком Інституту,— безперечно, одне з найжахливіших місць Парижа. Високі сірі мури колежу та бібліотеки, які кардинал Мазаріні подарував місту,— згодом у них розмістилася Французька академія,— кидають крижану тінь на цей куток, сонце там показується рідко, зате часто завіває туди північний вітер. Нещасна зубожіла вдова оселилась на четвертому поверсі одного з будинків, що стоять у цьому вогкому, темному й холодному місці. Перед цим будинком підносились будівлі Інституту, де вже були тоді житла лютих звірів, відомих у світі буржуа під назвою художників, а по майстернях — під назвою "мазюкал". Вступали туди мазюкалами, а вийти звідти можна було державним стипендіатом у Римі. Ця операція не обходилася без гучного гамору в певні пори року, коли претендентів замикали в тих житлах. Щоб стати лауреатом, ті з них, котрі були скульпторами, мали виліпити з глини модель статуї, а котрі були живописцями — намалювати одну з картин, які ви можете побачити в Школі красних мистецтв; музиканти — написати кантату, архітектори — зробити проект пам'ятника. Тепер, коли пишуться ці рядки, той звіринець перенесено з цих похмурих і холодних будівель до прегарного Палацу красних мистецтв, зовсім недалечко звідти. З вікон пані Брідо видно було якраз ті заґратовані комірчини — вельми невеселе видовище. На півночі обрїй затуляла будівля Інституту. Коли вийти на вулицю, очі могли спочити на вервечці фіакрів, що стояла в горішньому кінці вулиці Мазаріні. Врешті вдова поставила на підвіконнях три ящики з землею й виростила в них один із тих повітряних садочків, що не вписуються в поліційні правила, а рослинність у них затримує світло й повітря. Цей будинок, притулений до іншого, що виходить на Сенську вулицю, за браком місця мусили збудувати дуже вузьким, і сходи в ньому кручені. Четвертий поверх — останній. Троє вікон, три кімнати: їдальня, невеличка віталенька, спальня і навпроти, через площадинку сходів — кухонька; нагорі — дві кімнатки для хлопців і величезне порожнє горище. Пані Брідо обрала це помешкання з трьох причин: дешевше — всього чотириста франків;

контракт на дев'ять років; до школи — Імператорського ліцею — недалеко; і врешті, той самий міський квартал, до якого вона звикла. Внутрішній вигляд помешкання був у згоді з зовнішнім виглядом будинку. В їдальні, обклеєній жовтими шпалерами в зелені квіточки, на невоскованій червоній підлозі стояли тільки найнеобхідніші меблі: стіл, два буфети, шість стільців, перевезені зі старого помешкання. Вітальня була оздоблена обюссонським килимом; його віддали покійному Брідо, коли обновляли вмеблювання міністерства. Вдова поставила там звичайний гарнітур червоного дерева з різьбленням у єгипетському стилі, оббитий зеленим шовком з білими розеточками; Жакоб Демальтер у 1806 році виготовляв такі сотнями. Над канапою зразу привертав погляд пастельний портрет Брідо роботи одного знайомого. Хоч то й не був шедевр мистецтва, по самому чолу було видно стійку вдачу цього великого, хоч непримітного громадянина. Добре відтворив художник спокійний погляд гордих і водночас лагідних очей. Проникливість, про яку свідчили розважно стиснуті губи, і весь вигляд цього чоловіка, про якого імператор сказав: "Justum et tenacem"* були схоплені коли й не талановито, то принаймні точно. По цьому портрету було видно, що зображений на ньому чоловік завжди був вірний обов'язкові. Його обличчя виражало ту непідкупність, яку визнають за декотрими діячами Республіки. Навпроти, над картярським столиком, красувався кольоровий портрет імператора роботи Верне⁹: Наполеон мчить на коні, а за ним його почет. Агата купила собі дві великі клітки з пташками; в одній — чижі, в другій — індійські птахи. Вона ввела цю дитячу розвагу після своєї втрати, невідшкодної і для неї, й ще для багатьох людей. Ну, а кімната вдови за три місяці стала такою, якою вже й мала лишатись до того гіркого дня, коли її винесли звідти: там панувало безладдя, якому жодний опис не дасть ладу. На кріслах з подушками спали коти; чижики, яких часом випускали з клітки, лишали свої капки на всіх меблях. Славна вдова в кількох місцях сипала для них просо та клала зелень. Коти там знаходили на блюдцях по кутках ласі шматочки. Хмарами літала міль. У цій кімнаті аж пахло провінційністю й вірністю. Все, що належало покійному Брідо, дбайливо зберігалось. Агата доглядала небіжчикове письмове приладдя, як у давнину вдова паладина доглядала його зброю. Зворушливий культ, що жив у її серці, можна збагнути з однієї подробиці.

Вона вгорнула перо в папір, надписала: "Останнє перо, що служило моємулюбому мужеві",— і сховала його. Чашка, з якої він востаннє напився, стояла під склом на каміні. На скляних кулях, які вкривали ті реліквії, пізніше красувалися ковпаки та перуки. Відколи Брідо помер, в цієї ще молодій тридцятип'ятирічній вдови не помітно було й сліду кокетства чи турботи про зовнішність. Розлучена з єдиним чоловіком, якого вона знала, шанувала й любила, який ні разу не завдав їй найменшої прикрості, вона більш не відчувала себе жінкою, все стало їй байдуже; вона вже не прибиралась ніколи. Мабуть, у світі не було ще чогось такого простого й повного, як це зречення подружнього щастя й кокетства. Декотрі натури дістають разом з коханням силу переносити своє "я" в інше; а коли позбуваються цього, життя для них стає неможливим. Агата, що могла відтоді жити тільки для своїх дітей, відчувала безмежний смуток, бачачи, скільки злигоднів неминуче завдасть їм її зубожіння. Після переселення на вулицю Мазаріні в її обличчі з'явився відтінок смутку, що додавав їй зворушливості. Вона, звісно, ще трохи надіялась на імператора, але імператор не міг зробити для неї більше, ніж уже зробив: його особиста каса виплачувала щороку по шістсот франків на кожного хлопця, окрім утримання.

* Праведний і стійкий (латин.).

Що ж до красуні Деквен, то вона зайняла таку саму квартиру на третьому поверсі. Вона перевела на пані Брідо тисячу екю зі своєї довічної ренти. Нотар Роген оформив для пані Брідо цю справу, але потрібно було близько семи років, щоб повільно відшкодувати завданий збиток. Роген, якому було доручено порядкувати півтора тисячами франків ренти, складав ті гроші в міру їх надходження. Пані Деквен, якій лишилося тисяча двісті франків на рік, жила в скромності при своїй небозі. Ці дві чесні, але слабкі жінки наймали одну служницю, що приходила вранці. Пані Деквен, що любила куховарити, готувала обід. Увечері приходили розважити двох удів кілька знайомих службовців міністерства, колись підлеглих Брідо. Пані Деквен усе грала в лотерею, але виграш ніяк не випадав — мов затявся, казала вона. Бідолаха сподівалась за одним разом повернути все те, що так свавільно позичила

в небоги. Обох синів пані Брідо вона любила дужче, ніж свого онука Біксіу — така свідома була своєї провини перед ними і така вдячна за доброту своїй небозі, яка і в найбільших нещастях ні разу не дорікнула їй. Можете уявити, як вона розпещувала Жозефа й Філіппа. Як усі люди, що, наділені вадою, прагнуть прощення, стара аматорка імператорської французької лотереї частувала хлопців усякими лагоминами. А згодом Жозефові й Філіппові нічого не варто було виманити в неї трохи грошенят: меншому — на рисувальний вугіль, олівці, папір, естампи, а старшому — на яблучний торт, мармурові кульки, шнурки та складані ножики. Пристрасть змушувала бідну жінку обмежуватися півсотнею франків на місяць для всіх потреб, щоб мати змогу програвати решту.

А пані Брідо, керована материнською любов'ю, теж не дозволяла собі витратити більше. Щоб покарати себе за довірливість, вона героїчно зрікалася своїх маленьких утіх. Як у багатьох несміливих і не дуже розвинених духовно людей, одне несправджене почуття й пробуджена недовіра змусили її так зосередитись на цій ваді, скнарості, що вона набула стійкості справжньої чесноти. Імператор може забути свою обіцянку, казала вона собі, або загинути в бою, і виплата пенсії припиниться з її смертю. Вона тремтіла, думаючи про те, що її діти можуть лишитись самі без шматка хліба. Нездатна зрозуміти обрахунки Рогена, коли той пробував пояснити їй, що за сім років відкладані три тисячі франків довічної ренти пані Деквен відшкодують їй продані цінні папери, вона не вірила ні нотареві, ні тітці, ні державі, вона розраховувала тільки на себе та на свою ощадність. Щороку відкладаючи тисячу екю зі своєї пенсії, вона за десять років наскладає тридцять тисяч, із яких уже матиме півтори тисячі франків ренти для одного сина. В тридцять шість років вона мала право гадати, що проживе ще двадцять; а дотримуючись такої системи, зможе забезпечити найнеобхідніше обом дітям. Отак ці дві вдови перейшли від ненадійних розкошів до добровільних злиднів — одна під владою свого пороку, друга під спонукою найчистішої чесноти. Ніщо з цих дрібничок не зайве для глибоко повчального висновку, який впливає з цієї історії, і хоч вона зродилася з щонайзвичайніших життєвих обставин, значення її, можливо, тим ширше. Вигляд майстерень, біганина студентів-художників на вулиці,

потреба дивитись на небо, щоб спочити душею від похмурих краєвидів, які оточували цей завжди вогкий куток, і отой портрет, сповнений одухотвореності й натхнення, хоча й мальований пензлем аматора, і насичені, але приглушені й узгоджені літами барви любої, мирної оселі, і зелені ящики на вікнах, і вбозтво побуту, і прихильність матері до старшого сина, і її нехіть до уподобань меншого,— одне слово, вся сукупність подій та обставин, які послужили вступом до нашої історії, можливо, містить у собі причини, які сформували нам на втіху Жозефа Брідо, одного з найбільших майстрів сучасного французького живопису.

Філіпп, старший із двох синів пані Брідо, був напрочуд схожий на матір. Білявий, голубокий, він був великий галасун, а тому здавався жвавим і сміливим хлопцем. Старий Клапарон, що вступив на службу до міністерства тоді, коли й Брідо,— один з вірних друзів, які вечорами приходили розважати двох удів,— двічі або й тричі щомісяця казав, поплескавши Філіппа по щоці: "В цього малого шибеника очі ніколи не будуть холодні!" Ці слова додавали рішучості малому хвалькові, і він розвинув у собі велику тілесну спритність. У ліцеї доводилось битися з іншими учнями, і Філіпп навчився тієї сміливості та зневаги до болю, що породжують військову доблесть; але, звичайно, це супроводилось нехиттю до навчання, бо шкільна наука не вміла розв'язати складного завдання одночасного розвитку тіла й розумових здібностей. Агата думала, що син, схожий на неї видом, удався в неї й натурою, і твердо вірила, що колись у ньому проявиться витонченість почуттів, сполучена з чоловічою силою духу. Філіппові було вже п'ятнадцять років, коли матері його довелося перебиратись на похмуру вулицю Мазаріні, і делікатність таких юних дітей тоді підтвердила материні сподівання. Жозеф, на три роки молодший, зовні скидався на батька, але гіршими рисами. По-перше, пишна чорна чуприна в нього весь час була скуйовджена; тим часом його брат, попри свою жвавість, завжди був чепурний. Далі, не знати чому, на Жозефові ніяка одежина не могла втриматись у ладу, і це вже стало звичкою; кожна обновка на ньому дуже скоро набирала вигляду старих лахів. А старший, хлопець себелюбний, умів дбати про себе. Мати мимохіть при звичаїлась весь час сварити Жозефа й ставити брата йому за приклад. Отже, Агата не завжди ставилась до дітей

однаково, і коли йшла шукати їх, то казала про Жозефа: "І що лишень він там накоїв?" Такі дрібнички штовхали її серце в прірву материнської несправедливості. Ніхто серед тих украй ординарних людей, що складали товариство двох вдів,— ні дядечко Брюель, ні старий Клапарон, ні Дерош-батько, ні навіть абат Лоро, сповідник Агати, не помічав Жозефового нахилу до спостережень. Заворожений своїми уподобаннями, майбутній колорист не звертав ніякої уваги на все, що зачіпало його, і в дитинстві ця зосередженість так скидалась на тупість, що батько побоювався за його стан. Незвичайна величина голови й висота чола змушували побоюватись, чи не розвинеться в дитини водянка мозку. Юнаком він завжди кривився й супився, і тим, хто не вмів бачити у виразі лиця душевної краси, його обличчя могло здаватися бридким. Всі рисочки, які згодом розправились, були неначе зморщені, і це враження ще підсилювала та глибока уважність до всього, яку виявляв малий. Отож Філіпп давав матері підстави пишатися ним, зате Жозефа ніхто ніколи не хвалив. У Філіппа часто вихоплювалися ті щасливі слова, ті дотепні відповіді, які змушують батьків вірити, що з їхньої дитини виросте щось незвичайне, а Жозеф завжди був мовчазний і замислений. Мати сподівалася від Філіппа бозна-чого, а щодо Жозефа не мала надій. Жозефів нахил до мистецтва розвинувся завдяки цілком звичайній пригоді: 1812 року, на великодні канікули, вийшовши погуляти з братом та пані Деквен у Тюільрі, він побачив, що якийсь учень малює на стіні карикатуру на вчителя, і хлопця прикував до місця захват перед цими крейдяними лініями, що аж вібрували злостивістю. Другого дня хлопець у вікно побачив, як з вулиці Мазаріні входять у двері художньої школи учні, нишком спустився надвір і вбіг у подвір'я Інституту, де побачив недокінчені статуї та погруддя, скульптуру з мармуру, скульптуру з випаленої глини та гіпсу й задивився на них, ніби в гарячці, бо в ньому прокинувся інстинкт, заворушилось покликання. Він побачив прочинені двері й увійшов до невисокої зали, де малювали статую з десятиро юнаків. Вони зразу почали жартувати.

— Гей, малий! — гукнув перший, хто його вгледів, і кинув у нього скачаною з хліба кулькою.

— Чий же це?

— Боже, який бридкий!

Отак із чверть години Жозеф був мішенню для глузів усієї майстерні великого скульптора Шоде¹⁰, та врешті, насміявшись, учні помітили його незворушність, його поважний вираз і спитали, чого він хоче. Жозеф відповів, що хоче навчитись малювати; тоді всі стали заохочувати його. Хлопчик, потішений приязним тоном, сказав, що він син пані Брідо.

— Ну, коли ти син пані Брідо, то можеш стати великою людиною! — загукали з усіх боків. — Хай живе син пані Брідо! А твоя мама гарна? Як судити по твоїй пичці, то, певне, просто чудова!

— Отже, ти хочеш стати художником, — сказав найстарший з учнів, уставши з місця й підходячи до хлопця. — А ти знаєш, що для цього треба бути дуже сильним і витримувати великі злидні? Так, так, є такі іспити, що руки й ноги ламають! Усі оці лобурі, що ти тут бачиш, — усі до одного їх витримали. Отой-он не їв цілий тиждень! Побачимо, чи ти зможеш стати художником.

Тоді взяв малого за руку й підняв її прямо вгору, а другу зігнув так, ніби Жозеф збирався вдарити когось кулаком.

— Цей іспит ми називаємо "семафор", — сказав учень. — Коли вистоїш отак нерухомо, не опускаючи рук, чверть години, то доведеш, що з тебе добрий колодязний звід.

— Кріпись, малий, — озвались інші, — Еге, щоб стати художником, треба чимало витерпіти!

Тринадцятирічний Жозеф щиро повірив їм і хвилин п'ять стояв нерухомо, всі учні поважно дивились на нього.

— Рука опускається! — сказав один.

— Тримай, тримай, хай йому біс! — озвався другий.— Імператор Наполеон цілий місяць вистояв он як! — і ще один учень показав на чудову статую роботи Шоде.

Вона зображувала імператора, що стояв зі скіпетром у руці; 1814 року цю статую звалили з колони, яку вона увінчувала. За десять хвилин у Жозефа вже котилися з лоба краплі поту. В цю хвилину ввійшов низенький лисий чоловік, блідий і хворобливий. У майстерні запанувала шаноблива мовчанка.

— Що це ви робите, пустуни? — спитав він, побачивши малого мученика.

— Це нам хлопчик позує,— відповів той учень, котрий поставив Жозефа в таку позу.

— І вам не шкода так мучити бідну дитину? — сказав Шоде й опустил Жозефові руки.— І давно ти тут? — спитав він у Жозефа, приязно поплескавши його по щоці.

— Чверть години.

— А хто тебе сюди привів?

— Я хочу стати художником.

— А чий ти, звідки ти прийшов?

— Від мамі!

— Ха! Від мамі! — закричали учні.

— Тихо там! — гримнув Шоде.— А хто твоя мама?

— Пані Брідо. Мій тато вмер, він був другом імператора. Як ви захочете вчити мене малювати, імператор заплатить вам скільки скажете.

— Його батько був начальником відділу в Міністерстві внутрішніх справ! — вигукнув Шоде, раптом пригадавши.— То ти вже хочеш стати художником?

— Так, пане.

— Приходь сюди, коли схочеш, і розважайся! Дайте йому картону, паперу, олівців, і нехай бавиться. Щоб ви знали, хлоп'ята, його батько колись зробив мені послугу. Ось на, Корд-а-Пюї, піди купи пиріжків, тістечок та цукерок,— додав він, даючи гроші тому юнакові, котрий збиткувався з Жозефа.— Подивимось, як ти наминатимеш, та й побачимо, чи вийде з тебе художник,— сказав Шоде, гладячи Жозефове підборіддя.

Потім він передивився малюнки учнів, а хлопчик ішов за ним, слухав його та розпитував. Принесено ласощі. Вся майстерня, сам скульптор і хлопчик перекусили. Тепер Жозефа обсипали пестощами так само завзято, як перше дражнили. Ця сценка, в якій розкрились і весела удача, й добре серце художників і яку хлопчик інстинктивно зрозумів, справила на нього велике враження. Поява скульптора Шоде, віднятого в нас передчасною смертю, скульптора, якого піднесла до слави імператорова прихильність, була для Жозефа чудесним видінням. Хлопець нічого не сказав матері про цю пригоду, але щосереди й щоп'ятниці він бував по три години в майстерні Шоде. Пані Деквен, що потурала примхам двох янголят, почала купувати Жозефові олівці, сангіну, естампи й папір для малювання. В Імператорському ліцеї майбутній художник малював учителів і своїх товаришів, розмальовував дортуари вугіллям, виявляв дивовижну старанність на уроках малювання.

Лемір, професор Імператорського ліцею, вражений не тільки здібностями, а й успіхами Жозефа, прийшов до пані Брідо й сказав їй про синову обдарованість. Агата, провінціалка, що добре зналась на кухні, але погано на мистецтві, жажнулась. Лемір пішов, а вдова розплакалась.

— Ох! — забідкалась вона, коли увійшла пані Деквен.— Пропаша я! Хотіла, щоб Жозеф став службовцем, адже йому в міністерстві забезпечено кар'єру, там би йому й пам'ять про батька сприяла і він би в двадцять п'ять років став начальником канцелярії, а він, бачте, хоче стати художником, голодранцем. Я ж так і знала, що він тільки клопоту мені завдаватиме!

Пані Деквен зізналася, що вже кілька місяців заохочувала Жозефове захоплення й покривала відвідини Інституту по середах і п'ятницях. У Салоні, куди вона водила хлопця, його глибоке захоплення картинами здавалось їй якимсь чудом.

— Коли він у тринадцять років так розуміє живопис, любя моя, то, може, з вашого Жозефа виросте геній!

— А ви згадайте, куди завела геніальність його батька! У сорок років помер, виснажившись на роботі.

В останні дні осені, коли Жозефові пішов чотирнадцятий рік, попри заперечення пані Деквен, Агата пішла до Шоде — заборонити йому розбещувати її сина. Вона застала скульптора в синьому халаті; він докінчував свою останню статую. Він не дуже привітно прийняв удову чоловіка, що колись вирятував його з досить скрутного становища; але, вже не раз зазнававши таких нападів, сперечався з таким завзяттям, яким за кілька хвилин досягають того, що важко зробити за кілька місяців. Він орудував стекою, приминаючи глину такими швидкими рухами, що видався наївній Агаті якимсь шаленцем. У іншому настрої Шоде б розреготався, але, почувши, як ця мати проклинає мистецтво,

нарікає на долю, яку накидають її синові, й вимагає, щоб хлопця більш не пускали до майстерні, він запалився священним гнівом.

— Я маю обов'язки перед вашим покійним чоловіком, я хотів віддячити йому, вивести на путь його сина, полегшити вашому малому Жозефові перші кроки в найвеличнійшій з усіх можливих кар'єр! — вигукував він.— Так, добродійко, зрозумійте, коли ви ще цього не знаєте, що великий митець — це король, навіть більше ніж король: по-перше, він щасливіший, бо незалежний, живе як сам хоче; а по-друге — він править світом по своїй уподобі. Отже, у вашого сина прекрасне майбутнє; такі здібності бувають рідко, вони розкрилися так щасливо хіба лиш у Джотто, Рафаеля, Тіціана, Рубенса й Мурільйо; бо мені здається, що з нього вийде радше живописець, ніж скульптор. Господи! Якби я мав такого сина, я був би щасливіший, ніж імператор, коли породив короля Римського! Та врешті ви господиня долі свого сина. Що ж, добродійко, робіть із нього недоумка, що вміє тільки марширувати, або нікчемного перодряпа. Ви будете винні в убивстві. Я сподіваюся, що він, попри всі ваші зусилля, лишиться митцем. Покликання сильніше за всі перешкоди, які йому ставлять! Покликання — це слово означає, що людина обрана Богом! Ви тільки зробіте своє дитя нещасним! — Він розлючено кинув у цебро зайву глину, а потім сказав натурниці: — Годі на сьогодні!

Агата підняла очі й побачила роздягнену жінку, що сиділа на стільчику в кутку майстерні, куди ще не падав її погляд; це видовище сповнило її жахом.

— Не пускайте більш сюди малого Брідо,— сказав Шоде до учнів.— Його матері це не подобається.

— Фе! — закричали всі одинадцяттеро юнаків, коли за Агатою зачинилися двері.

"І оце сюди ходив Жозеф!" — нажахано думала бідна мати про все, що побачила й почула.

Відколи учні художньої школи дізналися, що пані Брідо не хоче, щоб її син став художником, вони з усієї сили почали заманювати Жозефа до себе. Хоч мати вимогла в Жозефа обіцянку не ходити більше до Інституту, хлопець часто прослизав до майстерні, коли там був Реньйо, і його заохочували мазюкати фарбами на полотні. Вдова хотіла поскаржитись, учні Шоде сказали їй, що пан Реньйо — це не пан Шоде; крім того, вона не віддавала їм свого синочка під охорону — і засипали її ще безліччю жартиків. Ці жорстокі "мазюкала" склали й виспівували пісеньку про пані Брідо, в якій було сто тридцять сім куплетів.

Увечері цього сумного дня Агата не захотіла грати в карти і сиділа в кріслі, охоплена таким глибоким смутком, що часом у її прекрасних очах блищали сльози.

— Що з вами, пані Брідо? — спитав старий Клапарон.

— Вона гадає, що її синові доведеться жебрати на хліб, бо в нього нахил до живопису,— пояснила пані Деквен.— Але в мене не менший клопіт із моїм онуком, малим Біксіу: він теж пропадає за малюванням. Чоловіки створені, щоб нас мучити.

— Пані має рацію,— сказав сухий, жилавий Дерош, що попри свої таланти так і не зміг вибитись у помічники начальника.— В мене, на щастя, тільки один син; адже я одержую всього тисячу вісімсот франків, а дружина, продаючи гербовий папір, заробляє тисячу двісті, то куди нам більше дітей? Я віддав свого хлопця писарчуком до адвоката, він має двадцять п'ять франків на місяць, сніданок бере з собою, обідає й спить удома, оце й усе, треба щоб він ішов і сам пробивав собі дорогу. Я б завдав своєму хлопцеві більше клопоту, якби послав його до колежу, щоб став колись адвокатом; коли даю йому грошей на театр, він щасливий, мов король, він мене обнімає! Я йому багато волі не даю, він переді мною звітує, на що потратив свої гроші. Ви розпещуєте своїх дітей. Коли вашому синові хочеться такого хліба, нехай! Щось та вийде з нього.

— А моєму,— озвався Брюель, старий начальник відділу, який нещодавно вийшов у відставку,— моєму всього шістнадцять років, і мати молиться на нього, але я не вірю в покликання, що виявляється так рано. Це чистісінька фантазія, примха, вона повинна минуться! Як на мене, хлопців треба скеровувати...

— Ви, добродію, багатий, ви чоловік і маєте тільки одного сина,— сказала Агата.

— Діти,— заговорив Клапарон,— це, далекі, наші тирани (в серці). Мій доводить мене до шаленства, він мене в злидні вкинув, і я врешті махнув на нього рукою. Хай як знає. Тепер він щасливий від цього, та й я теж. Той шибеник почасти винен у материній смерті. Він став комівояжером, знайшов свою долю; він покинув батьківський дім, як тільки зміг, він ніколи не тримався свого місця, не хотів учитись нічого, і я тільки одного прошу в Бога: померти, поки він не зганьбив мого імені! Ті, хто не має дітей, не знають багато радощів, але вони уникли й багатьох страждань.

"Отакі ви, батьки!" — подумала Агата й знов заплакала.

— Я все це сказав вам, люба моя пані Брідо, щоб ви не перешкождали своєму синові стати художником; однаково тільки час змарнуєте.

— Якби ви здатні були виправити його,— знову заговорив уїдливиий Дерош,— я б вам порадив вигнати з нього цю примху; але я знаю, що ви жінка слабка, тож хай собі малює, хай мазюкає.

— Пропаший! — мовив Клапарон.

— Як пропаший? — вигукнула нещасна мати.

— А так: оте Дерошеве "серце", "хай як хоче" — по-моєму, це діло пропадає.

— Не журись, Агато,— сказала пані Деквен.— З Жозефа буде велика людина.

Після цієї суперечки, схожої на всі людські суперечки, друзі вдови погодились на одній раді, і та рада не розвіяла її гризоти. Вони порадили їй, щоб дозволила Жозефові йти за своїм покликанням.

— Коли з нього не вийде генія,— сказав їй Брюель, що впадав коло Агати,— на службу влаштувати ви його завжди зможете.

На сходах, проводжаючи трьох старих чиновників, пані Деквен назвала їх "грецькими мудрецами".

— Вона дуже стурбована,— сказав Брюель.

— Це її щастя, що її син хоче робити бодай щось,— додав Клапарон.

— Аби нам Господь зберіг імператора,— докинув Дерош,— то Жозеф завжди знайде покровителя! Чого ж їй непокоїтись?

— Вона боїться всього, коли йдеться про її дітей,— відповіла пані Деквен.

А повернувшись, сказала Агаті:

— Серденько моє, чого ж ти знову плачеш? Бач як усі тобі радять водно!

— Ех! Якби це йшлося за Філіппа, я б нічого не боялась. Ви не знаєте, що там робиться, в тих майстернях! Там у художників голі жінки.

— Але ж у них, сподіваюсь, натоплено,— сказала пані Деквен.

Через кілька днів прогрімili звiстки про вiдступ вiд Москви. Наполеон повернувся збирати новi сили й вимагати вiд Францiї нових жертв. Тодi на бiдну матiр напали новi тривоги. Фiлiпп змудився лицеем i зажагнув служити iмператоровi. Огляд у Тюльрi, останнiй проведений Наполеоном, зробив з Фiлiппа, що саме був там, фанатика. Тодi вiйськова пишнота, блиск мундирiв, принада еполетiв були для декого з молодi нездоланною спокусою. Фiлiпп вiршив, що в нього такi здiбностi до вiйськової служби, як у його брата — до мистецтва. Нiчого не сказавши матерi, вiн написав до iмператора таку петицiю:

"Величносте, я син Вашого Брiдо, менi вiсiмнадцять рокiв, зрiст шiсть з половиною стiп, я здоровий i дужий i хочу бути Вашим солдатом. Прошу Вашої ласки, щоб мене прийняли до вiйська",— i т. д.

Император другого ж дня забрав Фiлiппа з лицем до Сен-Сира¹¹, а через пiвроку, в листопадi 1813 року, його випустили до одного з кiнних полкiв сублейтенантом. Частину зими Фiлiпп пробув у таборi, але як тiльки змiг сiсти на коня, в запалi рушив на вiйну. Пiд час французької кампанiї став лейтенантом, коли в однiй авангарднiй сутичцi своїм завзяттям урятував полковника. Пiсля бою пiд Лафершампенуа iмператор надав Фiлiпповi чин капiтана й узяв до себе ад'ютантом. Пiдхльоснутий такими успіхами, Фiлiпп заробив пiд Монтеро ордена. Бувши свiдком Наполеонового зречення у Фонтенбло¹², запалений цим видовищем, капiтан Фiлiпп вiдмовився служити Бурбонам. Повернувшись в липнi 1814 року додому, вiн застав матiр зубожiлою. На канiкули Жозефа позбавили стипендiї, а панi Брiдо, якiй виплачували пенсiю з особистої скарбницi iмператора, марно клопоталася, щоб її перевели на мiнiстерство внутрiшнiх справ. Жозеф, який ще дужче захопився живописом, пiд впливом цих подiй домiгся вiд матерi, щоб вiдпустила його вчитись у пана Реньйо й пообiцяв, що зароблятиме на себе сам. Фiлiпп, що в дев'ятнадцять рокiв дiстає чин капiтана й орден, послуживши в двох боях iмператоровим ад'ютантом, збудив у матерi безмiрну гордiсть, i тому саме вiн, хоча й грубiян та бешкетник, без нiяких чеснот, крiм вiдваги простого рубаки, став для неї генiєм, а Жозеф, низенький, худий, хирлявий, з насупленим чолом, любив мир i

спокій, мріяв про мистецьку славу й міг завдавати матері, на її думку, тільки клопоти та тривоги. Зима 1814-1815 років була сприятлива для Жозефа, і той, потай підтримуваний пані Деквен та Біксіу, учнем Гро¹³, ходив працювати до цієї уславленої майстерні, звідки вийшло стільки різних талантів і де він дуже близько подружив зі Скіннером. Настало 20 березня, капітан Брідо, що приєднався до імператора під Ліоном і супроводив його до Тюїльрі, був призначений командиром гвардійського драгунського ескадрону. Після бою під Ватерлоо, в якому Філіпп був легко поранений і заробив офіцерський хрест Почесного Легіону, він опинився з маршалом Даву¹⁴ під Сен-Дені й не покинув армії після Луари¹⁵; отож за протекцією маршала Даву йому лишили чин і офіцерський хрест, але перевели на половинну платню. Жозеф, турбуючись за своє майбутнє, вчився в цю пору так ревно, що аж захворів кілька разів серед того вихору подій.

— Це від запаху фарб,— казала Агата пані Деквен.— Краще б йому кинути це діло, бо воно вадить здоров'ю.

Але найбільше турботи завдавав тоді Агаті її син-підполковник; вона побачила його в 1816 році, коли він уже отримував не близько дев'яти тисяч франків як командир драгунів імператорської гвардії, а половинну офіцерську платню в триста франків на місяць; вона опорядила для нього мансарду над кухнею і цим дещо йому заощадила. Філіпп був одним з найзатятіших бонапартистів кафе Ламблена¹⁶, справжньої конституційної Беотії; він засвоїв там звичку, манери, стиль і спосіб життя офіцерів на половинній платні; і, як це зробив би кожен юнак двадцяти одного року, ще перебільшив їх, щиро запалав смертельною ненавистю до Бурбонів, нехтував навіть нагоди повернутись на службу як підполковник. А матері здавалося, що він виявляє велику силу характеру.

— Навіть батько б не повівся краще,— казала вона.

Половинної платні Філіппові вистачало, вдома на нього не витрачалось нічого, зате Жозеф був цілком на утриманні двох удів. З того часу вийшла на яв більша прихильність Агати до Філіппа. Доти вона

таїлася з нею; але переслідування, яких зазнавав вірний вояк імператора, спогад про рану, яку дістав її любий синочок, його мужність у знегодах, хоча й добровільних, але для неї це були високі знегоди,— все це розпалювало в Агаті ніжність. Слова: "Він нещасний!" — виправдовували все. Жозеф, у чийй натурі переважала простосердість, якої вистачає на початку життя в душах митців,— до того ж йому змалку було прищеплене захоплення старшим братом,— зовсім не ображався на матір і виправдовував її, поділяючи цей культ сміливця, який у двох боях передавав імператорові накази й був поранений під Ватерлоо. Як же піддавати сумнівам вищість цього великого брата, якого він бачив у прегарному зеленому з золотом мундирі гвардійських драгунів, коли Філіпп командував своїм ескадроном на Травневому полі! Правда, Агата, хоч і дуже любила старшого сина, була дуже доброю матір'ю; вона любила й Жозефа, тільки без засліплення: вона його не розуміла, от і все. Жозеф обожнював матір, а Філіпп дозволяв їй обожнювати його. Правда, ради неї драгун пом'якшував свою солдатську брутальність, але не приховував, що зневажає Жозефа, хоча й виражав це по-панібратському. Дивлячись на брата, худого від надмірної праці, в сімнадцять років уже кволого й хворобливого, він називав його "макухою". Така зверхня поведінка була б образлива, якби по-художницькому безтурботний Жозеф не вважав, що вояки під брутальним виглядом ховають добре серце. Жозеф, бідолаха, ще не знав, що справді обдаровані вояки спокійні й чемні, як усі інші видатні люди. Геній в усьому схожий на себе.

— Бідолашне хлоп'я! — казав Філіпп матері.— Не треба до нього чіплятись, хай бавиться.

Ця зверхність у материних очах здавалася доказом братньої приязні. "Філіпп завжди любитиме брата й захищатиме його",— думала вона.

1816 року Жозеф домігся від матері дозволу влаштувати майстерню на горищі, суміжному з його мансардою, і пані Деквен дала йому грошей купити все необхідне для "малярського ремесла"; адже в очах обох удів живопис був тільки ремеслом. З винахідливістю й запалом, що

супроводять покликання, Жозеф сам розставив усе в своїй убогій майстерні. Власник будинку на прохання пані Деквен прорізав дах і вставив віконну раму. Горище стало величезною кімнатою, яку Жозеф пофарбував у шоколадний колір; на стінах він розвішав свої ескізи, Агата не без жалю перенесла туди маленьку чавунну пічку, і Жозеф дістав змогу працювати в себе, не занедбуючи, одначе, майстерень Гро і Скіннера. Конституційна партія, підтримувана особливо офіцерами на половинній платні та бонапартистами, тоді влаштовувала бешкети навколо палати в ім'я Хартії, якої ніхто не хотів, і плела кілька змов. Філіпп, що вплутався в них, був заарештований, потім випущений за браком доказів; але воєнний міністр відняв у нього половинну платню й перевів у кадровий склад, де з нього могли б вимагати дисципліни. Пропала Франція, казав Філіпп, лізучи в пастку, наставлену провокаторами. Тоді багато говорили за провокаторів. Поки Філіпп грав на більярді по всяких непевних кав'ярнях, марнував час та при звичаювався смакувати чарочками різні лікери, Агата до смерті тривожилась за великого нащадка родини. Три грецькі мудреці так звикли щовечора ходити тією самою дорогою, нагору сходами до двох удів, які чекали їх, готові розпитувати про все, що сталося за день, що вже не могли зректись цієї звички, і по-давньому заявлялися перекинутись картами в зеленій віталеньці. З міністерства внутрішніх справ багатьох звільнили в 1816 році, але Клапарон, один із тих боягузів, що півголосом переказують новини з "Монітора"¹⁷ й додають: "Не викажіть же мене!" — зостався на службі. Дерош, виряджений у відставку незабаром після старого Брюеля, ще сперечався за пенсію. Ці троє друзів, свідки Агатиної гризоти, порадили їй вирядити сина за кордон.

— Тепер скрізь балакають про змови, і ваш син із його натурою вклепається в якусь біду, бо кругом повно викажчиків.

— Ет! Він із тої глини, з якої імператор ліпив своїх маршалів,— тихо сказав дю Брюель, озираючись довкола,— і своєї держави не покине. Якби поїхав служити на Схід, у Індію...

— А здоров'я? — сказала Агата.

— Чому він не піде служити? — спитав старий Дерош.— Тепер стільки нових приватних контор! Я ось збираюся завідувати канцелярією в одному страховому товаристві, коли нарешті з пенсією вирішиться.

— Філіпп вояк, він не любить нічого, крім війни,— заперечила войовниче Агата.

— Тоді треба було мати розважність і попросити командирства...

— У цих? — вигукнула вдова.— Такого я б ніколи йому не порадила.

— Ви не маєте рації,— відказав дю Брюель.— Мій син оце добув місце через герцога Наварейнського. Бурбони добре ставляться до тих, хто щиро приєднується. Вашого сина послали б підполковником у якийсь полк.

— У кінноті визнають тільки дворян, і він ніколи не стане полковником! — вигукнула пані Деквен.

Налякана Агата почала просити Філіппа, щоб виїхав за кордон і поступив десь до війська: в будь-якій державі залюбки приймуть Наполеонового ад'ютанта.

— Служити чужинцям? — жахнувся Філіпп.

Агата зворушено обняла сина:

— Чистий батько!

— Він має рацію,— погодився Жозеф.— Французи так пишаються своїм військом, що в чужий стрій не стануть. А може, імператор ще повернеться!

Щоб догодити матері, Філіпп висловив чудову думку — приєднатись до генерала Лаллемана¹⁸ в Сполучених Штатах і взяти участь у заснуванні Вигнанського краю — одній з найжахливіших афер, проваджених під назвою "всенародної підписки". Агата дала десять тисяч франків зі своїх заощаджень і витратила тисячу на те, щоб відвезти сина до Гавра й посадити на корабель. До кінця 1817 року Агата прожила на ті шістсот франків, що zostались їй від облігацій; потім їй набігла щаслива думка, вона негайно вдало розмістила ті десять тисяч, що лишилися в неї з заощаджень, і з них мала ще сімсот франків ренти. Жозеф захотів узяти участь у цій самопожертві; він почав одягатись, ніби шпиг, носив грубі черевики, сині панчохи, не купував рукавичок, топив грубку кам'яним вугіллям, харчувався хлібом, молоком та сиром брі. Бідолаху підбадьорювали тільки стара пані Деквен та Біксіу, його друг по школі та по майстерні, що вже малював свої чудові карикатури, діставши невеличку посаду в міністерстві.

"Як я дожидався літа тисяча вісімсот вісімнадцятого року,— часто казав Брідо, розповідаючи про свої родинні злигодні.— Сонце звільнило мене від витрат на вугілля".

Майже досягши сили самого Гро в колориті, він ходив до вчителя тільки порадитись; він тоді вже думав про те, щоб позмагатися з класиками, розбити античні умовності та межі, в яких замикали мистецтво, що бачило природу такою, яка вона є, у всемогутності її творінь та фантазій. Жозеф готувався до боротьби, яка з того дня, коли він 1823 року вперше виставився в Салоні, не припинялася. Той рік був жахливий: Роген, нотар пані Деквен і пані Брідо, втік, прихопивши заощадження з довічної ренти, які вже мали давати дві тисячі франків процентів. А через три дні після цього нещастя з Нью-Йорка прибув вексель на тисячу франків; підполковник Філіпп виписав його на ім'я матері. Бідолаха, обдурений, як і багато інших, позбувся всього у

Вигнанському краї. Цей вексель, що довів до сліз Агату, пані Деквен і Жозефа, промовляв про нароблені в Нью-Йорку борги; товариші по нещастю поручились там за підполковника.

— Це ж через мене, це я присилувала його пливти,— вигукнула бідна мати, що завжди вміла виправдати свого Філіппа.

— Я б вам не радила часто виряджати його в такі подорожі,— сказала стара Деквениха небозі.

Пані Деквен поводитись як героїня. Вона щороку віддавала пані Брідо тисячу екю, але однаково ставила на ті самі номери, які з 1799 року ні разу не випадали. На той час вона вже почала сумніватися в чесності розпорядників лотереї. Звинувачувала уряд, уважала його здатним затримувати ці номери, щоб провокувати гравців на несамовиті ставки. Швидко перелічивши свої ресурси, вона виявила, що неможливо добути тисячу франків, не продавши частини ренти. Вдови вирішили продати столове срібло, частину білизни і зайві меблі. Жозеф злякався цієї постанови, пішов до Жерара¹⁹, пояснив йому своє становище, і великий художник виклопотав йому в королівському палаці замовлення на дві копії портрета Людовіка XVIII по п'ятсот франків кожна. Гро хоча й не дав багато, але повів учня до торговця фарбами й сказав, щоб його коштом Жозефові дали все потрібне. Але тисячу франків мали виплатити, аж коли копії будуть готові. Тоді Жозеф за десять днів намалював чотири станкові картини, продав торговцям і приніс матері тисячу франків, щоб вона оплатила вексель. А ще за вісім днів прийшов лист, у якому підполковник сповіщав матір, що відпливає додому на кораблі, капітан якого взяв його на борт під слово честі. Отже, коли він прибуде до Гавра, буде потрібна ще тисяча франків.

— Гаразд,— сказав Жозеф,— я саме докінчу свої копії, і ти відвезеш йому тисячу.

— Рідний мій Жозефе! — вигукнула в сльозах Агата, обнімаючи сина,
— хай Бог тебе благословить. Ти ж його любиш, нещасного вигнанця? Він
— наша слава і все наше майбутнє. Такий молодий, такий відважний і
такий нещасливий! Усе проти нього, будьмо хоч ми троє за нього.

— Тепер бачиш, що живопис таки на щось годиться! — вигукнув
Жозеф, щасливий, що нарешті дістав від матері дозвіл бути великим
художником.

Пані Брідо поквапилася зустрічати свого улюбленого сина-
підполковника Філіппа. Прибувши до Гавра, вона щодня ходила попід
круглою вежею, яку збудував Франціск І20, і виглядала американського
поштового корабля, щодень живлячи якнайтяжчі страхи. Тільки матері
знають, як розпалюють материнські почуття такі страждання. Корабель
прибув погожого ранку в жовтні 1819 року, без аварій, без найменших
пригод. Навіть на найгрубішу людину повітря батьківщини, вигляд матері
справляють певне враження, надто після подорожі, сповненої злигоднів.
Отож Філіпп віддався напливові почуттів, і Агата подумала: "О, як він
мене любить!" Гай-гай! Цей офіцер любив у всьому світі лише одну
людину, і та людина звалася підполковник Філіпп. Його злигодні в Техасі,
перебування у Нью-Йорку, в країні, де гендлярство та індивідуалізм
розвинулись до найвищого ступеню, де брутальність інтересів доходить
до цинізму, де людина самою природою речей самотня, змушена весь
час покладатись на свої сили й щохвилини оцінювати свої справи сама;
де чемності не існує,— і врешті всі події цієї подорожі розвинули в Філіппа
найгірші нахили солдафона: він став грубіяном, п'яницею, курцем,
самолюбом, лайливцем; злидні й страждання розбестили його. До того ж
підполковник мав себе за переслідуваного. А така думка про себе робить
нерозумних людей нетерпимими переслідувачами. Для Філіппа світ
починався у нього в голові й кінчався біля його ніг, сонце світило тільки
для нього. Та й видовище Нью-Йорка в розумінні Філіппа як людини дії
позбавило його найменших решток сумління. У істот такого типу є тільки
два способи поведінки: або вони вірять у Бога, або не вірять; або в них
живуть усі чесноти порядної людини, або вони готові на будь-які
неподобства, що їх диктує потреба. Крім того, вони звикли задовольняти

всі свої найменші забаганки і всі миттєві пристрасті. З такою системою можна зайти дуже далеко. Підполковник зберіг тільки зовні вигладженість, відвертість, невимушеність військової людини. Особливо небезпечно в ньому було те, що він здавався наївним, мов дитя; але, думаючи весь час тільки про себе, він ніколи не робив нічого, не обміркувавши, достоту як хитрий прокурор, що хоче спіймати якогось крутія; слова не коштували йому нічого, він сипав ними, аби тільки повірили. А коли, на лихо, виявлялося, що хтось не приймає пояснень, якими він виправдовує незгоду між своїми вчинками й словами, підполковник, чудовий стрілець із пістолета, спроможний позмагатися з будь-ким, а також наділений холоднокрівністю всіх тих, для кого життя нічого не важить, готовий був завжди зажадати вибачення за кожне хоч трохи гостре слово, але, слухаючи ті вибачення, він мав вигляд людини, що тримається фактів і не піде ні на які поступки. Його показна постать округлилася, обличчя засмагло під техаським сонцем, він зберіг уривчасту манеру й різкий тон людини, змушеної забезпечувати повагу до себе серед нью-йоркського люду. Отакий вдачею, просто вбраний, видимо загартований фізично в пережитих злигоднях, Філіпп видався матері героєм; тим часом він просто став тим, що люди досить гостро називають шахраєм. Налякана нужденним виглядом любого сина, пані Брідо купила йому в Гаврі нове вбрання; слухаючи розповіді про його знегоди, вона не мала сили перешкодити йому пити, їсти й розважатись, як має пити, їсти і розважатись той, хто вернувся з Вигнанського краю. Звичайно, думка завоювати Техас рештками імператорського війська була чудова, але для неї бракувало не стільки умов, скільки людей, бо ж сьогодні Техас — республіка з блискучим майбутнім. Ця спроба лібералізму під час Реставрації яскраво доводить, що його інтереси були чисто егоїстичні, а зовсім не національні, йшлося про владу й ніщо більше. Ні місце, ні люди, ні задум, ні ентузіазм не були хибні; фальшиві були тільки кошти та допомога тієї лицемірної партії, що розпоряджалась величезними сумами, але не дала нічого, коли йшлося про те, щоб віднайти імперію. Хатні господині типу Агати мають досить здорового глузду, щоб угадувати долю таких політичних авантур. Сердешна мати розгадала правду з синових розповідей; адже в інтересах вигнанця вона під час його відсутності прислухалася до бучної реклами в

конституціоналістських газетах і стежила за ходом отієї знаменитої підписки, що зібрала заледве сто п'ятдесят тисяч франків, хоч мала дати п'ять-шість мільйонів. Ватажки лібералів швидко зрозуміли, що вони діють на користь Людовіка XVIII, вивозячи з Франції славні недобитки наших армій, і покинули напризволяще найвідданіших, найревніших, найпалкіших, тих, хто вирушив першими. Агата так і не змогла втлумачити синові, що він був не стільки переслідуваний, скільки одурений. Вірячи в свого кумира, вона прощала йому невідання й нарікала на лихі часи, що окотились на Філіппі. І справді, доти в усіх своїх злигоднях він був не стільки винуватцем, скільки жертвою власної чудової вдачі, свого завзяття, падіння імператора, дволикості лібералів та затятості Бурбонів супроти бонапартистів. І за весь прожитий у Гаврі тиждень, страшенно дорогий тиждень, вона не насміла запропонувати йому, щоб примирився з королівським урядом і з'явився до військового міністра; вона мала досить клопоту, поки витягла його з Гавра, де життя страшливо дороге, і привезла до Парижа, коли вже не стало грошей, взятих у дорогу. Пані Деквен та Жозеф, що чекали вигнання в день його повернення у подвір'ї Королівської експедиції, були вражені, побачивши, як змінилось Агатине обличчя.

— Твоя мати за два місяці постаріла на десять років,— сказала пані Деквен Жозефові посеред обіймів, поки вивантажували дві валізи.

— Добридень, тітко Деквен,— такими ніжними словами привітався підполковник зі старою бакалійницею, яку Жозеф любовно називав матусею Деквен.

— У нас нема грошей на візника,— гірко сказала Агата.

— В мене є,— відповів молодий художник.— Брате, в тебе чудовий колір обличчя! — вигукнув він, дивлячись на Філіппа.

— Так, я засмаг, мов вишкварок. А ти, малий, зовсім не змінився.

Жозефові був уже двадцять один рік, його високо цінували друзі, які підтримували його в дні випроб, він відчував у собі силу й був свідомий свого хисту; він репрезентував живопис у гуртку, утвореному юнаками, що віддавали своє життя наукам, письменству, політиці й філософії; і його уразив вияв зневаги, який брат підкреслив ще й фізично: поскуб його за вухо, мов дитину. Агата помітила якусь холодність, що змінила в пані Деквен і Жозефа перші прояви ніжності, але вона направила все, оповівши про злигодні, які витерпів Філіпп у вигнанні. Пані Деквен, що хотіла влаштувати бенкет із нагоди повернення того, кого вона називала блудним сином, хоч і потиху, приготувала найкращий обід, який тільки могла; запросила й старого Клапарона та Дероша-батька. Всі друзі дому мали прийти і таки прийшли ввечері. Жозеф сказав Леонові Жіро, д'Артезові, Мішелю Кретьєнові, Фюльжансові Рідалю та Б'яншонові²¹, своїм друзям по Гуртку. Пані Деквен повідомила Біксіу, свого нібито пасинка, що для молоді влаштують екарте. Дерош-син, що завдяки незламній волі батька став ліценціатом права, теж був на вечірці. Дю Брюель, Клапарон, Дерош і абат Лоро придивились до вигнанця, і його грубі манери та вид, хрипкий від міцних напоїв голос, простацька мова й навіть погляд ужахнули їх. Коли Жозеф почав розставляти столи для гри, найвідданіші друзі обступили Агату й почали допитуватися: "Що тепер робитиме Філіпп?"

— Не знаю,— відповіла вона.— Але служити Бурбонам він не хоче.

— У Франції важко знайти для нього посаду. Коли він не повернеться до армії, то цивільної служби швидко не знайде,— сказав старий дю Брюель.— І, звичайно, досить раз його послухати, щоб зрозуміти: на театральних п'єсах, як мій син, він статку не зіб'є.

Агата опустила очі, і кожен відчув, як непокоїть її синове майбутнє; а що жоден із друзів не міг їй допомогти, всі мовчали. Вигнанець, Дерош-син і Біксіу грали в екарте, страшенно модну тоді гру.

— Матусю Деквен, у брата нема грошей на гру,— шепнув Жозеф на вухо добросердій старій.

Акціонерка королівської лотереї вийшла, взяла двадцять франків і віддала художникові, а той нишком тицьнув їх у руку братові. Зійшлися всі гості. За двома столами почався бостон, вечірка розгулялась. Філіпп виявився поганим гравцем. Вигравши спочатку багато, до одинадцятої години він уже був винен п'ятдесят франків Дерошеві-сину й Біксіу. Гамір і суперечки за екарте не раз бентежили мирних гравців у бостон, і ті потай стежили за Філіппом. Вигнанець демонстрував таку лиху вдачу, що під час останньої суперечки, в яку встряв Дерош-син, теж не дуже лагідний, Дерош-батько, хоча син мав рацію, звинуватив його й заборонив грати далі. Пані Деквен сказала те саме своєму онукові, який почав кидати такі тонкі дотепи, що Філіпп їх не розумів, але вони могли завести жорстокого насмішника в велику небезпеку, якби котрась загублена стріла все ж проникла крізь товстий підполковників череп.

— Ти, мабуть, утомився,— шепнула Агата на вухо Філіппові.— Піді полеж.

— Подорожі виховують молодих людей,— усміхаючись, сказав Біксіу, коли підполковник і пані Брідо вийшли.

Жозефові, що звик уставати й лягати рано, здавалося, що цій вечірці кінця не буде. Уранці Агата й пані Деквен, готуючи сніданок у першій кімнаті, не могли відігнати думки, що такі вечірки будуть страшенно дорогі, коли Філіпп і далі гратиме в оту дурну гру, як висловились пані Деквен. Ця немолода жінка — тоді їй було вже сімдесят шість років — запропонувала продати свої меблі, відмовитись від помешкання на третьому поверсі — домовласник буде тільки радий — і оселитись у Агатиній віталеньці, а вітальню зробити з першої кімнати — їдальні. Так заощадиться сімсот франків на рік. Таке скорочення видатків дасть змогу виділяти півсотні франків Філіппові, поки він знайде посаду. Агата прийняла цю жертву. Як тільки підполковник зійшов униз і мати спитала, чи добре йому в такій кімнатці, дві вдови розкрили перед ним становище родини. Пані Деквен і Агата, об'єднавши свої прибутки, мали п'ять тисяч триста франків ренти, з яких чотири тисячі франків пані Деквен були тільки довічні. Пані Деквен виплачувала шістсот франків Біксіу, що його

вже півроку як визнала своїм онуком, і Жозефові стільки ж, решта її прибутків, як і Агатині, йшли на хатнє господарство. Всі заощадження були вже витрачені.

— Не турбуйтеся,— сказав підполковник,— я знайду собі службу, я не сидітиму в вас на утриманні, а поки що мені треба тільки шматок хліба та куток.

Агата обняла сина, а пані Деквен тицьнула сто франків у руку Філіппові, щоб заплатив учорашній картярський борг. За десять днів продали меблі, й пані Деквен перебралась до Агати; тільки в Парижі це робиться так швидко. Протягом цих десяти днів Філіпп щодня виходив після сніданку, вертався пообідати, знов ішов увечері й приходив спати тільки близько півночі. Цей колишній військовий майже машинально засвоїв кілька звичок, і вони вкорінилися у нього: він чистив чоботи на Новому мосту за два су, дані йому вдома, потім через міст Мистецтв ішов до Пале-Роялю, де споживав дві чарочки горілки й читав газети, збавляючи час до полудня; опівдні вулицею Вів'єн простував до кафе "Мінерва", де тоді збирались ліберальні політики і де він грав у більярд зі старими офіцерами. Вигравав він чи програвав, однаково Філіпп щоразу випивав там три-чотири келишки різних лікерів і викурював десять сигар із тютюнової крамнички, виходячи прогулятись по вулицях. Викуривши ввечері кілька люльок у "Голландській таверні", він піднімався нагору в гральну залу, де служник давав йому картку й шпильку, потім він розпитувався в кількох заслужених гравців держави Червоного й Чорного й ставив десять франків у найбільш підхожу хвилину. Чи вигравав, чи програвав,— ніколи він не робив ставки більш як тричі. Вигравши,— а так бувало майже щодня,— він випивав келих пуншу й ішов до своєї мансарди, мурмочучи, що треба вимордувати всіх "ультра" та лейбгвардійців, і виспівуючи на сходах "Пильнуймо імперії благо!" Його сердешна мати, чуючи той спів, казала: "Філіпп знову веселий",— і йшла обняти його, не нарікаючи на дух пуншу, горілки і тютюну.

— Будь задоволена мною, люба мамо,— сказав він їй під кінець січня.
— Я живу найправильнішим у світі життям.

П'ять разів Філіпп обідав у ресторані з давніми товаришами. Ці старі солдати ділилися своїм становищем, обговорювали створення підводного корабля для викрадення імператора. Серед віднайдених давніх приятелів Філіпп особливо вподобав одного старого капітана гвардійських драгунів на прізвище Жірудо, в чий роті він починав свою службу. Цей старий драгун і став причиною того, що Філіпп довершив перехід до "дияволової карети", за висловом Рабле²², додавши до чарочки, сигари й азартної гри четверте колесо. Одного вечора на початку лютого Жірудо після обіду повів Філіппа до театру Гетé, в ложу, яку театр надав театральній газетці, що належала його небожеві Фіно, а сам він був у газеті касиром, вів конторські книги й розсилав бандеролі. Одягнені, за модою офіцерів-бонапартистів, що належали до конституціоналістської опозиції, в довгі до п'ят, просторі, застебнуті до верху і прикрашені розеткою рединготи з прямокутним коміром, озброєні ціпками зі свинцевою головою, які вони тримали за плетені шкіряні петлі, два бувалі вояки, коли вжити один з їхніх виразів, "добре піддали" і, входячи в ложу, відкривали один перед одним серця. Крізь випари численних пляшок та чарочок різних лікерів Жіруду показав Філіппові на одну з акторок, невеличку, повненьку, жваву Флорантіну, чию прихильність та любов, як і ложу, він завдячував усемогутності своєї газети.

— Звідки ж у неї така прихильність до старого сивого солдата? — спитав Філіпп.

— Дякувати Богу, я не забув іще давніх принципів нашого славного мундира! — відказав Жірудо.— Я ще ніколи й двох ліарів не витратив на жінку!

— Невже? — вигукнув Філіпп, приклавши палець до лівого ока.

— Атож,— запевнив Жірудо.— Але, між нами кажучи, газета — велике діло. Завтра ми в двох рядках порадимо адміністрації театру дати добру партію мадмуазель Флорантіні. Їй же Богу, любий хлопчику, я дуже щасливий,— сказав Жірудо.

"Ого,— подумав Філіпп,— коли цей добряга Жірудо, хоч він уже лисий, як коліно, і хоч йому сорок вісім років і в нього он яке черево, пика п'янюги, а ніс — як картоплина, має коханку-танцівницю, то мені б годилося мати найпершу артистку Парижа!"

— Де б і собі таку знайти? — вголос спитав він Жірудо.

— Увечері я тебе поведу до Флорантіни. Хоч моя Дульсінея отримує в театрі яких півсотні франків на місяць, завдяки одному старому торговцеві шовком, Кардо на ім'я, що дає їй п'ятсот франків щомісяця, вона живе таки непогано!

— А ти ж як?..— спитав ревливий Філіпп.

— Ет! — відказав Жірудо.— Справжнє кохання сліпе.

Після спектаклю Жірудо повів Філіппа до мадмуазель Флорантіни, яка жила за кілька кроків від Тюільрі, на Грюссольській вулиці.

— Поводимося пристойно,— сказав Жірудо.— Флорантіна живе з матір'ю, ти сам розумієш, я не маю за що найняти їй таку компаньйонку, і то матір справжня, рідна. Вона служить консьєржкою, проте їй не бракує розуму, прізвище її Кабіроль, і ти називай її мадам, вона це любить.

Того вечора у Флорантіни була приятелька, така собі Марі Годешаль, гарна, мов янгол, холодна, як танцівниця. Вестріс, у якого вона вчилась, провіщав їй велике майбутнє в балеті. Мадмуазель Годешаль, що збиралась дебютувати в Драматичній панорамі під ім'ям Марієтти, розраховувала на протекцію одного з королівських камер-юнкерів, з яким Вестріс²³ уже давно мав її познайомити. Вестріс, тоді ще молодий, не вважав, що його учениця вже досить підготовлена. Честолюбна Марі Годешаль прославила свій псевдонім "Марієтта"; а втім, честолюбство її було дуже похвальне. Вона мала брата, що служив писарем у Дервіля. Брат і сестра, вбогі сироти, дуже любили одне одного й не мали ілюзій

щодо паризького життя; він хотів стати адвокатом, щоб забезпечити сестрину долю, й жив за десять су на день, а вона холодно наважилася стати танцівницею й здобути зі своєї вроди та своїх ніг стільки, щоб забезпечити братові навчання. А поза їхньою любов'ю, їхніми інтересами та їхнім спільним життям усе для них було варварське, чуже, вороже, як колись для римлян чи гебреїв. Марієтта розповідала про цю щиру й непохитну відданість усім близьким знайомим. Брат і сестра жили тоді на дев'ятому поверсі в одному будинку на Старій Храмовій вулиці. Марієтта почала вчитися танцю в десять років, а тієї весни їй вийшло шістнадцять. На жаль, за браком убрань, її тендітна врода, прикрита шаллю з кролячого пуху, піднята на залізні підбори, одягнена в перкаль і недохарчована, була помітна тільки парижанам, звиклим полювати на гризеток та вганяти за нещасливими красунями. Філіпп закохався в Марієтту. Марієтта побачила в Філіппі командира гвардійських драгунів, ад'ютанта імператора, двадцятисемирічного молодика і захотіла підвестись над Флорантіною завдяки явним перевагам Філіппа над Жірудом. А Флорантіна й Жірудо підштовхували Марієтту й Філіппа "звінчатись на живу нитку": він — щоб ущасливити приятеля, а вона — щоб дати захисника приятельці. Цей зворот у паризькому жаргоні відповідає "морганатичному шлюбові" у королів та королев. Філіпп, вийшовши, признався Жірудом, що не має ні шеляга, але старий гультьяй утішив його.

— Я поговорю про тебе зі своїм небожем Фіно,— сказав він йому.— Розумієш, Філіппе, тепер настало царство цивільних, царство язика. Нині чорнильниця всемогутня. Чорнило заступило порох, а слова — кулі. Врешті, ті старі жаби, газетярі, люди дуже спритні й непогані хлопці. Приходь завтра до мене в газету, я скажу про твоє становище небожеві. Він тобі швидко знайде місце в якійсь газетці. Марієтта зараз (не ображайся) прилипла до тебе, бо не має нічого — ні ангажементу, ні змоги дебютувати, але я сказав їй, що ти, як і я, служиш у газеті. Вона тобі доведе, що любить тебе ради тебе самого, і ти їй повіриш! Роби як я, підтримуй її, скільки можеш! Я був такий закоханий у Флорантіну, що, як вона захотіла дістати партію в балеті, попросив Фіно, щоб той зажадав у газеті її дебюту; але небіж мені сказав: "Вона талановита, правда? Ну, то

в той самий день, коли дістане партію, вона покаже тобі на двері". Ото такий мій Фіно. Сам побачиш, прогноза ого який!

Другого дня, десь так о четвертій годині, Філіпп розшукав вулицю Сантьє і знайшов Жірудю, що сидів, ніби дикий звір у клітці, в невеличкій комірчині-антресолі, де була ще грубка, столик, два стільчики й трохи дровець. Те приміщення викривало себе чарівними словами "Бюро передплати", що стояли чорними друкованими літерами на дверях, і словом "Каса", написаним від руки й приліпленим вище. Під стіною навпроти капітанового столика тяглась довга лава, на якій сидів і їв чоловік без руки, що його Жірудю звав Колоквінтом²⁴ — напевне, через єгипетський колір обличчя.

— Славно! — сказав Філіпп, обдивляючись кімнатку.— Оце так ти влаштувався! Ти, що був під командою бідолахи полковника Шабера під Ейлау! А бодай йому чорт! А бодай йому сто чортів, які чудові офіцери!

— Авжеж! Трах-тарарах, тепер чудовий офіцер виписує квитанції на газету,— відказав Жірудю, поправляючи чорну шовкову ярмулку.— А до того ж я відповідальний редактор оцієї сміховини,— додав він, показуючи на газету.

— А я колись ходив у походи, до Єгипту, а тепер ходжу до гербової управи,— озвався інвалід.

— Помовч, Колоквінте,— сказав Жірудю,— перед тобою герой, що передавав імператорові накази в бою під Монміраєм.

— Слава! — відказав Колоквінт.— Я там позбувся руки.

— Попильнуй тут, Колоквінте, я сходжу нагору, до небожа.

Двоє колишніх військових піднялись на п'ятий поверх, до мансарди в кінці коридору, там лежав на старій канапі молодик зі світлими

холодними очима. Не бентежачись, він почаствував дядька і його приятеля сигарами.

— Любий мій,— лагідно й скромно сказав Жірудо,— оце той славний командир ескадрону імператорської гвардії, що я тобі розповідав.

— Ах, так? — мовив Фіно, змірявши поглядом Філіппа, що, як і Жірудо, враз прикип перед цим дипломатом преси.

— Рідненький мій,— сказав Жірудо, наголошуючи на тому, що він йому родич, і то старший,— підполковник повернувся з Техасу.

— А, ви їздили до Техасу, до Вигнанського краю. Але ж ви ще досить молодий, щоб зробити з вас "солдата-орача".

Ущипливість цього жарту зрозуміють тільки ті, хто пригадає цілу повінь гравюр, ширм, годинників, бронзових і гіпсових статуєток, у яких була відображена ідея "солдата-орача", величний образ долі Наполеона та його героїв, що породив урешті й кілька водевілів. Ця ідея дала принаймні мільйон зиску. В глибокій провінції ще й тепер можна побачити "солдата-орача" на шпалерах. Якби цей молодик не був небожем Жірудо, Філіпп дав би йому зо два ляпаси.

— Так, я їздив туди і змарнував там дванадцять тисяч франків і час,— відповів Філіпп, силувано всміхаючись.

— А імператора любите й досі? — спитав Фіно.

— Він мій Бог! — відповів Філіпп Брідо.

— То ви ліберал?

— Я завжди був за конституціоналістську опозицію. О! Фуа²⁵! Манюель²⁶! Лаффіт²⁷! Що за люди! Вони визволять нас від отих ганебних податків на користь чужинців.

— Що ж,— холодно відказав Фіно,— треба здобути що можна з вашої невдачі: адже ви жертва лібералів, любий мій! Зоставайтесь лібералом, коли вам таке дороге ваше переконання; але погрозіть лібералам, що викриєте оті техаські дурощі. Ви ж не дістали й двох ліарів з усенародної підписки, правда? Що ж, ви в чудовому становищі: зажадайте звіту про підписку. Ось що ви матимете: створюється нова газета опозиції під опікою депутатів лівого крила; ви станете там касиром, платня тисяча екю, посада довічна. Досить викласти двадцять тисяч франків застави; знайдіть їх, і ви за тиждень будете як сир у маслі. Я дам пораду: хай заткнуть вам рот, узявши вас на службу, тільки здійміть крик, і то голосніше!

Жірудо зачекав, поки Філіпп, що розсипався в подяках, спуститься вниз, а тоді сказав небожеві:

— Ну, ти ж і штучка! Мене, бач, держиш на тисячі двохстах франках.

— Та газета не протримається й року,— відповів Фіно.— Для тебе я маю щось краще.

— Сто чортів! — сказав Філіпп до Жірудо.— А твій небіж не макуха! Мені й на думку не спадало, що з моєї невдачі щось можна здобути, як він каже.

Того вечора підполковник Філіпп у кафе Ламблена і в "Мінерві" кляв ліберальну партію, яка провадила підписку, яка заманила людей у Техас, яка лицемірно кричала про "солдатів-орачів", яка покинула цих мужніх людей без допомоги, зжерши в них по двадцять тисяч франків і промарудивши їх два роки.

— Я хочу зажадати звіту щодо підписки на Вигнанський край,— сказав він одному з завсідників кафе "Мінерва", а той розповів про це газетярм лівого крила.

Філіпп не пішов ночувати на вулицю Мазаріні, а подався до Марієтти й похвалився перед нею, що буде служити в редакції нової газети, яка матиме десять тисяч передплатників, і в тій газеті будуть ревно підтримані її хореографічні претензії. Агата й пані Деквен помирили зі страху, дожидаючи Філіппа: адже так недавно вбито герцога Беррійського²⁸! Вранці підполковник прийшов через кілька хвилин після сніданку, а коли мати сказала йому, як вони за нього тривожились, він розгнівався: чи його мають за неповнолітнього?

— Бодай вам! Я приніс таку добру новину, а ви наче на похороні! Герцог Беррійський мертвий — тим ліпше: на одного поменшало! А я стану касиром у газеті, з платнею тисяча екю, от ви й позбудетесь клопоту через мене!

— Невже правда? — спитала Агата.

— Атож, якщо ви добудете мені двадцять тисяч франків застави; досить укласти туди ваші облігації на тисячу триста франків ренти, а свої проценти ви однаково одержуватимете.

Вперше за майже два місяці, відколи вдови розривалися, шукаючи, за що б узятись Філіппові, куди і як його примістити, вони відчули себе щасливими й покинули думати про всі свої злигодні. Ввечері старий дю Брюель, Клапарон, що вже дихав на ладан, і незламний Дерош-батько, ці грецькі мудреці, висловились одностайно і порадили вдові дати заставу за сина. Газета, дуже щасливо заснована перед убивством герцога Беррійського, уникла удару, завданого тоді пресі паном Деказом²⁹. Облігації вдови Брідо на тисячу триста франків ренти були прийняті як застава за Філіппа, і він став касиром. Цей добрий син зразу пообіцяв

давати вдовам сто франків за помешкання та харчі, і його оголошено найкращим із синів. Ті, хто доти передбачав лихе, поздоровляли Агату.

— Ми помилялись,— казали вони.

Бідолаха Жозеф, щоб не зостатися позаду брата, спробував жити на свої заробітки — і спромігся. За три місяці підполковник, що їв і пив за чотирьох, вередував і під приводом того, що він, мовляв, заробляє, змушував удів витратити на харчі чимраз більше, не дав їм жодного су. Ні мати, ні пані Деквен з делікатності не нагадували йому про обіцянку. Минув рік, і жодна з тих монет, що їх Леон Гозлан так образно назвав "п'ятилапими тиграми", не перейшла з Філіппової кишені в хатнє господарство. Правда, підполковник заспокоював своє сумління тим, що він, мовляв, рідко обідає вдома.

— Нарешті він щасливий,— казала мати,— він спокійний, він знайшов собі місце!

Завдяки статті, яку написав Верну, один з приятелів Біксіу, Фіно та Жірудю, Маріетта дебютувала не в Драматичній панорамі, а в Порт-Сен-Мартен, де здобула успіх у парі з мадмуазель Бегран. Серед керівників цього театру був тоді багатий і марнолюбний високий чиновник, закоханий у одну артистку; він намагався протегувати їй. У Парижі завжди бували захоплені акторками, танцівницями чи співачками люди, які входили в адміністрацію театрів заради свого кохання. Той чиновник знав Філіппа й Жірудю. Газетка Фіно й газета Філіппа підтримувала його; тим легше ці троє домовились улаштувати Маріеттин дебют, що пристрасті, здається, об'єднують людей у їхніх безумствах. Підступний Біксіу скоро повідомив свою бабусю та поштиву Агату, що касир Філіпп, цей лицар над лицарі, покохав Маріетту, знамениту танцівницю з Порт-Сен-Мартен. Ця не дуже свіжа новина була ніби ударом грому для двох удів: по-перше, релігійні почуття Агати підказували їй, що акторки — це пекельні пастки; а по-друге, обидві вдови гадали, що ці жінки купуються в золоті та перлах і обдирають до нитки найбагатших людей.

— Овва,— казав Жозеф матері,— невже ви гадаєте, ніби мій брат такий дурний, що даватиме гроші своїй Марієтті? Ці жінки обдирають тільки багатіїв.

— Уже балакають, ніби Марієтту приймуть до Опери,— повідомляв Біксіу.— Але не бійтесь, пані Брідо, до Порт-Сен-Мартен ходить дипломатичний корпус, і ця красунечка не довго буде з вашим сином. Кажуть, що один посол шаленіє за Марієттою. І ще новина! Старий Клапарон помер, завтра похорон, а його син, що став банкіром, засипався золотом і сріблом, замовив найдешевший провід. Цьому хлопцеві бракує доброго виховання. В Китаї такого не буває!

Філіпп, розраховуючи пожитися, запропонував танцівниці звінчатись; але мадмуазель Годешаль, що збиралась перейти до Опери, відмовилась: чи то вона розгадала підполковникові наміри, чи то зрозуміла, як їй потрібна для кар'єри незалежність. До кінця року Філіпп навідував матір зо два рази на місяць. Де ж він бував? У своїй касі, в театрі або в Марієтті. Ніякі відомості про його поведінку не доходили на вулицю Мазаріні. Жірудю, Фіно, Біксіу, Верну, Лусто бачили, що він поринув у розваги. Філіпп бував на всіх виставах з участю Тюлліа³⁰, одного з провідних акторів Опери, Флорантіни, що заступила Марієтту в Порт-Сен-Мартен, Флоріни й Матіфа, Коралі й Камюзю. Починаючи з четвертої години, коли він виходив зі своєї каси, він розважався до півночі, бо завжди мав якесь запрошення ще з учора — добрий обід на чийсь кошт, вечірку з картами, вечерю. Тоді Філіпп жив у своїй стихії. Цей карнавал, що тривав півтора року, не минав без турбот. Прекрасна Марієтта після свого дебюту в Опері, в січні 1821 року, скорила одного з найблисकुчіших герцогів двору Людовіка XVIII. Філіпп спробував боротися з герцогом; та хоч йому й щастило в грі, на початку квітня він мусив, захоплений своєю пристрастю, взяти грошей у касі газети. У травні він уже був винен одинадцять тисяч франків. У цьому фатальному місяці Марієтта подалась до Лондона визискувати лордів, поки споруджуватимуть тимчасову залу для Опери в будинку Шуазеля, на вулиці Лепелетьє. Нещасливий Філіпп, як воно звичайно ведеться, на той час по-справжньому покохав Марієтту, попри її шаблонну акторську

зрадливість; а вона завжди бачила в цьому молодикові тільки брутального й тупуватого вояку, перший щабель, на якому не хотіла залишатися довго. Крім того, передбачаючи той день, коли у Філіппа не стане грошей, танцівниця зуміла здобути серед газетярів підтримку, яка звільняла її від необхідності триматись Філіппа, хоча й зберігала властиву таким жінкам своєрідну вдячність до того, хто, так би мовити, перший вирівняв їй стежку страшної артистичної кар'єри.

Змушений відпустити свою жахливу коханку до Лондона, не поїхавши з нею, Філіпп "вернувся на зимові квартири", як він висловлювався, й оселився в мансарді на вулиці Мазаріні, віддаючись там день у день похмурих роздумам. Він відчував, що не зможе жити інакше, не так, як жив цей останній рік. Розкіш, що панувала у Марієтти, обіди та вечері, вечірки за кулісами, товариство дотепників та газетярів, своєрідний шум, що лунав навколо нього, всі насолоди, які давав він чуттям і марнолюбству; це життя, яке можна знайти тільки в Парижі і яке щодня тішить нас чимсь новим, стало для Філіппа більше ніж звичкою; воно було для нього необхідністю, як тютюн і келишки лікерів. Він і сам зрозумів, що не зможе жити без цих постійних розваг. У голові вже зринала думка про самогубство — не через недостачу, яку виявлять у касі, а через неможливість жити з Марієттою, в атмосфері насолод, у якій він блаженствував цілий рік. Сповнений цих похмурих думок, він уперше зайшов у майстерню до брата; той, у синій блузі, саме працював — копіював картину для якогось купця.

— То ось як роблять картини! — сказав Філіпп, аби з чогось почати.

— Ні,— відповів Жозеф,— так їх копіюють.

— Скільки ж тобі заплатять за цю?

— Е! Небагато, двісті п'ятдесят франків, але я вивчаю манеру майстрів, здобуваю знання, розгадую таємниці ремесла. Онде моя

картина,— і Жозеф показав пензлем на ескіз, фарби на якому ще не висохли.

— І скільки ж ти тепер кладеш у гаманець за рік?

— На жаль, поки що мене знають тільки художники. Мені допомагає Скіннер — виклопотав для мене розписи в замку Прель, я в жовтні поїду туди робити арабески, обрамлення, орнаменти, і граф де Серізі платить дуже добре. На цих дрібничках, на замовленнях купців я б відтепер міг заробляти тисячу вісімсот — дві тисячі франків чистих. Е! На найближчу виставку я подам оту он картину; коли вона сподобається, успіх мені забезпечений. Друзі хвалять її.

— Я на цьому не знаюся,— мовив Філіпп так тихо, що Жозеф глянув на нього.

— Що з тобою? — спитав художник, побачивши, що брат поблід.

— Цікаво, за скільки днів ти зробив би мій портрет?

— Коли працювати цілий день та погода ясна, за три-чотири дні закінчив би.

— Надто довго, я можу позувати тільки один день. Бідна матуся так любить мене, що я хотів би лишити їй свою подобу. Та годі про це.

— Отакої! Ти що, знов кудись їдеш?

— Туди, звідки не вертаються,— сказав Філіпп удавано весело.

— Ти що! Філіппе, братику, що з тобою? Коли щось поважне, то я ж чоловік, не якийсь нікчема; я готуюсь до тяжкої боротьби, і коли треба про щось мовчати, не прохоплюсь.

— Напевне?

— Слово честі.

— Нікому в світі не скажеш, хоч би що?

— Нікому.

— Ну, то мене чекає куля в лоб.

— Ой! Ти що, на дуелі битимешся?

— Ні, я застрелюсь.

— А чому?

— Бо я взяв із каси одинадцять тисяч франків, а завтра треба складати звіт, і половина застави пропаде. Нашій бідній матусі лишиться шістсот франків ренти. Та це пусте, згодом я б міг для неї здобути ціле багатство; але ж безчестя! Я не зможу жити в безчесті.

— Яке ж безчестя, коли ти відшкодуєш збитки? Ти тільки позбудешся служби, але в тебе лишиться п'ятсот франків за орден, а за п'ятсот франків можна прожити.

— Прощай! — сказав Філіпп і швидко вийшов: він не хотів нічого й слухати.

Жозеф спустився з майстерні до матері — поснідати; але братове зізнання відбило йому апетит. Відвівши пані Деквен убік, він поділився жахливою новиною. Стара жінка пронизливо скрикнула, впустила з рук казанок з молоком і впала на стілець. Прибігла Агата. Зойк за зойком, і фатальна правда розкрилась перед матір'ю.

— Безчестя! Йому! Син Брідо взяв гроші в довіреній йому касі!

Вдова тремтіла всім тілом, її очі розширились і застигли, вона сіла й залилася слізьми.

— Де він? — вигукнула вона, ридаючи.— Може, він уже кинувся в Сену!

— Не впадайте у відчай,— сказала пані Деквен.— Просто бідний хлопець зустрів погану жінку й наробив через неї дурниць. Господи! Таке буває раз у раз. Філіпп після свого повернення зазнав стільки прикрощів, йому припадало так мало щастя й любові, що нема чого дивуватися з його захоплення цією тварюкою. Всі пристрасті ведуть до надмірностей! Я сама собі маю чим докоряти з цього погляду, а проте вважаю себе чесною жінкою! Одна похибка — це ще не розбещеність! Та, врешті, не помиляються тільки ті, хто нічого не робить!

Агатин розпач дійшов до того, що й пані Деквен, і Жозеф мусили заспокоювати її, применшуючи Філіппову провину й запевняючи, що такі історії трапляються в усіх родинах.

— Але ж йому двадцять вісім років,— кричала Агата,— він уже не дитина!

Ці жахливі слова розкрили, що думає нещасна мати про синову поведінку.

— Мамо, запевняю, він тільки й думав, що про твоє горе та про свою провину перед тобою,— сказав Жозеф.

— О Господи, хоч би він прийшов! Хоч би лишився живий, я йому все пробачу! — вигукнула бідна мати, якій уявилось жахливе видовище: мертвий Філіпп, витягнений з води.

Якусь хвилину панувала похмура тиша. День минув у найстрашніших побоюваннях. Усі троє при найменшому звукові кидались до вікна, розривались у всіляких здогадах. А поки родина віддавалась розпачеві, Філіпп наводив лад у своїй касі. Він набрався зухвалості і, складаючи звіт, сказав, що, боячись якогось нещастя, заніс одинадцять тисяч франків додому. О четвертій годині цей шибеник пішов зі служби, прихопивши з каси ще п'ятсот франків, і спокійнісінько подався до казино, де не бував, відколи став на службу, бо добре розумів, що касирові не годиться вчашати в такі місця. Цьому молодикові не бракувало розрахунку. До речі, дальша його поведінка довела, що він більше успадкував у своїй натурі від діда, доктора Руже, ніж від добродішного батька. Можливо, з нього вийшов би добрий генерал, але в приватному житті він став одним із тих неприторенних негідників, що здійснюють свої задуми і свої лихі вчинки під ширмою законності й у скромному лоні родини. Під час цієї останньої авантюри Філіпп зберігав цілковиту холонокровність. Спочатку він вигравав і довів свій виграш до шести тисяч франків; але потім дав себе засліпити бажанню розв'язати всю свою проблему одним махом. Він покинув грати в "тридцять і сорок", почувши, що на рулетці щойно шістнадцять разів підряд випав чорний колір. Філіпп поставив п'ять тисяч на червоне, але чорне випало сімнадцятий раз. Тоді підполковник поставив останню тисячу франків на чорне й виграв. Попри цей дивовижний вплив азарту, він почував утому в голові; проте хотів грати далі. Але прозірливе чуття, якого слухаються гравці і яке виявляється в осяяннях, уже відійшло. Почалися хитання, що бувають згубою для гравців. Ясновидіння, як промені сонця, йде тільки по прямій лінії; воно вгадує тільки при умові, що його погляду не переривають, а стрибки випадковостей затьмарюють його. Філіпп програв усе. Після таких тяжких випробувань згинається найбезтурботніша й найнепохитніша душа. Повертаючись додому, Філіпп майже не думав про свою обіцянку вбити себе, бо він і не хотів цього по-справжньому. Він уже не думав ні про втрачену службу, ні про заставу, яка пропаде, ні про матір, ні про Марієтту, причину його згуби; він ішов, ніби машина. Коли він увійшов, заплакана мати, пані Деквен і брат кинулись обнімати його й повели, зраділі, до каміна.

"Ти ба! — подумав він.— Моя заява справила враження!"

Цей виродок тоді тим більше мав підходящий вигляд, що тривала гра розхвилювала його глибоко. Побачивши, який блідий, розбитий її жорстокий Веніамін³¹, бідна мати впала навколішки, почала цілувати йому руки, притискати їх до серця й довго не зводила з нього очей, наповнених сльозами.

— Філіппе,— здушеним голосом промовила вона.— Пообіцяй, що не заподієш собі нічого. Ми все забудемо.

Філіпп подивився на розчуленого брата, на пані Деквен, у якої були сльози в очах, і сказав сам собі: "От добрі люди!" Тоді підвів матір, посадив її собі на коліна, пригорнув до себе й сказав їй на вухо, обнімаючи її:

— Ти вдруге даєш мені життя!

Пані Деквен знайшла змогу приготувати чудовий обід, ще й поставити дві пляшки старого вина та трохи лікеру "кюрасо" — скарбу зі своїх давніх запасів.

— Агато, дозволь йому закурити сигару! — сказала вона за десертом. І піднесла Філіппові сигари.

Дві бідні жінки гадали, що коли полишити молодикові цілковиту волю, він почуватиме себе краще серед них і більше держатиметься дому, тож і намагалися звикнути до ненависного їм тютюнового диму. Цієї величезної жертви не прийняв навіть сам Філіпп. Другого дня Агата здавалась постарілою на десять років. Тривоги були вгамовані, і прийшли роздуми. Сердешна жінка не могла склепити очей цілу ніч. Їй доведеться обмежуватися шістьма сотнями франків ренти. Як усі огрядні й ласі на їжу жінки, пані Деквен, страждаючи від упертого катарального кашлю, глухла; її хода на сходах лунала, мов удари поліном; вона могла вмерти з

дня на день, а разом з нею зникнуть чотири тисячі франків. Чи не кумедно розраховувати на це джерело? Що робити? Що буде? Ладна краще стати доглядачкою хворих, ніж бути за тягар своїм дітям, Агата не думала про себе. Та що робитиме Філіпп, коли в нього лишиться тільки п'ятсот франків, виплачуваних як кавалерові офіцерського хреста Почесного Легіону? Вже одинадцять років пані Деквен віддавала щороку тисячу екю і майже двічі сплатила свій борг, але й далі жертвувала інтереси свого онука Біксіу інтересам родини Брідо. Хоча всі чисті й непохитні переконання Агати були вражені цим жахливим лихом, вона сказала собі: "Бідний хлопчик, чи він винен? Він же тільки вірний своїм клятвам. Це я винна, що не одружила його. Якби я знайшла йому жінку, він би не злигався з тією танцівницею. У нього ж такий сильний організм!"

Стара бакалійниця теж цілу ніч думала, як урятувати честь родини. Вранці вона встала з ліжка й перейшла до Агатиної кімнати.

— Цю делікатну справу треба владнувати не тобі й не Філіппові,— сказала вона.— Хоч двоє наших давніх друзів, Клапарон і дю Брюель, померли, та лишається ще старий Дерош, а він чоловік розважливий, і я вранці піду до нього. Дерош скаже, що Філіпп став жертвою надмірної довіри до свого приятеля; що його нетвердість у таких справах не дозволяє йому працювати касиром. Те, що сталося з ним, можна відшкодувати. Філіпп сам звільниться зі служби, його не виженуть.

Агата, зрозумівши, що такою брехнею можна прикрити Філіппів гріх, урятувати його честь, принаймні в очах чужих людей, обняла пані Деквен, і та пішла владнувати жахливу історію. А Філіпп спав сном праведника.

— Та й хитра ж стара! — усміхаючись, сказав він Агаті, коли та пояснила синові, чому запізнюється сніданок.

Старий Дерош, останній друг двох нещасних жінок, попри черствість характеру завжди пам'ятав, що завдячує свою кар'єру Брідо, і тепер, як довершений дипломат, узяв на себе ту делікатну місію, що довірила йому пані Деквен. Він прийшов пообідати з родиною й попередити Агату, щоб прийшла завтра до скарбниці на вулиці Вів'єн передати частину заставленої ренти й забрати купон на шістсот франків, які їй залишаються. Старий чиновник не вийшов із цього смутного дому, поки не змусив Філіппа підписати прохання до військового міністра про поновлення його в кадровому складі армії. Дерош пообіцяв обох жінкам простежити, щоб це прохання не загубилось у канцеляріях міністерства, і використати триумф герцога над Філіппом у танцівниці, аби здобути протекцію цього вельможі.

— Не мине й трьох місяців, як він буде підполковником у полку герцога де Мофріньєза³², а ви спекаєтесь його.

Дерош пішов, обсипаний подяками з уст обох жінок та Жозефа. Що ж до газети, то через два місяці, як передбачав Фіно, вона закрилася. Таким чином провина Філіппова не стала широко відома. Але Агатині материнські почуття були глибоко зранені. Її віра в сина похитнулася, і відтоді вона жила в постійному страхі, до якого домішувалось задоволення, коли вона бачила, що похмурі передчуття не справдились.

Коли люди, наділені фізичною відвагою, але ниці й безчесні, як Філіпп, побачать, що все навколо них повертається на свої місця після катастрофи, в якій їхня добра слава мало не загинула, така поблажливість родини та друзів дуже підбадьорює їх. Вони розраховують на безкарність: їхній викривлений розум, їхні задоволені пристрасті спонукають їх думати про те, як би перевернути суспільні закони, і вони тоді набувають жахливої спритності. Через два тижні Філіпп, що знову не мав чого робити й нудився, неминуче почав ходити, як перше, по кав'ярнях, підсолоджувати життя келишками лікеру, розважатись нескінченними партіями в більярд та пуншем, нічною грою, в якій він ризикував невеличкими ставками й здобував маленькі виграші, що їх вистачало підтримувати таке безладне життя. Вдаючи ощадного, аби

замилити очі матері та пані Деквен, він носив заяложений капелюх з облізлим верхом і крисами, латані чоботи, витертий редингот, на якому тільки ледь червоніла орденська розетка, потемніла від довгого перебування в петлиці, закрапана лікерами та кавою. Зеленуваті рукавички з сарнячої шкіри служили йому вже давно. Він не зрікався атласного шарфа, поки той шарф не скошлатів зовсім. Марієтта була єдиною жінкою, яку любив цей молодик, і через зраду цієї танцівниці серце його дуже зачерствіло. Коли йому траплялось витратити несподіваний виграш або коли він обідав з давнім своїм другом Жірудом, Філіпп звертався до вуличних Венер з брутальною зневагою, адресованою всій статі. А втім, звиклий до заведеного порядку, він снідав і обідав удома, а вночі повертався завжди о першій годині. Три місяці такого жахливого життя трохи повернули довіру до нього сердешній Агаті. Що ж до Жозефа, то він працював над розкішною картиною, яка мала здобути йому славу, і жив у своїй майстерні. Як запевняв її онук, пані Деквен, що вірила в майбутню Жозефову славу, обсипала художника материнськими турботами; вранці вона приносила йому снідати, ходила, куди він пошле, чистила йому черевики. Художник виходив тільки обідати, а його вечори належали друзям із Гуртка. Правда, він багато читав, здобуваючи ту глибоку й серйозну науку, якої можна набути тільки самому і якій віддаються всі талановиті люди у віці від двадцяти до тридцяти років. Мало бачачи Жозефа й не турбуючись за нього, Агата жила тільки для Філіппа, і тільки він міг заспокоювати побоювання та страхи, що зринали в ній, живлячи її почуття, як то неминуче буває в материнстві й у коханні. Дерош, який майже щотижня приходив навідати вдову свого колишнього начальника й друга, подавав їй надії: герцог Мофріньєз забажав узяти Філіппа до свого полку, військовий міністр наказав подати йому доповідь, а що прізвище Брідо ні разу не з'явилося в поліційних списках, у жодних судових звітах, то в січні наступного року Філіпп одержить листа про поновлення на військовій службі. Щоб домогтися цього, Дерош використав усі свої знайомства, розвідав що міг у префектурі, і йому сказали, що Філіпп щовечора ходить до казино. Дерош вирішив сказати про це потай самій тільки пані Деквен, доручивши їй наглядати за майбутнім підполковником, бо якийсь скандал міг усе зруйнувати; поки що військовий міністр не цікавився тим,

чи не картяр цей Брідо. Ну, а повернувшись на військову службу, підполковник облишить звичку, що зродилася з неробства. Агата, яка ввечері лишалась наодинці з пані Деквен, молилася коло каміна, а стара ворожила на картах, тлумачила сни й розраховувала свої лотерейні ставки за правилами кабалістики. Ця вперта поклонниця лотереї й тепер не пропускала жодного тиражу, весь час ставлячи на ті самі номери, які досі так і не випали. Так було вже двадцять один рік, і виграш мав бути якнайбільший. Стара гравчиня по-дитячому покладала дуже великі надії на цю обставину. Один із номерів лишався в основі всіх варіантів від самого заснування лотереї, і пані Деквен весь час використовувала цей номер та різні комбінації його трьох цифр. Спідній матрац на її ліжку був сховищем усіх заощаджень бідної вдови; надпоровши його, вона ховала там золоту монету, урвану від найпильніших потреб і старанно загорнуту в шматинку, й зашивала знов. Вона хотіла в останньому паризькому тиражі ризикнути всіма своїми заощадженнями на різних комбінаціях її улюбленого номера. Ця пристрасть, так засуджувана всіма, ніколи не була досліджена. Ніхто не бачив у ній опіуму злидоти. Лотерея, наймогутніша фея в світі, хіба не вселяє чарівних надій? Один тур рулетки, що демонструє гравцям купу золота й безліч насолод, триває стільки, як спалах блискавки; а лотерея дає цьому розкішному спалахові п'ять днів життя. Де ви знайдете нині таку соціальну силу, що за сорок су зробить вас щасливим на цілих п'ять днів і в ідеальній подобі дасть вам усі блага цивілізації? Тютюн, видаток у тисячу разів аморальніший за гру, руйнує тіло, вбиває розум, отупляє весь народ; а лотерея не завдає й найменшої шкоди такого типу. До того ж ця пристрасть стримується як часом між тиражами, так і курсом, що йому віддає перевагу той чи той гравець. Пані Деквен завжди воліла паризький курс. У надії побачити, як випаде ця трійка,— надії, живленій уже двадцять років,— вона прирекла себе на жахливі злидні, аби мати змогу поставити скільки схоче на останній тираж у році. Коли їй снились кабалістичні сни — бо всі ті сни не відповідали числам лотереї,— вона йшла до Жозефа розповісти про них: адже він був єдиною людиною, що слухала її й не тільки не дорікала, а промовляла ті милі слова, якими митці вміють заспокоювати наші безумства. Всі великі таланти шанують і розуміють справжні пристрасті, пояснюють їх і знаходять їхнє коріння в серці чи в голові. На думку

Жозефа, його брат любив тютюн та лікери, старенька матуся Деквен — лотерею, його мати — Бога, Дерош-син любив судові процеси, Дерош-батько — риболовлю, і всі на світі, казав він, щось люблять. Сам він любив красу в усьому; любив вірші Байрона, живопис Жеріко³³, музику Россіні³⁴ й романи Вальтера Скотта.

— В кожного свій смак, матусю! — вигукнув він.— Правда, ваша лотерея чогось загаялась.

— Ще випаде, і ти будеш багатий, та й мій малий Біксіу!

— Віддайте все онукові,— сказав Жозеф.— Або зробіть що хочете.

— Еге! Коли випаде, вистачить усім. Насамперед тобі влаштуємо гарну майстерню, ти матимеш чим заплатити. Хіба ж ти, дитино моя, не примусив мене зіграти таку чудову роль у отій он картині?

З ощадності Жозеф попросив був пані Деквен позувати для його чудової картини, на якій стара жінка приводить юну куртизанку до венеціанського сенатора. Ця картина, один із шедеврів сучасного живопису — Гро навіть вирішив, що це робота Тіціана,— чудесним чином підготувала молодих художників до того, щоб визнати й проголосити Жозефову першість у Салоні 1823 року.

— Ті, хто вас знає, знають і яка ви,— весело відповів Жозеф,— а через тих, хто вас не знає, нащо непокоїтись?

Уже років із десять пані Деквен скидалась видом на яблуко перед Великоднем. Її пишна плоть стала зморшкувата, холодна й брезкла. А очі, сповнені життя, були неначе одухотворені думкою, ще молодою й живою, хоча її можна було взяти за вираз жадоби, оскільки азартним гравцям завжди трохи властива жадоба. В жирному обличчі можна було вгадати глибоку звичку до прикидання, сховану в глибині серця задню думку. Її пристрасть вимагала таємності. В рухах губів відчувався нахил

до ласолобства. І, хоч якою чесною та порядною знали її всі, очі могли щось виказати. Тому вона була чудовою натурою для тієї старої звідниці, що її хотів намалювати Брідо. Коралі, молода артистка осяйної вроди, що померла в розквіті віку, коханка одного молодого поета, приятеля Брідо, Люсьєна де Рюбампре³⁵, підказала йому задум цієї картини. Це чудове полотно назвали еклектичним — мовляв, просто чудова композиція з трьох портретів. Мішель Кретьєн, один із молодих членів Гуртка, позував для голови сенатора як типовий республіканець; Жозеф додав його обличчю деякі риси зрілості так само, як підкреслив вираз у пані Деквен. Велика картина, що наробила стільки галасу і що на неї було вилито стільки ненависті, заздрості й захоплення Жозефом, була ще тільки ескізом; Жозеф мусив перервати роботу над нею, щоб виконати деякі замовлення для заробітку, він копіював полотна старих майстрів, проникаючи в їхні таємниці, тож його пензель і став таким умілим. Здоровий глузд художника підказав йому не признаватись матері й пані Деквен, скільки він почав заробляти, бо він бачив, що над ними обома тяжіє загроза руїни,— над однією в постаті Філіппа, над другою в подібі лотереї. Ота своєрідна холонокровність, що її виявив брат у своїй катастрофі, і розрахунок, прихований за балачками про самогубство — Жозеф розгадав його,— і спогад про гріхи, вчинені на службі, якої він не повинен був кидати, і взагалі найменші подробиці братової поведінки,— все це повністю розкрило Жозефові очі. Такої проникливості рідко бракує митцям: зайняті цілими днями, в тиші своїх майстерень, за працею, що до певної міри полишає волю думці, вони трохи схожі на жінок: їхній розум може обертатися круг дрібних подій життя й проникати в їхню таємну суть. Жозеф купив розкішну старовинну скриню, що була тоді не в моді, і оздобив нею один з кутків своєї майстерні, куди падало світло, що мигтіло на рельєфах, підкреслюючи весь блиск цього шедевра ремесла шістнадцятого сторіччя. В скрині він знайшов тайник і складав туди певні суми про всяк випадок. З довірливістю, властивою справжнім митцям, гроші на повсякденні витрати, виділені на місяць, він клав у череп, що лежав у одній із шухляд скрині. Відколи брат повернувся до помешкання, Жозеф раз у раз виявляв, що його витрати не збігаються з цією сумою. Щомісячні сто франків зникали неймовірно швидко. Не знайшовши в черепі нічого, хоча він витратив усього сорок чи п'ятдесят франків,

першого разу він сказав: "Здається, мої гроші забрала пошта!" Другого разу він уже пильніше рахував витрати; але хоча й рахував, як Робер Макер³⁶,— "шістнадцять і п'ять — двадцять три", грошей недорахувався. Помітивши ще більшу нестачу, він сказав про це прикре діло старій пані Деквен, що любила його, як він почував, материнською любов'ю, ніжно, віддано, довірливо й палко, як не любила його й рідна мати, хоч була доброю жінкою, а ця любов була така потрібна йому на перших кроках мистецького шляху, як турбота квочок про курчат, поки вони не вб'ються в пір'я. Тільки з нею він міг поділитися своїми жахливими підозрами. Він був певен за своїх друзів як за самого себе, і пані Деквен напевне не брала в нього грошей на свою лотерею; і коли він сказав їй про все, бідна жінка аж руки заломила. Отже, тільки Філіпп міг учинити цю дрібну хатню крадіжку.

— Чому він не попросив у мене, коли йому треба? — вигукнув Жозеф, мішаючи фарби на палітрі як попало.— Чи я б йому відмовив?

— Так це ж неначе пограбувати дитину! — зойкнула пані Деквен, її обличчя виражало невимовний жах.

— Ні, він мав право,— заперечив Жозеф,— він мій брат. Мої гроші — це його гроші, але треба було сказати.

— Поклади зараз якусь певну суму й не чіпай її,— порадила йому пані Деквен.— Я знатиму, коли він зайде до майстерні, а що більш ніхто не міг сюди заходити, то ти матимеш певність.

Другого дня Жозеф уже дістав доказ, що ці самовільні позички робить його брат. Філіпп заходив до майстерні, коли Жозефа там не було, і брав там невеликі суми, яких він потребував. Художник злякався й за свою невелику таємну скарбничку.

— Стривай! Стривай! Прищемлю я тебе, шибенику! — сміючись, мовив він до пані Деквен.

— І добре зробиш: треба нам виправляти його, бо й я вже часом не дораховуюсь грошей у гаманці. Але ж йому, бідному, треба на тютюн, він звиклий курити.

— Бідному, бідному!..— відмахнувся Жозеф.— Треба мені послухатись ради Фюльжанса та Біксіу. Філіпп весь час висить у нас гирею на ногах. То встряв у якийсь бешкет, і довелось виряджати його до Америки, а це обійшлося матері в дванадцять тисяч франків, у лісах Нового Світу він не зумів знайти нічого, а повернення його коштувало стільки, як і від'їзд. Філіпп має себе за великого воєначальника, бо він, бачте, передав кілька Наполеонових слів якомусь генералові, а тому кривиться, почувши про Бурбонів; а тим часом розважається, подорожує, світу побачив; мене не купиш отими брехнями про його нещастя, він скрізь уміє влаштуватись, як сир у маслі! Нашому шибеникові знаходять чудову службу, то він починає жити як Сарданапал, з акторкою, набирається грошей у касі, і знов мати мусить платити дванадцять тисяч! Звичайно, мені на ті гроші начхати, але ж Філіпп нашу бідну маму зовсім облупить. Мене він має за ніщо, бо я, бач, не служив у гвардійських драгунах! А утримувати нашу славну матусю до смерті, мабуть, доведеться мені, бо цей рубака скінчить бозна-чим. Біксіу сказав мені: "Та й комедіант же з твого братика!" І ваш онук таки має рацію: Філіпп іще придумає якусь штуку, що загрожуватиме честі родини, й доведеться шукати ще десять чи дванадцять тисяч франків! Він щовечора грає; на сходах, коли повертається п'яний як чіп, губить наколоті картки, що ними позначав тури на рулетці. Старий Дерош із шкури пнеться, щоб допомогти Філіппові повернутись до армії, а мені здається, що він, далебі, цього боїться як чорт ладану. Хто б повірив, що такий хлопчина з гарними голубими очима, такими лагідними, і весь схожий на лицаря Баярда³⁷, виявиться фанфароном?

Попри всю розважність і холоднокрівність, із якими Філіпп грав увечері, час від часу його нападало те, що гравці називають "сказом". Підштовхуваний нестримним бажанням дістати гроші на гру того вечора, десять франків, він запускав руку вдома у братів гаманець, у заощадження пані Деквен, у материну кишеню. Бідна вдова одного разу

вже побачила, тільки-но лігши спати, жахливу картину: Філіпп зайшов до її кімнати й забрав з кишень її сукні все, що там знайшов. Агата вдала, ніби спить, але потім проплакала до ранку. Вона бачила все цілком виразно. Помилка — це не порок, сказала пані Деквен; але після стількох повторень стало ясно, що це таки порок. Агата не могла більше сумніватись: її улюблений син не мав ні делікатності, ні честі. Другого дня після цього жахливого видіння, як поснідали й Філіпп зібрався йти, вона завела його до своєї кімнати й попросила благальним тоном, щоб він завжди казав їй, коли йому потрібні гроші. Відтоді він почав звертатись до неї з цими проханнями так часто, що за два тижні всі Агатині заощадження скінчились. Вона лишилась без жодного мідяка, вона вже думала йти працювати: кілька вечорів радилася з пані Деквен щодо того, як би заробляти гроші своєю працею. Бідна мати вже ходила спитати до "Батька родини", чи не можна там брати гаптування — роботу, що даєдесь так двадцять су на день. Хоча небога таїлася з причиною, пані Деквен здогадалася, чому це їй раптом захотілося своєю працею добувати гроші. Зміни в зовнішності Агати були досить промовисті: її свіже обличчя висхло, шкіра на скронях, на вилицях натяглася, чоло наморщилося; очі втратили блиск — видно, її зжирав якийсь внутрішній вогонь, уночі вона плакала. Але найбільше спустошувала її необхідність мовчати про своє горе, своє страждання, свої страхи. Вона не могла заснути, поки не повернеться Філіпп, вона дожидала його на вулиці, вона вивчала зміни в його голосі, в ході, в стукові ціпка по бруку. Вона не пропускала нічого: вона знала, в якому ступені сп'яніння прийшов Філіпп, вона тремтіла, чуючи, як він гупає на сходах, одної ночі вона позбирала золоті монети, які він розсипав; коли він напивався й вигравав, голос його звучав хрипко, а ціпок він тяг за собою, зате після програшу в ході з'являлось щось сухе, чітке, розлучене, він виспівував дзвінким голосом, а ціпок ніс у руці, наче зброю; за сніданком після виграшу вираз обличчя бував веселий, майже ласкавий, він жартував, досить грубо, але жартував з пані Деквен, із Жозефом і з матір'ю. А після програшу бував, навпаки, похмурий, говорив уривчасто, коротко, дивився суворо й аж лякав своїм смутком. Таке безладне життя й звичка до спиртного з дня на день міняли його обличчя, колись дуже привабливе. Обличчя змережалось кривавими жилками, риси його огрубіли, вії повипадали, очі

стали сухі. Врешті Філіпп, не дуже дбайливий до себе, почав тхнути корчемним духом, нечищеними чобітьми, і для чужих людей це було ніби печать гультяйства.

— Тобі слід би купити нове вбрання, переодягтися з голови до ніг,— сказала пані Деквен Філіппові у перші дні грудня.

— А де взяти грошей? — відказав він гострим тоном.— У матусі нема й су, сам я отримую п'ятсот франків на рік. Щоб купити вбрання, треба витратити мою пенсію за цілий рік, а я вже заставив її на три роки вперед.

— А чому? — спитав Жозеф.

— Борг честі. Жірудо позичив для мене тисячу франків у Флорантіни... Я не дуже чепурний, це правда, але як подумати, що Наполеон сидить на Святій Єлені й продає столове срібло, аби прожити, а солдати, вірні йому, ходять босі...— він показав свої чоботи без підборів. Тоді вийшов.

— Він непоганий хлопець,— сказала Агата,— в нього є шляхетні почуття.

— Можна любити імператора й дбати про свою охайність,— відказав Жозеф.— Якби він трохи стежив за собою й за своїми звичками, то не скидався б на голодранця.

— Жозефе, треба бути поблажливим до брата,— сказала мати.— Ти маєш змогу робити, що тобі до вподоби, а він не знайшов свого місця в житті.

— Він уже мав його, нащо ж покинув? — заперечив Жозеф.— Яка різниця, що на твоїх знаменах: чи кузки Людовіка Вісімнадцятого, чи Наполеонові півники, коли ті знамена — французькі? Франція є Франція!

Я б малював і для диявола, от що! Солдат повинен битися, коли він справді солдат, із любові до мистецтва. А якби він не коверзував, лишився в армії, то був би вже генералом...

— Ти несправедливий до нього,— заперечила Агата.— Твій батько молився на імператора, і він би його схвалив. Та він же й погодився повернутись до війська! Богу звісно, як мучить твого брата те, що він вважає зрадою...

Жозеф підвівся, щоб іти до майстерні, але Агата взяла його за руку й сказала:

— Будь добрий до брата, адже він такий нещасний!

Коли художник повернувся до майстерні — за ним ішла пані Деквен, що просила його вгамовувати підозріливість матері й звертала його увагу на те, як вона змінилась і які душевні страждання викликали цю зміну,— обоє дуже здивувалися, заставши там Філіппа.

— Жозефе, братику,— сказав той недбало,— мені треба грошей. Хай йому абищо! Я винен тридцять франків у тютюновій крамничці за сигари й не наважуюсь пройти повз ту прокляту буду, не заплативши. Я вже десять разів обіцяв.

— Отак-то краще,— відказав Жозеф,— візьми в черепі.

— Але я вже забрав там усе вчора ввечері, після обіду.

— Там було сорок п'ять франків...

— Атож, так і я полічив,— погодився Філіпп.— Я їх забрав. Я негарно зробив?

— Та ні, нічого,— відказав художник.— Якби ти був багатий, я б робив так, як ти; тільки, перше ніж узяти гроші, питав би, чи можна.

— Але ж питати принизливо,— сказав Філіпп.— Я б волів, щоб ти брав, як оце я: без зайвого слова. Так більше довіри. В армії, коли твій товариш загине, а в нього кращі чоботи, ніж у тебе, то ти просто міняєшся з ним.

— Так, але ж не береш їх у нього, поки він живий!

— Ет, це дрібниці,— знизав плечима Філіпп.— То в тебе нема грошей?

— Нема,— відповів Жозеф, що не хотів показувати свого тайника.

— Через кілька днів ми будемо багаті,— сказала пані Деквен.

— Авжеж, ви вірите, що ваша трійка випаде двадцять п'ятого числа, в паризькому тиражі. Вам треба зробити добру ставку, коли ви хочете збагатити нас усіх.

— Повний виграш на двісті франків дасть три мільйони.

— Коли виграш — п'ятнадцять тисяч на франк, то ви, значить, хочете поставити двісті франків! — вигукнув Філіпп.

Пані Деквен прикусила губу: в неї вихопилось необережне слово. І справді, на сходах Філіпп уже питав себе: "Де ця стара відьма може ховати гроші на свою лотерею? Це ж пропащі гроші, я б їх використав краще! За чотири ставки по п'ятдесят франків можна виграти двісті тисяч! Це трохи певніше діло, ніж угадати номер у лотереї!" І він сам почав шукати можливої схованки пані Деквен. Напередодні свят Агата пішла до церкви й була там довго — напевне, сповідалась і готувалась до причастя. Перед Святвечором пані Деквен неодмінно мала піти купити чогось ласенького, а може, хотіла поставити й гроші на лотерею. Тираж мав відбуватися п'ять-шість днів, по бордоському, ліонському,

лілльському, страсбурському й паризькому курсах. У Парижі тираж бував 25 числа кожного місяця, а список закривали опівночі 24-го. Філіпп вивчив усі обставини й узявся спостерігати. Перед полуднем він повернувся додому, коли пані Деквен саме вийшла; але вона забрала й ключ. Правда, це йому не перешкодило. Філіпп удав, ніби щось забув удома, й попросив консьєржку, щоб покликала слюсаря, який жив недалеко, на вулиці Генего; той прийшов і відімкнув двері. Першим спало Філіппові на думку ліжко, він його розстелив і почав обмацувати матраци. У спідньому він намацав золоті монети, вгорнені в папір. Він розпоров полотно і вийняв двадцять наполеондорів; а потім, навіть не завдаючи собі мороки зашити матрац, застелив ліжко досить акуратно, щоб пані Деквен нічого не помітила.

Він негайно подався до казино і вирішив грати трьома окремими заходами, що три години, кожного разу не більше як по десять хвилин підряд. Справжні гравці з 1786 року, відколи влаштовано гральні доми,— ті великі гравці, що їх жахається адміністрація, і що, за висловом завсідників казино, "виїдають банк", тоді інакше не грали. Але, перше ніж набути цей досвід, люди програвали цілі маєтки. Вся філософія відкупників, весь їхній зиск мають основою невблаганність їхньої каси, розігри, половина яких укладається в банк, та спритне шахрайство, санкціоноване урядом, яке полягає в тому, що ставки гравців оплачуються з вибором. Одне слово, гра, яка не приймає ставки від гравця багатого й холонокровного, обдирає гравців, настільки одурманених азартом, що вони чманіють від швидкого руху рулетки. Банківники в "тридцять-сорок" майже так само жваві, як і в рулетці. Філіпп урешті набув холонокровності командувача, яка дозволяє йому зберегти ясний зір і проникливий розум серед виру подій. Він досяг цих політичних висот у грі, завдяки яким, скажемо мимохідь, у Парижі здобуває прожиток тисяча людей, досить сильних, щоб ризикнути чотирма сотнями франків. Філіпп вирішив цього вечора розбагатіти. Він сховав у чоботях дві сотні, а дві поклав у кишеню. О третій годині він пішов до зали, нині зайнятої театром Пале-Рояль; там банківники ставили якнайбільші суми. А через півгодини вийшов, маючи сім тисяч франків. Пішов навідати Флорантіну, якій був винен півтисячі, віддав їй гроші й

запросив її на вечерю до "Роше де Канкаль" після спектаклю.

Повертаючись, зайшов на вулицю Сантьє до редакції, попередив свого друга Жірудо про планований бенкет. О шостій годині Філіпп виграв двадцять п'ять тисяч франків і через десять хвилин вийшов, дотримуючи слова. Ввечері, о десятій, він виграв сімдесят п'ять тисяч. Після вечері, справді розкішної, п'яний і самовпевнений Філіпп повернувся грати десь опівночі. Всупереч законові, що його встановив сам для себе, він грав цілу годину й подвоїв свій виграш. Банківники, в яких він зі своєю манерою грати вже витяг півторасти тисяч франків, дивились на нього зацікавлено.

"Чи піде, чи залишиться? — презирались вони.— Як залишиться, він пропав".

Філіпп вирішив, що потрапив на смугу щастя, і залишався. До третьої години ранку півторасти тисяч повернулись у касу закладу. Підполковник, що під час гри вижлуктив чимало грогу, вийшов на вулицю п'яний, а на холоді його й зовсім розвезло, але служник із казино, що вийшов за ним, підняв його й провів до одного з тих жахливих будинків, на дверях яких під ліхтарем написано слово: "Нічліг". Служник заплатив за прогорілого гравця; того, не роздягаючи, поклали на ліжку, і він проспав до самого Святвечора. Адміністрація казино шанує завсідників і завзятих гравців. Філіпп прокинувся аж о сьомій годині з пересохлим ротом, розпухлим обличчям, у нервовій гарячці. Сила волі дозволила йому пішки дійти додому, де він, не бажаючи того, посіяв горе, відчай, злидні та смерть.

Напередодні, зготувавши обід, пані Деквен і Агата години зо дві чекали Філіппа. За стіл сіли аж о сьомій. Агата майже завжди лягала спати о десятій, та що вона хотіла сходити на опівнічну відправу, то лягла того дня зразу по обіді. Пані Деквен і Жозеф удвох лишилися біля каміну у віталеньці, що служила для всіх потреб, і стара жінка попросила Жозефа підрахувати її ставку, її страхітливу ставку в знаменитому тиражі. Вона хотіла грати на всі варіанти, щоб використати всі можливості. Коли вона досхочу насмакувалася романтикою гри, висипала

два роги достатку до ніг свого улюбленця, розказала йому про свої сни, які вселяли в неї певність щодо виграшу, зовсім не стурбована тим, що таке щастя нелегко буде витримати, а ще важче дотерпіти від півночі до ранку наступного дня, Жозеф, який ще не бачив чотирьохсот франків ставки, заговорив про них. Старенька усміхнулась і повела його до колишньої вітальні, що стала її кімнатою.

— Зараз побачиш!

Пані Деквен квапливо розстелила ліжко й почала шукати ножиці, щоб розпороти матрац. Узяла окуляри, обдивилась полотно, побачила, що воно розпороте, й випустила матрац із рук. Почувши, що в старій вирвався зойк наче з глибини грудей, немовби здушений кров'ю, що ринула до серця, Жозеф мимовільно простяг руки до старої акціонерки лотереї, посадив її, зомлілу, в крісло й почав кликати матір. Агата встала, наділа халат, прибігла і при світлі свічки почала вертати зомлілу тітку до тям звичайними способами: змочила скроні одеколоном, а лоб холодною водою, запалила пір'їну під носом і врешті очутила її.

— Ще вранці були! Це він їх узяв, виродок!

— Що таке? — спитав Жозеф.

— У мене в матраці було двадцять луїдорів, я за два роки наскладала, тільки Філіпп міг їх узяти...

— Коли ж це? — приголомшено вигукнула бідна мати.— Він після сніданку не приходив.

— Я б рада була помилитися,— сказала стара.— Але сьогодні вранці, в Жозефовій майстерні, коли я говорила про свою ставку, у мене було передчуття; я зробила помилку, що не пішла й не взяла свого невеличкого скарбу, щоб зразу піти й поставити. Я хотіла, сама не знаю, що мені перешкодило! А! Господи! Я пішла купити йому сигар.

— Але ж квартира була замкнена! — нагадав Жозеф.— Крім того, це вчинок такий ганебний, що я не можу повірити. Філіпп вистежив вас, розпоров матрац, обдумав... ні!

— Я все відчувала вранці, коли застинала ліжко після сніданку,— повторила пані Деквен.

Налякана Агата спустилася вниз, запитала, чи Філіпп удень повертався додому, і консьєржка розповіла їй Філіппову байку. Мати, вражена в саме серце, повернулася на себе не схожа. Бліда, як її перкалева сорочка, вона йшла неначе примара, нечутно, повільно, ніби під дією якоїсь надлюдської сили і водночас ніби машинально. В руці вона тримала свічник, і свічка ясно освітлювала її очі, застигли від жаху. Сама того не усвідомлюючи, вона підносила руки до чола й куйовдила собі коси, і це був такий прекрасний образ жаху, що Жозеф скам'янів на місці від видива такої муки, цієї статуї Страху та Відчаю.

— Тітусю,— сказала вона,— візьміть моє срібло, там шість приборів, воно дасть вам потрібну суму, бо це я взяла її для Філіппа, я думала, що зможу покласти назад, поки ви не помітили. Ох, як я страждаю!

Вона сіла. Її очі, сухі й застигли, вже трохи кліпали.

— Це він зробив,— потиху сказала пані Деквен Жозефові.

— Ні, ні,— заперечила Агата.— Візьміть моє срібло, продайте, воно мені непотрібне, їстимемо вашим.

Вийшла до своєї кімнати, взяла коробку з приборами, і вона здалась їй дуже легкою. Агата розкрила коробку й побачила там квитанцію з ломбарду. В бідної матері вихопився жахливий крик. Жозеф і пані Деквен прибігли, побачили коробку, і шляхетна брехня матері стала зайвою. Всі троє мовчали, боячись і глянути одне на одного. В ту хвилину майже божевільним рухом Агата приклала палець до губів, просячи дотримати

таємниці, хоч ніхто не збирався розкривати її. І вони повернулись до каміна у віталеньці.

— Знайте, діти мої,— вигукнула пані Деквен.— Мене вражено в саме серце — мої номери випадуть, я певна! Я вже не думаю про себе, тільки про вас обох! Філіпп виродок,— сказала вона до небоги,— він вас не любить, хоч ви зробили для нього так багато. Коли ви не застрахуетесь від нього, цей негідник доведе вас до злиднів. Пообіцяйте мені, що ви продасте свої облигації, а гроші вкложите на умовах довічної ренти. Жозеф має добрий фах, він проживе. Зробивши так, дівчинко моя, ви не будете йому тягарем. Пан Дерош хоче влаштувати свого сина. Малий Дерош (йому тоді було вже двадцять шість років) знайшов собі адвокатську контору, він візьме ваші дванадцять тисяч під довічну ренту.

Жозеф вихопив у матері з руки свічник і кинувся нагору до майстерні. Повернувся він із трьома сотнями франків.

— Маєте, пані Деквен,— сказав він, простягаючи їй свій скарб,— не наше діло, на що ви потратите свої гроші, ми вам винні те, що у вас пропало, і ось майже вся сума!

— Забери свою скарбничку, ти ж це все від себе відривав, воно пече мене! Чи ти знавіснів, Жозефе? — вигукнула стара акціонерка королівської французької лотереї, яку видимо розривало між нездоланною вірою в свої номери й цією жертвою, прийняти яку видалось їй блюзнірством.

— Ет, робіть що хочете,— сказала Агата, яку до сліз зворушив учинок її правдивого сина.

Пані Деквен узяла Жозефа за голову й поцілувала його в чоло.

— Дитино моя, не спокушай мене. Візьми гроші, бо я їх програю. Лотерея — це дурниця.

В невідомих драмах приватного життя ще ніколи не звучали героїчніші слова. І справді, хіба любов не тріумфує над найзадавленішим пороком? Саме в ту хвилину задзвонили до опівнічної меси.

— Та й запізно вже,— додала пані Деквен.

— А! Ось же ваші обрахунки! — похопився Жозеф.

Щедрий художник ухопив папірець, вибіг на сходи й подався робити ставку. Лишившись удвох, Агата й пані Деквен залилися слізьми.

— Він виграє, любий хлопчик! — вигукнула гравчиня.— Але все хай іде йому, то ж його гроші!

На жаль, Жозеф зовсім не знав, де містяться лотерейні бюро, хоча в ті часи парижани знали їх, як тепер курці знають тютюнові крамнички. Художник розгублено ходив, позираючи на ліхтарі. Коли він питав у перехожих, де є поблизу лотерейне бюро, йому казали, що всі бюро вже зачинені, тільки одне, в Пале-Роялі, зачиняється часом трохи пізніше. Художник побіг до Пале-Роялю, але й там бюро було вже зачинене.

— Дві хвилини раніше — і ви змогли б іще зробити ставку,— сказав йому один із оповісників, що стоять перед порталом і вигукують слова: "Тисяча двісті франків за сорок су!" — пропонуючи вже заповнені квитки.

При світлі ліхтаря та відсвіті з вікон кафе "Ротонда" Жозеф подивився, чи на котрому із цих квитків нема цифр, які обрала пані Деквен; але такого квитка не знайшов і подався додому, страждаючи від того, що так марно силкувався зробити те, що від нього залежало, аби задовольнити стару жінку. Вдома він розповів про свою невдачу. Агата з тіткою вдвох пішли на опівнічну месу до церкви Сен-Жермен-де-Пре. Жозеф ліг спати. Святкової вечері не було. Пані Деквен про все забула, в Агати на серці лежала довічна скорбота. Жінки встали пізно. Пробило вже десяту, коли пані Деквен спромоглась заходитися коло сніданку, і

він був готовий тільки о пів на дванадцяту. На той час уже повивішували на дверях лотерейних бюро довгасті папірці з виграшними номерами. Якби пані Деквен купила квиток, вона о пів на десяту вже пішла б на вулицю Нев-де-Пті-Шан поцікавитися своєю долею, що вирішувалась у будинку, сусідньому з міністерством фінансів; тепер на його місці театр і площа Вантадюр. Щодня, поки тривав тираж, цікаві могли споглядати коло дверей цього будинку стовпище старих жінок, куховарок, дідів, які в ті часи являли собою видовище не менш своєрідне, ніж довга черга пенсіонерів у дні виплати пенсій із державної скарбниці.

— Ну, от ви й мільйонерка! — вигукнув старий Дерош, входячи саме в ту мить, коли пані Деквен допивала останній ковток кави.

— Як? — зойкнула сердешна Агата.

— Її номери випали,— пояснив старий і показав список номерів на маленькому аркушику — службовці лотерейних бюро кладуть сотні таких папірців у ящики перед своїми столами.

Жозеф прочитав список. Тоді Агата прочитала. Пані Деквен не стала читати, вона впала, ніби громом уражена; її обличчя так змінилось, а з уст вирвався такий скрик, що старий Дерош і Жозеф віднесли її на ліжку. Агата пішла по лікаря. Бідну жінку розбив апоплексичний удар, і вона повернулась до притомності аж о четвертій годині вечора. Старий Одрі, що лікував її, заявив, що, попри це поліпшення, треба їй думати про заповіт і про спасіння душі. Вона вимовила тільки два слова: "Три мільйони..."

Дерош-батько, якому Жозеф, хоча й утаївши деякі подробиці, пояснив, що сталося, навів кілька випадків, коли гравці втратили можливе багатство, бо певного дня через якусь випадковість не змогли зробити ставку; він розумів, що такий удар після двадцяти років упертих зусиль може бути смертельним. О п'ятій годині, коли саме найглибша мовчанка панувала в маленькій квартирці, де недужа під доглядом

Жозефа та його матері, що сиділи один у ногах, а друга в головах ліжка, дожидала свого онука, по якого пішов старий Дерош, на сходах почулася хода Філіппа й стук його ціпка.

— Це він! Це він! — закричала пані Деквен, звівшись у ліжку й насилу повертаючи паралізованим язиком.

Агату й Жозефа вразив цей вияв жаху, що так струсонув хворою. Нездарма вони чекали в такому страху, бо обличчя в Філіппа було перекривлене, аж синє, хода непевна, очі обведені темними колами, каламутні, а проте грізні; його аж трусила гарячка, зуби цокотіли.

— Біда, та й годі! — вигукнув він.— Ні хліба, ні м'яса, а в мене кишки марш грають. Ну, що тут у вас? До нас завжди чорт носа встромить! Моя старенька Деквениха лежить у ліжку й дивиться на мене такими очима, наче я в Бога теля з'їв.

— Мовчіть, пане! — перебила його Агата, підводячись.— Шануйте принаймні те нещастя, якого самі наробили.

— О! "Пане..."? — перепитав він, дивлячись на матір.— Люба моя матусю, так негарно, невже ви більш не любите свого синочка?

— А ви гідні чиєїсь любові? Чи ви не пам'ятаєте всього, що накоїли тут? Шукайте собі іншого помешкання, з нами ви не можете лишатись! Із завтрашнього дня,— додала вона,— бо в такому стані, як ви тепер, нелегко...

— Вигнати мене, еге? — докінчив він.— То ви тут надумали розіграти мелодраму "Вигнаний син"? Ти ба! Ось як ви на все подивилися! Славні ж ви людці, нема що казати! Що я зробив такого? Потрусив трохи матрац у старої. Хто ж це в біса ховає гроші у вовну! І в чому ви побачили злочин? Хіба вона сама не поцупила у нас двадцять тисяч, га? Чи вона не наша боржниця? От я й узяв трошки. А ви...

— Господи! Господи! — скрикнула вмируща, склавши руки, як до молитви.

— Мовчи! — закричав Жозеф, кинувся до брата й долонею затулив йому рот.

— Наліво кругом, ти, мазюкало нещасний! — відказав Філіпп, сильною рукою вхопив Жозефа за плече, повернув його й турнув у крісло.— Командира ескадрону драгунів імператорської гвардії так за вуса не хапають!

— Вона ж повернула все, що була мені винна! — крикнула Агата, підвелась і втупила в сина гнівний погляд.— Та й не твоє це діло! А ти її вбиваєш! Іди собі, сину,— вона з останніх сил показала на двері,— й не показуйся більш мені на очі. Ти виродок, а не людина.

— Я її вбиваю?

— Таж її номер у лотереї випав,— гукнув Жозеф,— а ти вкрав гроші на ставку!

— Коли вона через лотерею скисла, то хіба ж це я вбив її? — заперечив п'яний.

— Іди геть, кажу тобі,— звеліла Агата,— ти мене жахаєш! Ти наскрізь розбещений! Господи, невже це мій син!

Хрипкий стогін із уст пані Деквен ще дужче схвилював Агату.

— А я вас іще люблю, мамо, хоч ви причина всіх моїх нещасть,— сказав Філіпп.— Ви мене виганяєте з дому на Різдво, в день народження... як його... Ісуса! А що ви заподіяли дідусеві Руже, вашому батькові, що він вас вигнав і позбавив спадщини? Якби ви не розгнівили його, ми були б багаті, і я не скотився б на саме дно злиднів. Що ви

заподіяли вашому батькові, ви, така порядна жінка? Ви самі бачите, що я можу бути чесним хлопцем, і однаково вигнаним із дому,— я, слава нашої родини!

— Ганьба! — крикнула пані Деквен.

— Убий мене або йди геть! — загорлав Жозеф і кинувся на брата, як розлючений лев.

— Господи! Господи! — забідкалась Агата, встала й почала розбороняти братів.

У цю хвилину ввійшли Біксіу й лікар Одрі. Жозеф повалив брата на підлогу й надушив його.

— Це якась люта звірюка! — кричав він.— Мовчи, бо я тобі...

— Колись я тобі це нагадаю,— погрозив Філіпп.

— З'ясування родинних стосунків? — спитав Біксіу.

— Підведіть його,— озвався лікар.— Він так само хворий, як і ця бідна жінка. Роздягніть, роззуйте й покладіть у ліжко.

— Легко сказати — роззуйте! — вигукнув Біксіу.— Чоботи треба розрізати, так набрякли ноги.

Агата взяла ножиці. Коли вона розрізала халяви, натягнені поверх холош, на підлогу викотилося десять золотих монет.

— Ось вони, її гроші,— промурмотів Філіпп.— Який же з мене дурень, геть забув про свій запас. Я теж проґавив багатство!

Філіппа охопила жахлива гарячка, він почав маячити. Жозеф із допомогою старого Дероша, що надійшов тим часом, та Біксіу таки спромоглись віднести хворого до його кімнати. Лікареві Одрі довелось написати записку до лікарні Милосердя, щоб позичили гамівну сорочку, бо маячення так посилилося, що можна було боятися, чи Філіпп не заподіє собі смерті: він став буйним. О дев'ятій годині все в домі зтихло. Абат Лоро й Дерош пробували втішити Агату, що не переставала плакати біля тітчиного узголів'я, а вона слухала, хитала головою й уперто мовчала; самі лише Жозеф та пані Деквен знали всю глибину й силу її душевної муки.

— Він схаменеться, мамо,— сказав урешті Жозеф, коли Дерош-батько та Біксіу пішли.

— Ох,— зітхнула вдова,— Філіпп сказав правду; мій батько прокляв мене. Я не маю права... Ось вони, гроші,— сказала вона до пані Деквен, склавши до купки Жозефових триста франків і знайдені в Філіппа двісті. — Піди до Філіппа, може, його треба напоїти,— сказала вона синові.

— Ви додержите обіцянки, даної при смертному ложі? — спитала пані Деквен, відчуваючи, що свідомість уже тікає від неї.

— Так, тітусю.

— Ну, то заприсягніться, що віддасте свої облігації малому Дерошеві на довічну ренту. Моєї ренти у вас не буде, а з того, що я від вас чую, ви дозволите отому негідникові визискувати вас до останнього су...

— Присягаюсь, тітусю.

Стара бакалійниця померла 31 грудня, через п'ять днів після того, як зазнала жахливого удару, що його нехотячи завдав їй старий Дерош. П'ятисот франків, єдиних грошей, які були в домі, заледве вистачило оплатити похорон удови Деквен. Після неї лишилося тільки трохи

столового срібла та меблів, вартість усього того пані Брідо віддала її онукові. Зоставшись з вісьмастами франками довічної ренти, яку платив їй Дерош-син, що остаточно перейшов на "голу вивіску", тобто на адвокатуру без клієнтів, а тому взяв у неї той капітал у дванадцять тисяч франків, Агата відмовилась від квартири на третьому поверсі й спродала всі зайві меблі. Коли через місяць хворий почав одужувати, Агата холодно пояснила йому, що лікування поглинуло всі наявні гроші і вона тепер мусить заробляти собі на хліб, потім заговорила все ж ласкавіше й почала умовляти його, щоб повернувся до армії й сам утримував себе.

— Могли б обійтися без цієї проповіді,— сказав Філіпп, дивлячись на матір холодним, сповненим цілковитої байдужості поглядом.— Я добре бачу, що ні ви, ні брат більш мене не любите. Тепер я сам-один на світі, і так мені краще.

— Стань гідним того, щоб тебе любили,— сказала мати, вражена до глибини серця,— і ми тебе любитимемо.

— Дурниці! — перебив він матір.

Узяв свій старий капелюх з облізлими крисами, ціпок, наклав капелюха набакир і, посвистуючи, рушив сходами вниз.

— Філіппе! Куди ж ти йдеш без грошей? — гукнула мати, що не могла стримати сліз.— Ось, на...

Вона простягла йому сто франків золотом, загорнених у папірець. Філіпп повернувся до неї й узяв гроші.

— Невже ти мене й не поцілуєш? — залившись слізьми, спитала мати.

Філіпп пригорнув матір, але без того тепла й щирості, які тільки й надають ціни поцілункові.

— Куди ж ти підеш? — спитала Агата.

— До Флорантіни, коханки Жірудю. То справжні друзі! — грубо відповів він.

І пішов сходами вниз. Агата повернулась до себе, її ноги тремтіли, в очах потемніло, серце стискалося. Вона впала навколішки, помолилась Богу, щоб узяв це її розбещене дитя під свій захист, і зреклась такого гнітючого материнства.

В лютому 1822 року пані Брідо оселилась у тій кімнаті, що доти займав Філіпп,— над кухнею свого колишнього помешкання. Майстерня й кімнатка Жозефа були навпроти, через сходи. Бачачи, до якого вбозтва дійшла мати, Жозеф надумав хоч тут улаштувати її якомога краще. Після від'їзду брата він заходивсь опоряджати кімнату, надав їй мистецького колориту. Повісив килим. Ліжко, розміщене просто, але з витонченим смаком, справляло враження монастирського аскетизму. Стіни, обтягнені перкалем, недорогим, але гарно дібраним, під колір наново оббитих меблів, надавали кімнаті вишуканого й пристойного вигляду. Двері на сходи зробили подвійними, зсередини повісили порт'єру. Вікно завісили шторою, що пом'якшувала світло. Хоча життя бідної матері обмежилось найпростішими умовами, в яких може жити парижанка, Агата жила все ж краще, ніж інші жінки в такому становищі, і то завдяки синові. Щоб завдавати матері менше клопоту з куховарством, нелегким у Парижі, художник щодня ходив обідати до пансіону на Бонській вулиці, де збиралися порядні дами, депутати, дворяни; обід для однієї персони коштував там дев'яносто франків на місяць. Заклопотана тільки сніданком, Агата звикла проводити сина, як колись чоловіка. Хоча Жозеф, жаліючи матір, не признавався їй, але вона врешті довідалася, що обід коштує йому сотню франків на місяць. Налякана такими величезними видатками, нездатна уявити, що син може заробляти багато грошей, малюючи голих жінок, вона за протекцією абата Лоро, її сповідника, знайшла собі службу за сімсот франків на рік у лотерейному бюро, що належало графині де Бован, удові одного з шуанських проводирів. Лотерейні бюро тоді були ніби паєм протегованих удів і

давали змогу сяк-так прожити родині, що поряdkувала таким бюро. Але за часів Реставрації обмежені можливості конституційного уряду компенсувати всі заслуги змушували надавати нещасним титулованим удовам не одно, а двоє таких бюро, які давали від шести до десяти тисяч франків прибутку. В такому випадку вдова генерала чи аристократа не поряdkувала в бюро сама, а запрошувала управителів, що мали свою частку з прибутку. Коли це були юнаки, вони не могли обійтись без помічника: адже бюро мало бути відчинене зранку й до півночі: міністерство фінансів вимагало великих сум виторгу. Графиня де Бован, якій абат Лоро змалював становище вдови Брідо, пообіцяла, коли звільниться місце, взяти її за управительку, а поки що пообіцяла виплачувати шістсот франків. Змушена сидіти в бюро з десятої години ранку, сердешна Агата ледве знаходила час пообідати. О сьомій годині поверталась і не виходила вже до півночі. А Жозеф два роки день у день приходив, щоб провести матір додому, на вулицю Мазаріні, й часто навідувався, щоб повести її обідати. Друзі не раз бачили, як він виходив з Опер, з Італійського театру, з найпишніших вечірок, щоб перед північчю бути на вулиці Вів'єн.

Агата скоро звикла до цієї монотонної розміреності життя, в якій люди, що зазнали тяжких прикростей, часто знаходять опору. Вранці, прибравши в своїй кімнаті, де не було вже ні котів, ні пташок, вона готувала на вогні каміну сніданок і несла його до майстерні, де снідала з сином. Прибирала в синовій кімнаті, гасила вогонь у себе, ішла попрацювати коло чавунної пічки, а коли приходив хтось із Жозефових приятелів чи натурниця, виходила. Хоча вона не тямила нічого в мистецтві та його методах, глибока тиша в майстерні задовольняла її. Вона не сприймала там ніяких нових знань і не прикидалася, ніби сприймає, вона наївно дивувалася, що художники надають такої ваги кольорові, композиції, рисункові. Коли починали дискутувати члени Гуртка або якісь художники, Жозефові приятелі, як-от Скіннер, П'єр Грассу, Леон де Лора, зовсім молодий "мазюкало", якого тоді прозивали Жировим Валетом, вона підходила, уважно дивилась, але не помічала нічого такого, що б виправдовувало такі гучні слова й такі палкі суперечки. Вона прала синову білизну, церувала йому шкарпетки, навіть

чистила палітру, добувала ганчір'я витирати пензлі, взагалі прибирала в майстерні. Бачачи, що мати так розумно дає раду цим дрібничкам, Жозеф сповивав її турботою. Хоча мати й син не були одностайні щодо мистецтва, та у взаємній ніжності вони чудово доходили згоди. У матері був свій план. Одного ранку, коли він малював ескіз величезної картини, яку виконав згодом і якої вона не розуміла, Агата, підлестившись до нього, наважилася сказати голосно:

— Господи! Що ж то він тепер робить!

— Хто?

— Філіпп!

— А! Казиться, як і казився. Гарна цяця з нього вийде.

— Але ж він знав біду, а біда, може, й калічить нас. Якби ж він був щасливий...

— Ти, люба матусю, думаєш, що він натерпівся в своїй подорожі? Помиляєшся, він тільки нагулявся в Нью-Йорку, та й досі гультьяйствує.

— Коли він тепер страждає так близько від нас, це страхіття...

— Атож,— відказав Жозеф.— Щодо мене, то я грошей йому дам, але бачити його не хочу. Він убив сердешну пані Деквен.

— То ти не намалюєш його портрета? — спитала Агата.

— Ради тебе, мамо, я витерплю що завгодно. А сам я можу пам'ятати тільки одне: що він мій брат.

— Портрет у вигляді драгунського капітана верхи на коні?

— Так, у мене є гарний кінь з картини Гро, і я не знав, як його використати.

— Гаразд. Ну то сходи до його приятеля, спитай, що з ним.

— Піду.

Агата підвелася, впустивши ножиці додолу, підійшла до Жозефа, обняла його голову, і дві сльозини скотились йому в волосся.

— Це твій тяжкий хрест — такий брат, і в кожного з нас є свій тяжкий хрест.

Надвечір Жозеф пішов на вулицю Сантьє і годині о четвертій зустрів там брата, що заступав Жірудо. Старий драгунський капітан перейшов касиром до тижневика, якого заснував його небіж. Хоча Фіно лишався власником і цієї газетки, яку він теж заснував і якою керував у всьому, та офіційно власником, редактором і керівником був один його приятель на прізвище Лусто38, між іншим, син того самого ісуденського намісника, якому хотів помститися дід братів Брідо, а отже — небіж пані Ошон. Щоб догодити дядькові, Фіно віддав його посаду Філіппові, правда, врізавши платню наполовину. Щодня о п'ятій годині Жірудо перевіряв касу й забирав усі гроші, що надійшли за передплату. Колоквінт, інвалід, був у редакції за служника та кур'єра й трохи наглядав за капітаном Філіппом. Правда, Філіпп повадився пристойно. Шістсот франків платні та п'ятсот франків за орден — за це можна було прожити, тим більше, що вдень він сидів у теплі, а ввечері ходив по театрах, куди його пускали безплатно, тож мусив дбати тільки про їжу та житло. Коли Жозеф увійшов, Колоквінт саме виходив, а Філіпп чистив зелені полотняні нарукавники.

— Ти ба, мазюкало прийшов,— сказав Філіпп.— Що ж, підемо пообідаємо вдвох, а тоді ти підеш до Опери — там у Флоріні й Флорантіні є ложа. Я прийду туди з Жірудо, ти вже будеш там, і я тебе познайомлю з Натаном.

Він узяв налитий свинцем ціпок і прикури́в сигару.

— Я не можу скористатися з твого запрошення, бо мені треба провести маму, ми обідаємо в пансіоні.

— Ах так! Ну, як там вона, бідолашечка?

— Та незле,— відповів художник.— Я переробив батьків портрет і портрет пані Деквен. Докінчив і свій та й надумав подарувати мамі твій, у формі драгуна імператорської гвардії.

— Славно!

— Але треба буде попозувати.

— Я мушу щодня сидіти в цьому курнику від дев'ятої до п'ятої.

— Двох неділь вистачить.

— Згоден, братку,— відповів колишній Наполеонів ад'ютант, прикурюючи сигару від швейцарової лампи.

Коли Жозеф, ідучи обідати на Бонську вулицю, розповідав матері, як улаштувався Філіпп, то відчув, що її рука тремтить у його руці. Радість осяяла її постаріле обличчя, бідна жінка зітхнула так, наче з неї спав величезний тягар. Другого дня вона так догоджала Жозефові, як тільки може підказати їй щастя та вдячність; вона оздобила майстерню квітами й купила для неї дві жардиньєрки. Першої неділі, коли Філіпп мав прийти позувати, вона приготувала в майстерні вишуканий сніданок. Виставила на стіл усе, не забула й карафку з горілкою — власне, півкарафки. Агата сиділа за ширмою, в якій зробила дірочку. Колишній драгун напередодні прислав свого мундира, і вона не втрималась, почала той мундир пригортати. Коли Філіпп, убравшись у нього, позував, сидячи на одному з тих набитих соломою коней, що їх роблять майстри-сідлярі — Жозеф

позичив його,— Агата, щоб не виказати себе, намагалася хлипати тільки тоді, коли брати розмовляли. Філіпп позував дві години до сніданку й дві години опісля. О третій годині пополудні драгун переодягся в свою щоденну одіж і, закупивши сигару, знову запросив брата пообідати разом у Пале-Роялі. Він забряжчав золотом у гаманці.

— Ні,— відказав Жозеф,— я боюсь тебе, коли бачу, що в тебе є золото.

— Аж так! То ви тут і досі думаєте про мене погано? — закричав підполковник громовим голосом.— Чи я не міг заощадити?

— Ні, ні! — озвалась Агата, виходячи зі своєї схованки, щоб обняти сина.— Ходімо пообідаємо з ним, Жозефе.

Жозеф не посмів сварити матір; він одягнувся, і Філіпп повів їх до вулиці Монторгей, у "Роше де Канкаль", де їм подали розкішний обід, за який треба було заплатити майже сто франків.

— Грім побий! — вигукнув Жозеф неспокійно.— Ти маєш тисячу сто франків на рік, а ощаджаєш, як отой Поншар у "Білій дамі"³⁹, стільки, що можна купувати маєтки!

— Ет! Просто я в доброму настрої,— відповів драгун, добряче підпилий.

Почувши ці слова, сказані вже за дверима, перше ніж сісти в екіпаж, щоб поїхати на виставу,— Філіпп захотів повести матір до Олімпійського цирку, єдиного закладу, куди їй дозволяв ходити сповідник,— Жозеф стиснув материну руку, і Агата зразу сказала, що їй нездужається, й відмовилась від театру. Тоді Філіпп провів матір і брата на вулицю Мазаріні; вдома, zostавшись наодинці з Жозефом у своїй кімнаті, вона мовчала. Наступної неділі Філіпп знову прийшов позувати. Цього разу мати вже не ховалась за ширмою. Вона подала сніданок і взялась

розпитувати драгуна. І почула від нього, що син старої пані Ошон, приятельки її матері, відіграє певну роль у літературі. Філіпп і його друг Жірудо обертались у товаристві газетярів, акторок, книгарів, і їх там цінували як касирів. У Філіппа, що попивав кірш після сніданку, розв'язався язик. Він почав хвалитися, що скоро стане великою людиною. Та коли Жозеф спитав, як у нього з грішми, брат не відповів. Наступного дня було свято, газета не виходила, і Філіпп запропонував позувати й завтра, щоб уже скінчити з цим. Жозеф відповів, що незабаром відкриється Салон, а він не має грошей на рами для двох своїх картин і добути ті гроші зможе, тільки докінчивши копію з картини Рубенса, яку замовив йому торговець картинами Магю. Оригінал належить багатому швейцарському банкірові, що позичив його всього на десять днів, і завтра останній день. Отже, доведеться відкласти позування на наступну неділю.

— Оце та картина? — спитав Філіпп, кивнувши на полотно Рубенса, що стояло на мольберті.

— Так,— відповів Жозеф.— Вона коштує двадцять тисяч франків. Ось на що спроможен геній. Є такі полотна, за які платять і сто тисяч.

— Мені дужче подобається твоя копія,— сказав драгун.

— Вона просто новіша,— засміявся Жозеф.— Та моя копія варта всього тисячу франків. Завтра я повинен остаточно підігнати копію під оригінал і надати їй старого вигляду, щоб і розпізнати не можна було.

— До побачення, мамо,— сказав Філіпп, обіймаючи Агату.— До наступної неділі.

Другого дня Елі Магю мав прийти по копію. Один із Жозефових приятелів, що теж працював на цього торговця, П'єр Грассу, захотів побачити копію докінчену. Жозеф надумав витіяти з ним жарт, а потім здивувати його і поставив свою полаковану копію на місце оригіналу, а

оригінал на мольберт. П'єр Грассу з Фужера піймався на цей гачок, а потім не міг вийти з дива.

— Цікаво, чи й старого Магю обдуриш? — сказав він Жозефові.

— Побачимо,— відповів той.

Торговець не прийшов — було надто пізно. Агата пообідала в пані Дерош, яка недавно поховала чоловіка. Тому Жозеф покликав П'єра Грассу з собою в пансіон. Спустившись сходами, він, за своєю звичкою, лишив ключ від майстерні в консьєржки.

А через годину прийшов Філіпп і сказав їй:

— Я маю позувати ввечері. Жозеф скоро повернеться, я почекаю його в майстерні.

Консьєржка віддала йому ключ, Філіпп піднявся нагору, взяв копію з Рубенса, гадаючи, що бере оригінал, спустився вниз, повернув консьєржці ключ, пояснивши, що він щось забув, і поніс продавати Рубенса за три тисячі франків. З обережності він пішов до Магю й попередив від імені брата, щоб торговець прийшов тільки завтра. Ввечері, коли Жозеф, що ходив до пані Дерош забирати звідти матір, повернувся додому, консьєржка сказала йому, що приходив брат, та зразу й пішов.

— Я пропав, якщо йому вистачило совісті взяти оригінал, а не копію! — вигукнув художник, догадавшись, в чому річ. Прожогом збіг нагору, вскочив у майстерню й сказав: — Слава Богу! Але він такий, як завжди був: підлий негідник!

Агата, що наздогнала Жозефа, не зрозуміла цих слів, та коли син пояснив їй, що сталось, вона скам'яніла і навіть сльози не зронила. Врешті тихо промовила:

— Отже, в мене тільки один син...

— Ми не хотіли ганьбити себе в очах чужих людей,— сказав Жозеф.— Але тепер треба сказати консьєржці, щоб не пускала його. І ключі носитимемо з собою. Я докінчу його паскудне обличчя з пам'яті, там небагато бракує.

— Нехай уже буде як є, він мені забагато поганого зробив, щоб іще дивитись на нього,— відказала мати, вражена до глибини серця й приголомшена такою ницістю.

Філіпп знав, на що мають піти гроші за ту копію, знав і те, в яку безодню штовхає брата, але не зважив ні на що. Після цього останнього злочину Агата більше не заводила мови про Філіппа, на її обличчі застиг вираз гіркого відчаю, воно стало холодне й зосереджене; одна думка вбивала її.

"Колись,— казала вона собі,— ми побачимо Брідо на лаві підсудних!"

Через два місяці одного ранку, коли Агата снідала з Жозефом і збиралася йти до свого лотерейного бюро, до них з'явивсь якийсь літній військовий і сказав, що він приятель Філіппа й прийшов у невідкладній справі.

Коли Жірудо назвав себе, мати й син здригнулися — крім усього, колишній драгун мав не вельми симпатичне обличчя старого морського вовка. Його каламутні сірі очі, шпакуваті вуса, рештки чуприни, що куйовдилися круг жовтої лисини, виказували великого гульця й розпусника. На ньому був витертий сталєво-сірий редингот із офіцерською розеткою Почесного Легіону, що не дуже гармоніювала з куховарським черевом, ротом від вуха до вуха, могутніми плечима. Його тулуб спочивав на тоненьких ніжках. Рум'янці на вилицях виказували веселий спосіб життя. Відвислі, вкриті зморшками щоки підпирав

заяложений комір з чорного оксамиту. Поміж інших прикрас колишній драгун мав у вухах величезні золоті кільця-сережки.

"Який гульвіса!" — подумав Жозеф, удавшись до популярного серед художників слівця.

— Добродійко,— сказав дядько і касир видавця Фіно,— ваш син попав у таке тяжке становище, що його друзі не можуть не звернутися до вас із проханням розділити досить важкий тягар, який він наклав на них; він не може більше виконувати свої обов'язки в газеті, і мадмуазель Флорантіна з театру Порт-Сен-Мартен забрала його до себе, в убогу мансарду на Вандомській вулиці. Філіпп умирає, і коли його брат та ви не зможете оплатити лікаря і ліки, ми будемо змушені, заради його одужання, відвезти його до капуцинів, а діставши триста франків, ми його доглядатимемо; йому неодмінно потрібен догляд, бо ввечері, коли мадмуазель Флорантіна в театрі, він виходить з дому, вживає те, що його збуджує, загострює хворобу й перешкоджає лікуванню, а що ми його любимо, це завдає нам великої прикрості. Бідний хлопець уже напозичався під пенсію на три роки вперед, у газеті його поки що заступає інша людина, і він не має нічого. Він заподіє собі смерть, ласкава пані, якщо ми не покладемо його до санаторії доктора Дюбуа. Це пристойний заклад, і коштує він десять франків на день. Ми з Флорантіною заплатимо половину, за один місяць, а ви дасте гроші на другий? Це усього на два місяці!

— Добродію, як мати я вам довіку буду вдячна за те, що ви робите для мого сина,— відказала Агата,— але цей син вирваний з мого серця; що ж до грошей, то я їх не маю. Щоб не бути тягарем для оцього от сина, що працює день і ніч, убиваючи себе працею, і заслуговує всієї любові своєї матері, я з післязавтрашнього дня йду помічницею управительки до лотерейного бюро. В мої літа!

— А ви, юначе,— звернувся старий драгун до Жозефа,— що скажете? Чи ви не зробите для рідного брата того, що роблять бідна танцівниця з Порт-Сен-Мартен і старий солдат?..

— Коли хочете,— нетерпляче відрубав Жозеф,— я вам скажу нашою художницькою мовою, чого ви прийшли. Ви прийшли підлататися.

— Ну, то завтра вашого брата покладуть до Південної лікарні.

— Там йому буде дуже добре,— відказав Жозеф.— Якби зі мною таке сталося, я б ліг тільки туди!

Жірудо пішов, украй розчарований, але й тяжко принижений тим, що доведеться класти в лікарню до капуцинів чоловіка, який передавав імператорові накази в битві під Монтеро. Через три місяці, під кінець липня, йдучи вранці до свого лотерейного бюро, Агата звернула до Нового мосту, аби не платити су на мосту Мистецтв, помітила біля яток на Шкільній набережній, де вона йшла попід парапетом, чоловіка в лівреї злиднів другого ступеня. Вона зупинилася, мов громом уражена: той чоловік був чимось схожий на Філіппа. В Парижі є три ступені злиднів. Перший — коли людина зберігає пристойність і їй ще належить майбутнє: злидні молодих людей, митців, світських людей, тимчасово вибитих із колії. Ознаки цього ступеня помітні тільки пильному окові найдосвідченішого спостерігача. Такі люди становлять Вершницький орден злиднів, вони ще їздять візником. До другого ступеня належать старі люди, збайдужілі до всього; в червні вони чіпляють на альпаговий редингот хрест Почесного Легіону. Це злидні старих рантьє, колишніх службовців, які зовсім не дбають про зовнішність. І нарешті злидні в лахмітті, злидні простого народу — щоправда, найпоетичніші, ті, що ними захоплювались і культивували їх Калло⁴⁰, Хогарт⁴¹, Шарле⁴², Раффе⁴³, Гаварні, Мейсоньє⁴⁴, Мурільйо⁴⁵ і все мистецтво, а особливо карнавали! Той чоловік, що в ньому сердешна Агата наче впізнала свого сина, був десь посередині між другим і третім ступенями. Вона примітила геть витертий комір, облізлий капелюх, стоптані й полатані чоботи, вистріпаний редингот із ґудзиками без обтяжки, що досконало гармоніювали з витертими краями кишень і засмальцьованим коміром. Рештки ворсу досить виразно свідчили, що в кишенях редингота може бути хіба сміття. Руки в чоловіка були чорні, як у робітника, сталєво-сірі штани подерті. Груди прикривала плетена вовняна блуза, аж бура, така

заношена; її рукава вибивались із рукавів редингота, а низ — із штанів, вона видніла де тільки можливо і, очевидно, замінювала білизну. Очі його прикривав від світла козирок із зеленої тафти, натягнутої на дріт. Майже лиса голова, бліде землисте обличчя досить виразно свідчили, що він вийшов із жахливої Південної лікарні. Синій редингот, протертий до білого на швах, був, як завжди, оздоблений розеткою. Перехожі теж придивлялись до цього героя — напевне, жертви уряду,— з цікавістю, до якої домішувався жаль: адже розетка тривожила очі й навіть у найзавзятіших "ультра" викликала шляхетні думки про Почесний Легіон. Тоді, коли орден намагалися скомпрометувати, роздаючи його навсід, у Франції ще було не більш як п'ятдесят три тисячі нагороджених. Агата в душі здригнулася. Вона вже не могла любити цього сина, але ще могла страждати за нього. Охоплена останнім спалахом материнського почуття, вона заплакала, побачивши, як колишній блискучий ад'ютант імператора звернувшись до тютюнової крамнички купити сигару, та й зупинився на порозі: пошукавши в кишені, не знайшов там нічого. Агата квапливо перейшла набережну, вийняла гаманець, тицьнула в руку Філіпові й утекла, наче щойно вчинила злочин. Два дні вона не могла ні за що взятись: перед очима в неї весь час стояло жахливе обличчя сина, що вмирає з голоду в Парижі.

"Куди ж він подів мого гаманця, коли спорожнив його? — думала вона.— Жірудо нас не обдурив: Філіпп вийшов з лікарні".

Вона бачила вже не вбивцю її нещасної тітки, покару всієї родини, домашнього злодія, картяра, п'яницю, гульця найнижчої проби; вона бачила людину, що після хвороби вмирає з голоду, курця без тютюну. В сорок сім років вона стала схожа на сімдесятирічну бабусю. Її очі потьмяніли від сліз та молитов. Та це був ще не останній удар, якого завдав їй син, і найстрашніші передбачення її справдились. Саме тоді розкрили офіцерську змову в армії, і по вулицях газетярі вигукували фрази з "Монітора", що містили відомості про арешти.

Сидячи в своїй комірчині у лотерейному бюро на вулиці Вів'єн, Агата почула ім'я Філіппа Брідо. Вона зомліла, і управитель, який зрозумів її горе й необхідність щось удіяти, дав їй відпустку на два тижні.

— Ох, сину, це ми своєю суворістю штовхнули його на таке,— сказала вона Жозефові, лягаючи спати.

— Я піду до Дероша,— відказав Жозеф.

Поки художник радився щодо брата з Дерошем, який уважався найхитрішим, найпронозливішим із паризьких адвокатів і справді прислужився багатьом людям, між іншим де Люпо, генеральному секретареві одного міністерства, до вдови з'явився Жірудо, і цей раз йому повірили.

— Добродійко,— сказав він,— знайдіть дванадцять тисяч франків, і вашого сина випустять за браком доказів. Ідеться про те, щоб заплатити двом свідкам за мовчання.

— Знайду,— запевнила бідна мати, сама не знаючи, де і як знайти ті гроші.

Напоумлена небезпекою, вона написала своїй хрещеній, старій пані Ошон, щоб та попросила грошей для врятування Філіппа у Жана Жака Руже. Якщо Руже відмовить, то, може, Ошони позичать цю суму на два роки. Дуже скоро вона отримала таку відповідь:

"Маленька моя, хоча Ваш брат має не більш не менш як сорок тисяч франків ренти, не рахуючи вже грошей, що навідкладалися за сімнадцять років, а пан Ошон каже, що це понад сімсот тисяч франків, він не дасть і мідяка для своїх небожів, яких ніколи не бачив. Щодо мене, то Ви ж знаєте, що в мене, поки живий мій чоловік, ніколи не буде й шести франків. Ошон — найбільший скнара в Ісудені, я не знаю, що він робить зі своїми грішми, але онукам він не дає й двадцяти франків на рік;

а щоб позичити, мені потрібен був би його дозвіл, якого він не дасть. Я навіть не пробувала поговорити з Вашим братом; він живе з коханкою й кориться їй, як слуга. Жаль бере дивитись, яких зневаг зазнає цей бідолаха у себе вдома, хоча він має сестру й двох небожів! Я Вам не раз уже натякала, що Ваша присутність у місті може врятувати Вашого брата і вирвати з пазурів у цієї хижачки для своїх дітей капітал, що даватиме сорок, а то й шістдесят тисяч ренти; але Ви не відповідали; видно, Ви мене не зрозуміли! Отож тепер я повинна написати Вам про все без ніяких епістолярних остопог. Я добре розумію, яке нещастя спіткало Вас, але можу тільки співчувати Вам, любя хрещенице. Ось чому я не можу допомогти Вам: у свої вісімдесят п'ять років Ошон їсть чотири рази на день, увечері споживає салату з крутими яйцями і бігає, як заєць. Я доживу своє життя — так буде написано й на моєму могильному камені, — так і не побачивши в своєму гаманці двадцяти ліврів одразу. Коли хочете приїхати до Ісудена розбити владу полюбовниці над Вашим братом, то, оскільки Руже навряд чи пустить Вас жити до себе в дім, я вже берусь добитися від чоловіка згоди на те, щоб Ви жили у нас. Тож приїздіть, у цьому він мене послухається. Я знаю засіб, як домогтись від нього, чого хочу: треба заговорити про свій заповіт. Мені це здається таким жахливим, що я ніколи так не роблю, але ради Вас я згодна й на неможливе. Сподіваюся, що Ваш Філіпп виплутається, надто як візьмете доброго адвоката, але приїздіть швидше до Ісудена. Завважте, що Ваш недоумок-брат у п'ятдесят сім років старіший і хирлявіший за пана Ошона. Отже, діло невідкладне. Вже балакають про заповіт, що позбавить Вас спадщини; але, як каже пан Ошон, ще можна встигнути опротестувати його. Прощайте, моя маленька Агато, хай Вам Бог помагає, і покладайтесь на свою хрещену матір, що Вас любить,

Максимільєну Ошон, з дому Лусто.

P. S. Мій небіж Етьєн, що пише в газетах і знається, кажуть, із Вашим сином Філіппом,— чи він приходив чимось Вам допомогти? Та приїздіть, поговоримо про нього".

Цей лист дуже стурбував Агату, вона, звичайно, показала його Жозефові, якому мусила розповісти про пропозицію Жірудю. Художник, що став обережним, коли йшлося про брата, відповів матері, що їй треба про все повідомити Дероша.

Вражені слухністю цієї думки, син і мати другого дня зранку, о шостій годині, подались на вулицю Бюссі до Дероша. Цей адвокат, худющий, як його покійний батько, з різким голосом, смаглявим видом, неблаганними очима й виразом тхора, що облизує губи від курячої крові, схопивсь наче тигр, коли почув про візит Жірудю і його пропозицію.

— Отакої! — вигукнув він тихим, кволим голосом.— Тітусю Брідо, доки ви будете дозволяти своєму шахраєві синові морочити себе? Не давайте й мідяка!

За Філіппа я вам скажу: задля його ж порятунку хай краще його судить палата перів; ви боїтесь, що його засудять, але дав би Бог, щоб його адвокат добився вироку проти нього! Їдьте до Ісудена, рятуйте добро ваших дітей. Коли ви цього не зможете, коли ваш брат уже склав заповіт на користь цієї жінки, а ви не доможетеся, щоб він його скасував, ну, то принаймні зберіть матеріали для опротестування, я поведу процес... Але ви занадто порядна жінка й не зумієте знайти підставу для такого суду! На вакаціях я сам поїду до Ісудена... якщо зможу.

Від оцього "сам поїду" художник аж здригнувся. Дерош моргнув Жозефові, щоб той трохи затримався, і, зоставшись з ним на самоті, хвильку пильно дивився на нього.

— Ваш брат великий негідник, він став причиною викриття змови навмисне чи ненавмисне, бо він такий хитрющий, що правди про нього не взнати. Вибирайте самі, дурень він чи зрадник. Але він, безперечно, буде під наглядом високих поліційних органів, от і все. Не турбуйтеся, ця таємниця відома тільки мені. Їдьте до Ісудена з матусею, ви хлопець завзятий, спробуйте врятувати цю спадщину.

— Ходім, матусю, Дерош має рацію,— сказав Жозеф, наздогнавши Агату на сходах.— Я продав дві картини, їдьмо до Беррі, ти ж маєш два тижні вільних.

Написавши хрещеній, що вони їдуть, Агата й Жозеф другого дня ввечері вирушили до Ісудена, полишивши Філіппа його долі. Диліжанс проїхав Пекельною вулицею й виїхав на Орлеанський шлях. Коли Агата побачила Люксембурзький палац, куди перевели Філіппа, вона не втрималася, щоб не сказати:

— Якби не союзники, він би не попав сюди.

Більшість дітей відмахнулись би нетерпляче або всміхнулись би з жалем, але художник, що сидів у купе вдвох із матір'ю, пригорнув її міцно й сказав:

— Ох, мамо! Ти — мати, так як Рафаель — живописець! І довіку лишишся нерозумною матір'ю.

Дорожні враження скоро розвіяли її смуток, і пані Брідо почала думати про мету своєї подорожі. Звичайно, вона перечитала листа пані Ошон, який так сильно схвилював адвоката Дероша. Уражена словами "полюбовниця" й "хижачка", що ними сімдесятирічна жінка, побожна й шанована, схарактеризувала жінку, яка збиралась поглинути майно Жана Жака Руже, що його пані Ошон назвала "недоумком", і Агата спитала себе: як це вона може своєю присутністю в Ісудені врятувати спадщину? Жозеф, бідний некорисливий митець, небагато знав про кодекс, і материні слова запали йому в голову.

— Перше ніж посилати нас рятувати спадщину, наш друг Дерош мав би пояснити нам, якими засобами це можна зробити! — вигукнув він.

— Наскільки я можу згадати, хоч моя голова геть задурена тим, що Філіпп у в'язниці й сидить там, може, без тютюну, а скоро має стати

перед судом палати перів,— відповіла Агата,— молодий Дерош радив нам збирати матеріали для опротестування в суді,— якщо мій брат уже склав заповіт на користь отієї... отієї... жінки...

— Добре йому говорити! — вигукнув художник,— Та дарма, якщо не втямимо нічого, то попросимо його, щоб приїхав.

— Не сушімо голови марно,— зауважила Агата.— Як приїдемо до Ісудена, хрещена порадить нам.

Ця розмова, що тривала, поки пані Брідо й Жозеф, пересівши в Орлеані до іншого диліжанса, прибули в Соланж, досить виразно свідчить, наскільки художник і його мати нездатні були грати ту роль, яку визначив їм грізний метр Дерош. Але, прибувши до Ісудена після тридцятирічної відсутності, Агата застала там такі переміни в звичаях, що нам треба в кількох словах змалювати це місто. Без такого зображення важко буде зрозуміти, як по-геройському вчинила пані Ошон, попередивши хрещеницю, в якому дивному становищі опинився Жан Жак Руже. Хоча лікар і вважав, що Агата зовсім чужа його синові, та з боку брата це була досить незвичайна річ, що він тридцять років не подавав сестрі жодного знаку життя. Ця мовчанка, очевидно, мала причиною химерні обставини, про які інші родичі, не такі, як Жозеф і Агата, давно вже захотіли б довідатися. І, врешті, між містом та інтересами родини Брідо існував певний зв'язок, що стане ясним у ході дальшої розповіді.

Хай не ображається Париж, але Ісуден — одне з найстаріших міст Франції. Попри історичні забобони, які називають імператора Проба галльським Ноєм⁴⁶, Цезар згадував про чудове вино з Шамфора (Campro forti), одного з найкращих ісуденських виноградників. Рігор висловлюється про це місто так, що не лишає сумнівів: Ісуден був містом багатолюдним, з розвиненою торгівлею. Але ці двоє свідчень приписують місту вік досить скромний, як порівняти з глибокою давниною. Справді, джерела, недавно досліджені вченим-археологом цього міста, паном Арменом Переме, розкрили під знаменитою Ісуденською вежею рештки базиліки п'ятого сторіччя, можливо, єдиної в усій Франції. Ця церква на

самому своєму матеріалі має знак давнішої цивілізації, бо її каміння походить із римського храму, який вона заступила. Крім того, за розвідками цього дослідника старовини, Ісуден, як усі міста Франції, чия назва, сучасна або прадавня, містить частку "ден" ("дунум"), має в самому найменуванні свідоцтво тубільного походження. Слово "ден", атрибут усякої прикметної речі, присвяченої друїдському культові, означало кельтську військову або релігійну споруду. Римляни збудували під галльським деном храм Ізиди. Звідси, на думку Шомо, і назва міста: Іс-су-ден, Ізіда під Деном! Іс — скорочення від Ізиди. Знамениту вежу над базилікою п'ятого сторіччя, третім пам'ятником третьої релігії цього старого міста, цілком напевне збудував Річард Левине Серце⁴⁷, — там він і гроші карбував. Він скористався церквою як вихідною точкою для спорудження фортеці й зберіг її, сховавши в феодальних укріпленнях, мов у плащі. Тоді Ісуден був осадою недовговічної могутності рут'єрів⁴⁸ і котерій⁴⁹, кондот'єрів⁵⁰, яких Генріх II⁵¹ протиставив своєму синові Річардові після його бунту в ролі графа де Пуату. Історія Аквітанії⁵², якої не написали бенедиктинці, вже й не буде написана, бо немає самих бенедиктинців. Тож ніхто не зможе надто прояснити археологічні темні плями в історії наших звичаїв, коли для цього трапляється нагода. Існує ще одне свідчення давньої могутності Ісудена — відведена в канал річечка Турнемін, що чималеньку відстань протікає на кілька метрів вище Теолю, річки, що обвиває місто. Ця споруда, безперечно, належить генієві римлян. І нарешті, передмістя, яке тягнеться від замку на північ, перетнуто шляхом, який уже понад дві тисячі років називається Римським. І саме передмістя теж називається Римським. Жителі цього передмістя, порода, кров, вигляд яких справді особливі, вважають себе нащадками римлян. Майже всі вони виноградарі й відзначаються тим зухвальством, яке безперечно завдячують походженню, а може, й своїм перемогам над котеріями й рут'єрами, яких вибили до ноги в XII сторіччі на пустищі Шаро. Після повстання 1830 року Франція була надто збурена, щоб звернути увагу на бунт ісуденських виноградарів, цей жахливий бунт, подробиці якого, щоправда, не були опубліковані, і на його причину. Насамперед — ісуденські городяни не впустили війська до міста. Вони хотіли самі відповідати за своє місто, згідно зі звичаями городянства середніх віків. Влада мусила поступитись цим людям,

підтримуваним шістьма чи сімома тисячами виноградарів, які попалили всі архіви й усі контори непрямих податків і тягали з вулиці до вулиці одного акцизника, вигукуючи біля кожного ліхтаря: "Ось тут його треба повісити!" Бідолаху вирвала в цих навіженців Національна гвардія і врятувала йому життя, відвівши до в'язниці нібито для суду над ним. Генерал увійшов до міста тільки після переговорів з виноградарями й мав досить відваги, щоб замішатись серед їхнього натовпу, бо в ту хвилину, коли він вийшов з ратуші, якийсь чоловік із Римського передмістя підніс йому до шиї свій "волан" (воланом називають великий різак на жердині, яким обрізають гілля на плодкових деревах) і гукнув: "Ось зітну тобі голову, і квит!" І цей виноградар справді зітнув би голову тому, кого пощадили шістнадцять років війни, якби не втрутився в ту мить один з проводирів бунту, якому пообіцяли "зажадати від палат придушення цих печерних пацюків!..".

У чотирнадцятому сторіччі Ісуден ще мав шістнадцять чи сімнадцять тисяч жителів — рештки вдвічі більшого числа за часів Рігора⁵³. Карл VII⁵⁴ мав там будинок, який стоїть і досі, до вісімнадцятого сторіччя його називали Королівським домом. Це місто, що було тоді центром торгівлі вовною, забезпечувало нею частину Європи і виробляло у великій кількості сукна, капелюхи та чудові рукавички з козячої шкіри. За Людовіка XIV Ісуден, що дав нам Барона⁵⁵ й Бурдалу⁵⁶, ще вважався містом вишуканих звичаїв, доброї мови та доброго товариства. В своїй історії Сансеру кюре Пупар твердить, що жителі Ісудена серед усіх беррійців вирізняються витонченістю та "природним розумом". Нині ця розкіш і цей розум зникли остаточно. Ісуден, розміри якого засвідчують давню силу міста, тепер збільшив населення на дванадцять тисяч душ, увібравши виноградарів із чотирьох величезних передмість: Сен-Патернського, Римського, Вілатського і Алуєтського, що були цілими містечками. Городянство, як у Версалі, пишається на вулицях. Ісуден ще зберігає беррійський ринок вовни, хоч цій торгівлі загрожує поліпшення порід овець; ці нові породи поширилися всюди, і тільки в Беррі не визнають їх. Виноградники ісуденські дають вино, яке п'ють у двох департаментах і яке, коли б його виробляли по-бургундському чи по-гасконському, було б одним із найкращих у Франції. Та що ж! "Роби, як

батьки робили"; ніяких поліпшень — такий місцевий закон. Виноградарі під час грання сусла лишають у ньому хвостики грон, і це надає препоганого смаку вину, яке могло б бути джерелом нових багатств і пожвавити життя в усьому краю. Хвостики надають вину терпкості; кажуть, вона з часом минається, зате вино може стояти більше сотні років. Це міркування, наведене у "Винограднику", таке важливе для виноробства, що його варто пропагувати. Гійом Бретонський, щоправда, таки уславив цю якість кількома рядками в своїй "Філіппіді".

Отже, занепад Ісудена пояснюється духом консерватизму, що доходить до застою і що його достатньо пояснює один-єдиний факт. Коли зайнялися шляхом із Парижа до Тулузи, природно було вести його з В'єрзона до Шатору через Ісуден. Така дорога була б ближча, ніж через Ватан, як її проклали насправді. Але місцева знать та ісуденська муніципальна рада нібито зажадали, щоб її вели через Ватан, бо, мовляв, коли через їхнє місто проляже такий великий шлях, там подорожчають харчі й доведеться за курку платити тридцять су. Щось подібне можна знайти хіба в найдикіших місцевостях Сардинії — країни колись такої людної, такої багатой, а нині такої пустельної. Коли король Карл-Альберт⁵⁷, із похвальною думкою запровадити цивілізацію, захотів з'єднати Сассарі, другу столицю острова, з Кальярі гарним, розкішним шляхом, єдиним, який існує в цій саванні, званій Сардинією, маршрут проходив через Бонорву — округу, населену непокірним людом, тим більше схожим на наші арабські племена, що й сам він походить від маврів. Побачивши, що їх збираються прилучити до цивілізації, бонорвські дикуни, навіть не подумавши, оголосили, що вони проти цього. Уряд не зважив на ці протести. Перший інженер, що почав ставити першу тичку, дістав кулю в голову й упав під своєю тичкою мертвий. Розслідувати справу не стали, і шлях обминув округу кривою лінією, подовшавши на вісім льє.

В Ісудені дедалі більше зниження цін на споживані там вина, задовольняючи бажання городянства жити дешево, готує розорення виноградарів, чимраз дужче пригнічуваних господарськими витратами та податками, так само як занепад торгівлі шерстю в краю підготовляється

неможливістю поліпшення порід овець. Сільський люд відчуває глибокий жах перед усякими змінами, навіть такими, які, здавалося б, вигідні для них. Парижанин бачить на селі трудівника, що з'їдає за обідом неймовірно багато хліба, сиру й городини; він доводить селянинові, що, додавши до цієї поживи шматок м'яса, той поліпшить своє харчування, здешевить його, зможе працювати більше й не витратить так швидко своїх життєвих сил. Беррієць визнає, що розрахунок цей слушний. "Але ж балачки, пане! — Які балачки? — Ну, що люди скажуть". Він стане посміховищем для всього краю,— зауважує власник землі, на якій відбувається розмова.— Казатимуть, що він багатий, як купець, одне слово, він боїться громадської думки, боїться, що на нього показуватимуть пальцем, що його вважатимуть за людину слабку й недужу... "Ось які ми тут, у цих краях!" Багато городян проказують цю останню фразу з таємною гордістю. Коли темнота й рутина непереможні в сільських місцевостях, де селян полишають на самих себе, то місто Ісуден дійшло до цілковитого громадського застою. Змушена боротися з усиханням статків гидкою ощадністю, кожна родина живе замкнуто. До речі, суспільство там позбавлене ворожнечі, що задає тон звичаям. Місто вже не знає того протистояння двох сил, якому завдячували своє життя італійські держави Середньовіччя. В Ісудені вже нема аристократії. Котерії, рут'єри, Жакерія⁵⁸, релігійні війни й Революція геть винищили знать. Місто дуже пишається цією перемогою. Ісуден, щоб підтримувати дешеві ціни на харчі, весь час відмовлявся мати гарнізон. Він утратив цей засіб сполучення зі світом, утративши й вигоду, яку приносить військо. До 1756 року Ісуден був одним із найсимпатичніших гарнізонних міст. Судова драма, що зацікавила всю Францію,— процес генерал-лейтенанта Байяжа супроти маркіза де Ша, чий син, драгунський офіцер, був за гультьяйство, може, й заслужено, але по-зрадницькому засуджений до смерті, позбавила місто гарнізону, і так лишається й досі. Постій 44-ї півбригади, накинута місту під час громадянської війни, ніяк не міг примирити жителів міста з вояччиною. Бурж, населення якого ось уже десять років меншає, вражений тією самою соціальною недугою. Життєва сила покидає ці великі тіла. Звичайно, в цих нещастях винне урядування. Обов'язок уряду — помічати ці плями на тілі держави й лікувати їх, посилаючи енергійних людей до таких захирілих місць, щоб

перемінити там порядки. На жаль, у нас, навпаки, схвалюють такий похоронний, могильний спокій. А потім — звідки взяти нових урядовців або здібних суддів? Хто в наші дні захоче поховати себе в таких місцях, де зроблене добро не світить у очі? Якщо випадком у краю опиняться честолюбні чужинці, то їх скоро захопить сила інерції й вони пристосуються до масштабів жорстокого провінційного життя. Ісуден притупив би й наполеонівський розум. Унаслідок цієї особливої ситуації в ісуденській окрузі 1822 року порядкували самі беррійці. Влада там була відсутня або ж безсила, окрім тих випадків, звичайно, дуже рідких, коли Правосуддя змушене діяти поважно, як йому й годиться. Королівський прокурор пан Муйєрон був сватом усім на світі, а його заступник походив з ісуденської родини. Голова суду, перш ніж досягти цієї високої посади, прославився одним із тих висловів, що в провінції наділяють людину осялячими вухами до кінця життя. Закінчивши розгляд кримінальної справи, що мала завершитися смертним вироком, він сказав звинуваченому: "Бідний мій П'єре, твоя справа ясна, тобі зітнуть голову. Хай це буде тобі наукою". Комісар поліції, що зайняв цю посаду вже в часи Реставрації, мав родичів по всій окрузі. І врешті, не тільки релігія не мала ніякого впливу, а й священика ніхто не шанував. Це городянство, безбожне, злостиве й неосвічене, оповідало більш-менш кумедні історії про взаємини цього бідолахи зі своєю служницею. Діти вже не ходили вчити катехізис, не ходили й до першого причастя, в місті більш не було й колежу; правда, меса правилась і свята святкували; податки — єдине, чого Париж хоче від провінції,— платили; нарешті, мер стягував недоплати, але всі ці акти громадського життя виконувалися тільки за звичкою. Таким чином, м'якість урядування чудово узгоджувалася з духовним і моральним становищем краю. Події цієї історії, зрештою, відбивали наслідки такого стану речей, що трапляється куди частіше, ніж можна гадати. Багато французьких міст, особливо на півдні країни, схожі на Ісуден. Становище, в яке триумф буржуазії завів цю столицю округи, судилося всій Франції й навіть Парижеві, якщо буржуазія й далі лишатиметься хазяйкою в зовнішній і внутрішній політиці нашої країни.

Тепер кілька слів про топографію. Ісуден простягається з півночі на південь по кряжу, що загинається до шляху на Шатору. Попід цим

кряжем проходить канал, викопаний у часи процвітання міста для фабричних потреб та для заповнення фортечних ровів; канал той називають "Копаною річкою", а вода до нього надходить із Теолу. Копана річка утворює штучний рукав, що вливається в природну річку за Римським передмістям,— там, де до неї впадають і Турнемін та деякі інші струмки. Ці невеличкі потічки живої води і дві річки зрошують досить розлогу рівнину, що з усіх боків облягає жовтаві чи білі пагорби, всіяні чорними цятками. Такий вигляд мають ісуденські виноградники сім місяців на рік. Виноградарі обрізають лози щороку й лишають тільки гідкий обрубок без тички посеред ямки. А коли їхати з В'єрзона, з Ватана або з Шатору, то око, знуджене монотонною рівниною, буває приємно здивоване виглядом околиць Ісудена, оазису цієї частини Беррі, що забезпечує городиною весь край на десять льє довкіл. Під Римським передмістям простягається величезна низовина, вся зайнята городами і поділена на дві частини, що називаються Верхній і Нижній Балтан. Широка й довга алея, оздоблена двома рядами тополь, веде від міста через рівнину до старовинного монастиря Фрапель, англійський сад при якому, єдиний в усій окрузі, дістав горде ім'я Тіволі. В неділю туди ходять для інтимних розмов закохані парочки. Ознаки колишньої величі Ісудена неминуче відкриваються уважному спостерігачеві, і найприкметніша — це поділ міста на частини. Замок, який колись сам становив ціле містечко зі своїми мурами та ровами, утворює окремий квартал, куди сьогодні можна проникнути тільки старовинною брамою і звідки можна вийти тільки трьома мостами через рукави двох річок; лише там місто має старовинний вигляд. Вали ще й досі подекуди виставляють свої могутні хребти, на яких підносяться будинки. Над Замком височить вежа, що сама була фортецею всередині Замку. Хто мав заволодіти містом, розташованим довкола цих двох укріплених пунктів, той мав узяти й Замок, і вежу. Бо захопити Замок — ще не означало захопити й вежу. Сен-Патернське передмістя, що лежить, наче палітра, за вежею, вгризається у рівнину; досить велике, воно напевне в дуже далекі часи було окремим містом. Ще з середніх віків Ісуден, як Париж, спинався по своєму пагорбу й ліпився за вежею та Замком. Така думка в 1822 році підтверджувалась існуванням чарівної церкви святого Патерна, нещодавно зруйнованої спадкоємцем того, хто відкупив її в держави. Та

церква, один із найгарніших зразків романського стилю в усій Франції, згинула, і ніхто не змалював хоч би її порталу, який зберігся чудово. Єдиний голос, що пролунав на захист пам'ятки, не знайшов відгуку ні в місті, ні в департаменті. Хоча Ісуденський Замок мав вигляд старого міста — вузькі вулиці, старезні будівлі,— все місто, яке кілька разів у різні часи брали штурмом і палили, зокрема під час Фронди⁵⁹, коли воно згоріло все, здавалося цілком сучасним. Вулиці широкі, в порівнянні з іншими містами; гарні будинки так різко контрастували з виглядом Замку, що Ісуден у кількох географічних працях дістав прикладку "чудовий".

У місті, що жило таким життям — без ніякого, хоч би чисто комерційного, пожвавлення, без смаку до мистецтва, без культивування науки, в місті, де кожне сиділо у себе вдома, неминуче мусило скластися — і склалось за часів Реставрації, в 1816 році, коли скінчилась війна,— так, що багато молодших жителів міста не мали ніякої перспективи, як тільки чекати на одруження або на отримання спадщини по батьках. Знудившись удома, ці молоді хлопці не знаходили розваги й у місті; а що, за тамтешнім прислів'ям, "треба, щоб молодь розвіяла свій дур", то вони витівали всякі жарти, збиткуючись над самим містом. Бешкетувати серед білого дня було неможливо, їх би впізнали, і, коли чаша їхніх негодів переповнилася б, їх би за першу занадто круту витівку віддали б у руки виправної влади. Отож вони досить розважливо обирали для своїх вибриків ніч. Отак серед цих старих решток кількох занепалих культур, мов останній вогник, жеврів дух збиточництва, характерний для стародавніх звичаїв. Ця молодь розважалась так, як колись розважалися Карл IX⁶⁰ та його придворні, Генріх V з приятелями і як у давнину розважалось багато провінційних міст. Їх об'єднала необхідність вишукуватись, захищатися, вигадувати нові витівки, і помалу в них виробився отой дух шкодливості, який відзначають у молоді і який спостерігають навіть у тваринах. В своєму товаришуванні вони знаходили ті невеличкі радощі, які дає таємничість постійної участі в змові. Вони називали себе "лицарями неробства". Вдень ці молоді мавпи корчили з себе святих, вражали всіх своєю статечністю; та й, звичайно, спали дуже довго після нічних пригод, після скоєних лихих витівок. "Лицарі

неробства" почали з простеньких жартів, як от: зірвати чи поміняти вивіски, подзвонити коло дверей, з гуркотом скотити забуту кимось біля воріт бочку в підвал до сусіда, який прокидався від грому, схожого на вибух міні. В Ісудені, як у багатьох містах, до підвалу спускаються крізь люк, розміщений біля дверей будинку й закритий міцною лядою з величезним замком. До кінця 1816 року ці новітні шибеники ще не виходили за рамки жартиків, поширених у всіх провінціях серед бешкетливої молоді. Та в січні 1817 року орден Неробства обрав Великого магістра і почав відзначатися витівками, які аж до 1823 року тероризували весь Ісуден, чи принаймні тримали ремісників та буржуа в стані постійної тривоги.

Цей проводир був такий собі Максанс Жіле, званий просто Максом: його попередники обрали його на цю роль як за молодість, так і за силу. Максанса Жіле вважали в Ісудені нешлюбним сином того самого намісника, пана Лусто, чиє гультьяйство полишило багато спогадів,— брата пані Ошон, що накликав на себе, як ви вже знаєте, гнів старого доктора Руже з приводу народження Агати. Але дружба, що поєднувала цих двох чоловіків до їхньої сварки, була така тісна, що, за поширеним тоді в тих краях зворотом, вони любили ходити тими самими стежками. Іще балакали, ніби Макс так самісінько міг бути лікаревим сином, як і намісниковим; але ні те, ні те не було правдою, бо його батько був красень офіцер драгунського полку з Буржа. Проте завдяки своїй приязні й, на превелике щастя для хлопця, і лікар, і намісник весь час сперечалися щодо цього батьківства. Мати Максова, дружина бідного шевця з Римського передмістя, на погибель своїй душі була наділена незвичайною вродою, вродою затібранки, і тільки це добро вона передала в спадщину синові. Пані Жіле, що завагітніла Максом 1788 року, давно жадала цього небесного благословення, яке лихослів'я приписувало гультьяйству двох приятелів,— напевно, аби посварити їх між собою. Жіле, старий п'яниця з невситимою горлянкою, ставився до дружининих походеньок із порозумінням і поблажливістю, нерідкими серед нижчих класів. Щоб забезпечити синові покровителів, пані Жіле не казала правди обом гаданим батькам. У Парижі вона стала б мільйонеркою, в Ісудені жила то голодно, то сито й мала погану славу.

Пані Ошон, сестра пана Лусто, платила кілька десятків екю щороку, аби Макс міг ходити до школи. Цю щедрість, яку пані Ошон нелегко було собі дозволити через чоловікову скнарість, звичайно, відносили за рахунок пана Лусто, що жив тоді в Сансері. Коли пан Руже, який не знаходив утіхи у власному сині, помітив Максову вроду, то до 1805 року платив за навчання, як він казав, "юного шибеника" в колегі. Намісник помер іще 1800 року, а лікар, плативши за Макса протягом п'яти років, просто підживлював свій гонор, дарма що його батьківство завжди було проблематичне. А самого Максанса Жіле, об'єкт безлічі дотепів, скоро забули. І ось чому 1806 року, через рік після смерті доктора Руже, цей юнак, неначе створений для авантюрного життя, та ще й наділений незвичайною силою і спритністю, дозволив собі цілу низку небезпечних витівок. Він злигався з онуками пані Ошон і дратував міських бакалійників, він крав фрукти в садівників, не боячись перелазити через огорожі. Цей чортяка не мав рівних у карколомних пригодах, його ніхто не міг наздогнати, він міг би спіймати зайця на бігу. Маючи гостре, мов у Шкіряної Панчохи, око, він був завзятим мисливцем. Замість ходити на уроки, він проводив час за стрільбою в ціль. Гроші, добуті в старого лікаря, він витрачав на порох та кулі для поганого пістолета, що дав йому швець Жіле. І ось восени 1806 року Макс, тоді вже сімнадцятирічний, ненавмисне, думаючи тільки налякати її, вбив молодую вагітну жінку, що пізно ввечері застала його в своєму садку, куди він заліз по яблука. Його батько-швець, що очевидячки хотів його спекатися, погрозив йому гільйотиною, і Макс, рятуючи життя, утік до Буржа, де вступив до полку, який простував до Іспанії. Справа з убивством молодої жінки не мала ніяких наслідків.

Юнак Максової вдачі не міг не відзначитись, і Макс таки справді відзначився: після третього походу вже був капітаном, бо та крихта шкільної науки, яку він дістав, дуже йому прислужилася. 1809 року в Португалії його рота здобула одну англійську батарею, але не змогла її втримати й відступила, покинувши свого командира, бо його мали за вбитого. Англійці взяли Макса в полон і відіслали до іспанської плавучої в'язниці в Кабрері, найжахливішої з усіх. Макса Жіле представили до хреста Почесного Легіону й до чину батальйонного командира, але

імператор був тоді в Австрії, тож полишав свої милості для подвигів, які діялись перед його очима, а крім того, не любив тих, хто здавався в полон, і взагалі був невдоволений справами в Португалії. Макс пробув на каторзі з 1810 по 1814 рік. За ці чотири роки він розбестився вкрай, бо ж в'язниця була місцем злочинів і ганьби. Спочатку, щоб уберегти свою незалежність і захиститись від розпусти, яка буяла по цих паскудних в'язницях, не гідних цивілізованого народу, молодий красень капітан убив на дуелях (що відбулись в приміщенні шість на шість футів) сімох бретерів, чи то тиранів, і звільнив від них свою баржу-в'язницю на превелику радість їхніх жертв. Макс владарював на своїй баржі завдяки чудесній вправності, набутій у поводженні зі зброєю, фізичній силі та спритності. Але й він почав сваволити, примушував інших працювати за нього, збив собі купку прислужників. У цій школі страждання, де озлоблені натури думають тільки про помсту, де софізми, породжені захищеними головами, виправдовують лихі думки, Макс зовсім зіпсувався. Він слухав думки тих, що мріяли про багатство, добуте за всяку ціну, не зупиняючись і перед злочином, аби тільки він не полишив слідів. Урешті, коли уклали мир, він звільнився зіпсутим, хоча й невинним, здатним стати й політиком у найвищих сферах, і негідником у особистому житті,— залежно від того, куди, заведе доля. Повернувшись до Ісудена, він дізнався, що батько й мати померли ганебною смертю. Як усі люди, що віддаються своїм пристрастям і живуть, за прислів'ям, "недовго, зате солодко", обоє вони скінчили життя як послідущі жебраки, в шпиталі. Майже зразу після Максого повернення по всій Франції розійшлася звістка, що Наполеон висадився в Канібі¹. Макс не придумав нічого кращого, як їхати до Парижа й вимагати там свого ордена та чину батальйонного командира. Маршал, що був тоді військовим міністром, згадав геройську поведінку капітана Жіле в Португалії й узяв його до гвардії капітаном, що дорівнювалось армійському батальйонному командирові, але ордена виклопотати не зміг. "Імператор сказав, що ви можете здобути його в першому ж бою",— пояснив він. І справді, ввечері після бою під Флерю, де Макс відзначився, імператор занотував собі бравого капітана, щоб потім нагородити його. Після бою при Ватерлоо Макс покинув армію на Луарі. Коли атестували колишніх наполеонівських офіцерів, маршал Фельтр не визнав за

Максансом Жіле ні чину, ні ордена. Наполеонівський вояк повернувся до Ісудена в цілком зрозумілій зневірі: він згоден був служити тільки з орденом і в чині батальйонного командира. Влада визнала ці вимоги надмірними для двадцятип'ятирічного молодика без гучного імені, який міг би таким чином у тридцять років стати полковником. І Макс отримав відставку. Майор — бо між собою бонапартисти визнавали чини, одержані 1815 року,— таким чином позбувся скупого утримання, званого половинною платнею, яке приділяли офіцерам Луарської армії. Бачачи цього вродливого молодика, все майно якого складалося з двадцяти наполеондорів, у Ісудені жаліли Макса, і мер надав йому службу в магістраті за шістьсот франків річно. Макс тримався цієї служби близько півроку, а потім сам покинув її, і його заступив один капітан на прізвище Карпантьє, відданий Наполеонові, як і він. Уже ставши Великим магістром ордену Неробства, Макс почав жити таким життям, яке відібрало йому пошану серед кращих родин міста, хоч ніхто йому цього не виявляв; він зробився запальним, пострахом для всіх, навіть для офіцерів давньої армії, що, як і він, відмовилися служити й повернулись до Беррі вирощувати капусту. Після всього описаного зрозуміло, що уродженці Ісудена не дуже любили Бурбонів. Отож хоча місто було не дуже велике, в ньому зібралося більше бонапартистів, ніж будь-де. Бонапартисти, як відомо, майже всі поставали лібералами. В Ісудені та околицях налічувалося з десятків офіцерів у такому становищі, як Максанс, і вони, вподобавши його, обрали його старшим поміж себе. З цим не погодилися тільки отой Карпантьє, його наступник на службі, та ще такий собі пан Мін'йоне, колишній капітан гвардійської артилерії. Карпантьє, що вислуживсь на кавалерійського офіцера, незабаром одружився і тепер належав до однієї з найповажніших родин міста — Борніш-Еро. Мін'йоне, вихованець Політехнічної школи, служив у військах, які претендували на вищість супроти всіх інших. В імператорській армії було два типи офіцерів. Велика частина їх почувала до буржуа, до "черні", зневагу, схожу на зневагу аристократії до простолюду, завойовника до завойованих. Такі військові не дотримувалися правил честі у своєму ставленні до цивільних і не дуже ганили тих, котрі кривдили буржуа. Інші, надто артилеристи — можливо, внаслідок свого республіканства — не приймали цієї позиції, що

загрожувала розколоти Францію на дві країни: Францію військову й Францію цивільну. Тож коли майор Потель і капітан Ренар, обидва офіцери з Римського передмістя, чия думка про "чернь" була однакова, стали найближчими друзями Максанса Жіле, майор Міньйоне й капітан Карпантьє стали на бік городянства і вважали Максову поведінку не гідною порядної людини. Майор Міньйоне, низенький сухенький чоловічок, сповнений гідності, цікавився проблемами, які може розв'язати парова машина, і жив скромно, часто навідуючи пана й пані Карпантьє. Його лагідна вдача та наукові інтереси здобули йому повагу всього міста. Отож в Ісудені казали, що панове Міньйоне й Карпантьє "зовсім не такі люди", як майор Потель, капітан Ренар, Максанс та інші завсідники "Військової кав'ярні", що трималися солдафонських звичаїв та імперських манер.

На той час, коли пані Брідо приїхала до Ісудена, Макса, власне, було виштовхнуто з буржуазного товариства. Правда, цей молодик і сам знав собі ціну, не пхаючись до того товариства, званого "вузьким колом", і ніколи не нарікаючи на те, що став предметом різкого осуду, хоча він був найелегантнішим, найпоказнішим чоловіком у всьому Ісудені, витрачався чимало на свій зовнішній вигляд і тримав коня — річ у Ісудені така дивовижна, як кінь лорда Байрона у Венеції. Ми ще побачимо, яким чином бідний, без джерел прибутку Максанс спромігся бути першим ісуденським чепуруном, бо ганебні способи, що здобули йому осуд добропорядних та побожних людей, пов'язані з обставинами, що привели до міста Жозефа й Агату. Як судити зі сміливої поведінки, з виразу обличчя, Макс дуже мало дбав про думку інших людей; він напевно розраховував колись поквитатися й піднятися над тими, хто тепер зневажав його. А втім, коли буржуа й ганили Макса, то цю думку врівноважувало захоплення, яке викликала в простого люду його натура; його відвага, його рішучість і швидкий розум мусили подобатись юрбі, якій невідома була його внутрішня розбещеність, бо й самі буржуа навіть не підозрювали всієї глибини її. Макс грав у Ісудені роль більш-менш подібну до ролі коваля Сміта⁶² в "Пертській красуні"; він був проводирем бонапартизму та опозиції. На нього покладались, як пертське

городянство покладалось на Сміта у всіх поважних справах. Особливо одна історія виставила на очі героя й жертву "Ста днів"⁶³.

1819 року один батальйон, яким командували офіцери-роялісти, молоді люди, що вийшли з Червоного дому⁶⁴, проходив через Ісуден, прямуючи до свого гарнізону в Бурж. Не знаючи, що робити в такому конституціоналістському місті, як Ісуден, офіцери зайшли збавити час до "Військової кав'ярні". Кав'ярня з такою назвою є в кожному провінційному місті. Ісуденська, збудована в кутку під валами на площі Зброї, належала вдові колишнього офіцера і, природно, служила за клуб міським бонапартистам, офіцерам на половинній платні або Максовим однодумцям, що їм настрій у місті дозволяв висловлювати своє захоплення імператором. З 1816 року в Ісудені щороку влаштовували обід на честь роковин коронації Наполеона. Троє офіцерів-роялістів, які перші зайшли до кав'ярні, зажадали газет — між іншим, "Котідьєн" та "Білого прапора"⁶⁵. В Ісудені, а надто в "Військовій кав'ярні", зовсім не шанували роялістських газет. У кав'ярні була тільки "Комерція" — так мусив кілька років називатися заборонений "Конституціоналіст". Та коли газета вперше вийшла під цією назвою, передовиця її починалася словами: "Комерція в принципі конституційна", тому газету й далі називали "Конституціоналістом". Всі передплатники підхопили каламбур, сповнений непокори й зловтіхи: цим каламбуром їх ніби просили не звертати уваги на етикетку, бо вино лишається те саме. З-за свого прилавка огрядна господиня відповіла, що таких газет у неї нема. "А які ж ви передплачуєте?" — спитав один з офіцерів, капітан. Офіціант, молодий невисокий хлопчина в синій сукняній жилетці й фартуху з цупкого полотна, приніс "Комерцію". "А, ось яка у вас газета! А інша є?" — "Ні,— відповів офіціант,— тільки ця". Капітан подер опозиційний листок, кинув клапті додолу, плюнув на них і сказав: "Доміно!" За десять хвилин звістка про образу, завдану конституціоналістській опозиції та лібералам в особі священної газети, яка нападалась на духівництво з відомою вам відвагою й дотепністю, розійшлась по місту, наче вогонь. На устах у всіх зринуло вмить те саме слово: "Скажіть Максові!" І Макс дуже скоро дізнався про все. Офіцери ще не докінчили партію в доміно, коли Макс у товаристві майора Потеля й капітана Ренара, а також тридцяти

юнаків, цікавих побачити, чим скінчиться ця суперечка — майже всі вони zostалися купками стояти на площі Зброї — ввійшов до кав'ярні. Скоро туди набилось повно люду. "Гарсоне, мою газету!" — лагідно попросив Макс. Розігралась невеличка комедія. Товстуха збентеженим і заспокійливим тоном відповіла: "Я дала її клієнтам, капітане",— "Ну, то заберіть у них!" — вигукнув один із Максових приятелів. "Ви не можете повернути газету? — спитав офіціант.— Другої в нас нема". Молоді офіцери засміялись і скося позирнули на городян. "Вони її подерли!" — гукнув один з тутешніх юнаків, глянувши під ноги капітанові-роялістові. "Хто вам дозволив порвати газету?" — спитав Макс громовим голосом, з вогнем у очах, схрестивши руки на грудях. "Ми ще й заплювали її!" — відповіли троє молодих офіцерів, підводячись і дивлячись на Макса. "Ви образили все місто!" — сказав Макс, побліднувши. "Ну, а далі що?.." — спитав наймолодший з офіцерів. Тоді Макс із такою спритністю, зухвальством і швидкістю, якої ці юнаки не могли передбачити, дав два ляпаси тому офіцерові, котрий стояв найближче до нього, й сказав йому: "Ви розумієте по-французькому?" Битись пішли в алею монастиря Фрапель — троє проти трьох. Потель і Ренар нізащо не погоджувалися, щоб Максанс Жіле сам провчив цих офіцерів. Макс убив свого супротивника. Майор Потель поранив свого так тяжко, що бідолаха, нащадок знатного роду, помер другого дня в лікарні, куди його відвезли. Третій сквитався одним ударом, поранивши капітана Ренара. Батальйон вирушив до Буржа вночі. Ця історія, що прогрімала на все Беррі, остаточно закріпила за Максансом Жіле славу героя.

"Лицарі неробства", всі молоді — найстаршому ще не було двадцяти п'яти — обожнювали Максанса. Декотрі з-поміж них, аж ніяк не поділяючи суворого осуду їхніх родин щодо Макса, заздрили його становищу і вважали його дуже щасливим. Під таким проводом орден творив чудеса. Починаючи з січня 1817 року, не минало й тижня, щоб міста не збаламутила якась нова витівка. Макс ради солідності поставив "лицарям" деякі умови. Виробили статут. Ці чортяки стали пильні, як учні Амороса⁶⁶, сміливі, як шуліки, вправні у всяких штуках, сильні й спритні, мов злодії. Вони вдосконались у мистецтві лазити по дахах, видиратись на будинки, стрибати, ходити нечутно, розчиняти вапно й

замуровувати двері. Вони мали цілий арсенал драбин, мотузків, різних інструментів, одягу, щоб перебиратись. Крім того, "лицарі неробства" витворили собі справжній ідеал збиточності — не тільки у виконанні, а й у задумуванні своїх витівок. Скінчили вони тим, що розвинули в собі отой дух зла, який так тішив Панурга⁶⁷, який викликає сміх і робить жертву такою кумедною, що вона не сміє й скаржитись. Ці синки з добрих родин, звичайно, мали спільників, які й розповідали їм, що в кого робиться вдома, даючи поживу для подальших витівок.

У великий холод виносили комусь грубку з вітальні на подвір'я й так напихали її дровами, щоб вона горіла аж до ранку. А потім у місті дізнавалися, що пан такий і такий (великий скнара!) пробував натопити в дворі.

Кілька разів вони влаштовували засідку на вулицях Головній або Нижній — двох вулицях, що становлять ніби дві артерії міста, і в них впадають поперечні вулички. Зачаївшись кожен за рогом такої вулички й вистромивши голову, вони саме тоді, коли городяни в своїх оселях засинали першим сном, зляканим голосом гукали від дому до дому: "Ой, що це таке?.. Що це?" Такі вигуки, без кінця повторювані, будили городян, що виходили надвір у нічних сорочках та бавовняних ковпаках, зі свічкою в руці, й питали одне одного, заводячи найхімерніші балачки й корчачи найхімерніші пики.

Був там один бідний палітурник, дуже старий, що вірив у злих духів. Як майже всі провінційні ремісники, він працював у маленькій, низенькій майстереньці. "Лицарі", перебравшись на чортів, уночі напхались до його майстерні, запхали його в скриню з обрізками й покинули там. Бідолаха почав кричати як на пуп, побудив сусідів, розказав їм, що йому явився Люцифер, і сусіди не зуміли переконати його. Палітурник мало не збожеволів.

Серед суворої зими "лицарі" нечутно розібрали камін у кабінеті збирача податків і переклали його, все за одну ніч, на вигляд лишивши таким, як був, не залишивши ніяких слідів своєї роботи. Всередині вони

склали камін так, щоб увесь дим ішов до кімнат. Збирач податків двічі спробував розтопити камін, поки нарешті дібрав, чому його камін, досі цілком справний, раптом почав викидати такі коники; і довелося знов його перекладати.

Одного дня вони кинули в камін одній старій богомолці, приятельці пані Ошон, три просякнуті сіркою снопи соломи й жмут проолієного паперу. Вранці, розпалюючи камін, сердешна жінка, завжди спокійна й лагідна, вирішила, що вона розпалила вулкан. Приїхали пожежники, збіглось усе місто, а що серед пожежників було кілька "лицарів неробства", то вони залили весь її дім водою і, спершу перелякавши пожежею, потім настрахали ще й потопом. Вона аж захворіла.

Коли їм хотілося, щоб хтось пробув цілу ніч у смертельній тривозі й зі зброєю в руках, вони підкидали йому анонімного листа, в якому попереджували, що його мають викрасти; потім ходили один за одним попід стінами та попід вікнами в нього й пересвистувалися.

Одна з найдотепніших їхніх вихваток, яка довго тішила місто і про яку там розповідають досі, була така: вони сповістили всіх спадкоємців однієї старої й дуже скупкої жінки, що та померла і їх запрошують до її дому на певну годину, коли майно опечатуватимуть. Із Ватана, Сен-Флорана, В'єрзона та всіх околиць з'їхалося двадцять чотири душі, всі в глибокій жалобі, але на виду веселенькі, чоловіки з жінками, вдови з синами, діти з батьками, хто на бідці, хто в плетеному візку, хто на простому возі. Уявіть собі сцени, що відбувалися між служницею старої дами та першими прибулими, а потім консультації з нотарем. У місті зчинилася справжня буря.

І врешті, супрефект вирішив, що таке становище просто нестерпне, тим більше що невідомо, хто дозволяє собі такі вихватки. Підозри, правда, тяжіли на юнаках; та оскільки Національна гвардія була тоді в Ісудені чисто номінальна, гарнізону там не існувало, а лейтенант жандармерії мав у своєму розпорядженні тільки вісьмох жандармів і не патрулював міста, здобути докази не щастило. Супрефект видав наказ

про нічний розпорядок, і його одразу зненавиділи. Цей урядовець мав звичку споживати на сніданок двоє свіжих яєць. Він тримав курей у своєму дворі і з манією споживати свіжі яйця поєднував манію власноруч їх варити. На його думку, ні дружина, ні служниця, взагалі ніхто не вмів зварити яйце як слід; він варив їх із годинником у руці й хвалився перед усіма, що носить годинника саме для цього. Вже два роки він варив яйця з таким успіхом, що став об'єктом безлічі жартів. І от жартуни якось протягом місяця щоночі вибирали яйця з-під курей, а натомість підкладали круті. На цьому супрефект згаяв багато часу й позбувся прізвиська "яєчного супрефекта". Врешті йому довелося снідати чимсь іншим. Але в нього й підозри не виникло щодо "лицарів неробства", так чисто все робилось. Макс придумав щоночі намазувати йому пічні труби олією, такою смердючою, що в домі неможливо було всидіти. Але й цього було мало: одного дня його дружина, зібравшись до меси, побачила, що хустка її склеєна чимось страшенно липким і запнутись нею не можна. Врешті супрефект попросив, щоб його кудись перевели. Його боягузтво й покора остаточно утвердили химерний таємний авторитет "лицарів неробства".

Між вулицею Францисканців і площею Вбогих тоді був квартал, обмежений знизу рукавом Копаної річки, а згори валами,— від площі Зброї до Гончарського ринку. Цей неправильний чотирикутник був заповнений будинками злиденного вигляду, які тулились один до одного, розділені вуличками такими вузькими, що там не можна було йти двом людям пліч-о-пліч. Цей куток міста, щось ніби Двір чудес⁶⁸, був заселений біднотою або людьми не дуже почесних професій, що жили в тих халупках та в житлах, так мальовниче званих у розмовній мові "міськими нетрями". За будь-яких часів це, безперечно, був проклятий квартал, оселище людей недобрих, бо одна вуличка там називається Катівською. Відомо, що міські кати жили у своєму домі "з червоною брамою" вже понад п'ять сторіч. Помічник ката з Шатору живе там і досі, коли вірити чуткам, бо городяни не бачили його ніколи. Тільки виноградарі підтримують зв'язок із цією таємничою особою, що успадкувала від своїх попередників хист лікувати переломи й рани. Колись, як місто ще чепурилося під столицю, там жили дочки насолоди.

Були там і торговці старими речами, яким, видно, не доводилося шукати покупців, далі лахмітники зі своїм смердючим товаром і врешті ота апокрифічна людність, що трапляється по таких закутках у кожному місті, на чолі з двома-трьома євреями. На розі однієї з цих похмурих вуличок, з більш пожвавленого кінця кварталу, з 1815 до 1823 року, а може, й довше була корчма, хазяйку якої називали тіткою Коньєттою. Ця корчма містилась у досить пристойному будинку — наріжні стовпи з білого каменю, а проміжки заповнені колотим пісковиком та вапном,— на два поверхи з мансардою. Над дверима блищала величезна соснова гілка, неначе вилита з флорентійської бронзи. Немовби цей символ був не досить промовистий, око вбирала ще й вивіска, прикріплена над дверима: слова "Добре Марсове пиво" — і намальований вояк, що показує дуже декольтованій жінці на струмінь піни, який б'є зі скляного глечика у неї в руках, викреслюючи щось схоже на арку мосту, і все це в таких барвах, що Делакруа⁶⁹ зомлів би. На першому поверсі там була величезна зала, де водночас містилась й кухня, зі сволоків якої звисали почеплені на кілки припаси, необхідні для такого господарства. В глибині цієї зали круті сходи вели на другий поверх. А біля підніжжя цих сходів були двері до невеликої довгастої кімнати, яка виходила вікнами в одне з отих провінційних подвір'їв, що скидаються на північний комин, такі вони вузькі, глибокі й чорні. Прикрита стріхою й схована від усіх очей за мурами, ця кімната служила ісуденським шибеникам залогою для зборів. Відкрито старий Коньє в базарні дні давав нічліг селянам; але потай він був корчмарем "лицарів неробства". Цей старий Коньє, колись конюх у якомусь багатому маєтку, скінчив тим, що одружився з Коньєттою, куховаркою з багатого дому. Римське передмістя, як у Італії та Польщі, й досі утворює на латинський манір прізвище жінки від прізвища чоловіка. Склавши докупи свої заощадження, старий Коньє і його дружина купили цей будинок і почали тут корчмарювати. Коньєтта, жінка років сорока, висока, досить повна, мала ніс як у Роксани⁷⁰, смагляву шкіру, чорні, мов смола, коси, круглі й живі карі очі, розумне веселе обличчя, і Максанс Жіле обрав її на Леонарду⁷¹ свого ордену за вдачу й куховарські таланти. Старому Коньє було десь так шістдесят п'ять років; це був кремезний чолов'яга, покірний дружині, і Коньєтта любила пожартувати, що він на все дивиться "незлим оком", саме оком, а не очима, бо воно

було в нього одне. За сім років, із 1816-го до 1823-го, ні чоловік, ні жінка ніде не проходили й слівцем про те, що робиться в їхній корчмі ночами і що там замишляється. Вони завжди щиро любили всіх "лицарів", а їхня відданість була беззастережна, але, може, не видавалась би такою зворушливою, якби згадати, що й ця мовчанка, і ця любов мали за причину зиск. У будь-яку годину вночі "лицарі" могли прийти до Коньєттиної корчми й постукати особливим способом, і старий Коньє, почувши той знак, уставав, викрешував вогню, світив свічки, відчиняв двері й ішов до погребу по вино, закуплене спеціально для ордену, а Коньєтта готувала їм смачну вечерю — чи то перед їхнім нічним походом, чи то після нього, чи то ввечері, чи то вдень.

Поки пані Брідо їхала з Орлеана до Ісудена, "лицарі неробства" саме готували найкращу зі своїх витівок. У місті жив один старий іспанець, колишній полонений, що після замирення залишився у Франції; він потроху торгував зерном, зранку виїздив на ринок, а на ніч лишав свого чималого візка під ісуденською вежею. Максанс перший прибув на зустріч, домовлену на ту ніч саме під вежею, і його тихо спитали: "Що ж ми зробимо сю ніч?"

— А он стоїть візок старого Фаріо, я трохи не розбив носа об нього,— відповів він.— Спершу піднімімо його на підвалину вежі, а далі побачимо.

Коли Річард споруджував ісуденську вежу, він поставив її, як уже сказано, на руїнах базиліки, що заступила місце римського храму й кельтського "дена". Ці руїни, з яких кожна репрезентувала довгу низку сторіч, утворювали чималий пагорб із пам'ятників трьох епох. Отож вежа Річарда Левине Серце стоїть на вершині конуса, схили якого з усіх боків досить нерівні, і вибратись туди можна тільки сходами. Щоб краще змалювати в небагатьох словах вигляд цієї вежі, можна порівняти її з Луксорським обеліском⁷² на п'єдесталі. П'єдестал ісуденської вежі, що тоді ховав у собі стільки невідомих археологічних скарбів, має з боку міста висоту вісім-десять футів. За годину візок розібрали й частину за частиною винесли на приступку під вежею, подібно до того, як солдати колись пронесли гармати Сен-Бернарським перевалом. Там візка знову

склали й усі сліди перенесення прибрали так старанно, що здавалось, ніби його переніс туди диявол або чарівна паличка якоїсь феї. Після цього подвигу "лицарі", голодні й спрагли, подались до Коньєтти, де незабаром усілись за стіл у малій залі, наперед сміючися з того, яку міну скорчить старий Фаріо, коли о десятій годині прийде по візок.

Звичайно, "лицарі неробства" не щоночі влаштовували такі фарси. Навіть об'єднаного разом генію Сганареля, Маскаріля і Скапена⁷³ не вистачило б, щоб придумувати такі капості триста шістдесят п'ять разів на рік. Насамперед, не завжди їм сприяли обставини: то надто ясно світив місяць, то остання вихватка надміру роздратувала порядних людей, а то котрийсь із ватаги відмовлявся допомагати, коли йшлося про його родича. Та хоча шибеники й не сходилися щодня в Коньєтти, вони зустрічались удень і разом віддавалися законним розвагам полювання, восени збирали виноград, узимку катались на ковзанах. Серед цієї двадцятки міських юнаків, що в такий спосіб протестувала проти громадського застою в місті, було кілька душ тісніше здружених із Максом; вони зробили з нього свого ідола. Зухвалі натури часто навіюють юнакам фанатизм. І от такими сеїдами Макса були двоє онуків пані Ошон: Франсуа Ошон і Барюк Борніш. Ці двоє хлопців бачили в Максі трохи не родича, вірячи в чутки, ніби той — незаконний син пана Лусто. А Макс залюбки позичав цим двом юнакам гроші, яких вони не могли допроситись на розваги у свого діда Ошона; брав їх із собою на полювання, навчав усього і взагалі мав на них куди більший вплив, ніж їхня власна родина. Як сироти, обидва хлопці, хоч уже й повнолітні, були під опікою діда, пана Ошона, через деякі обставини, що їх ми викладемо, коли знаменитий пан Ошон з'явиться на сцені.

В ту хвилину Франсуа й Барюк (заради ясності називатимемо їх самими іменами) сиділи обабіч Макса за чільним кінцем столу, тьмяно освітленого чадними вогниками чотирьох свічок — тих, що їх іде вісім на фунт. Товариство вже випило від дванадцяти до п'ятнадцяти пляшок різного вина — на пораду прийшло всього одинадцятаро "лицарів". Барюк, чиє ім'я досить виразно свідчило, що в Ісудені ще не вмер кальвінізм, сказав Максові, коли вино вже розв'язало всі язика:

— На тебе насувається грізна небезпека...

— Звідки ти про це дізнався? — спитав Макс.

— Таж моя бабуса отримала листа від пані Брідо, своєї хрещениці. Та повідомила, що приїде сюди з сином. Бабуса сказала приготувати для них дві кімнати.

— А яке мені до цього діло? — спитав Макс, узяв келих, одним духом вихилив його і з кумедним жестом поставив на стіл.

Максові було тоді тридцять чотири роки. Одна зі свічок, що стояла навпроти нього, кидала світло на його вояцьку постать, осявала чоло, прегарно вирізняючи білу шкіру, чорне, ледь кучеряве, лиснуче волосся. Воно пишно стовбурчилось, над чолом і на скронях чітко окреслюючись п'ятьма чорними пасмами, що їх наші предки називали "п'ять ріжків". Попри такий різкий контраст білого й чорного, Макс мав напрочуд приємне обличчя, чарівність якого полягала в обрисах, схожих на ті, що ними Рафаель наділяв своїх мадонн, у гарно викроєних устах, на яких грала принадна усмішка, в усьому виразі, якого навчився прибирати Макс. Пишні рум'янці, властиві беррійським обличчям, іще додавали життєрадісності його виразові. Коли Макс щиро сміявся, то блискав тридцятьма двома зубами, гідними прикрасити уста будь-якої спокусниці. П'ять футів і чотири дюйми на зріст, Макс був чудово збудований, не гладкий і не худий. Пещені руки були дуже білі й досить гарні, а ступні зводили на думку Римське передмістя й піхотинця імператорської армії. З нього напевне вийшов би дуже добрий дивізійний генерал; він мав плечі, здатні нести долю маршала Франції, і груди, досить широкі, щоб на них помістились усі ордени Європи. Розум надавав жвавості його рукам. Одне слово, в ньому світілась природна грація, властива майже всім дітям кохання, і шляхетність, успадкована від рідного батька.

— Ти, Максє, не знаєш,— гукнув йому з-за другого кінця столу син старого хірурга Года, найкращого в місті лікаря,— що хрещениця пані Ошон — сестра Руже? Коли вона приїде зі своїм сином, художником, то напевне на те, щоб домогтись від Руже спадщини, і тоді прощавай твої розкоші...— Макс насупився. Потім обвів поглядом усіх за столом, щоб пересвідчитись, яке враження справив його новий вираз, і нарешті відповів:

— Яке мені діло?

— Але ж мені здається,— втрутився Франсуа,— що коли старий Руже змінить заповіт — а він же, мабуть, склав його на користь Баламутки...

Макс урвав мову свого вірного сеїда:

— Коли я вперше прийшов сюди й почув, як тебе, любий мій Франсуа, дразнять за скупердягу діда, то я заткнув усім пельки так, що ніхто більше ні разу й не писнув про це — принаймні в моїй присутності. І ось як ти мені віддячуєш: уживаєш глузливого прізвиська, причепленого тій жінці, про яку всі знають, що я їй не чужий.

Макс іще ніколи не говорив так про ту людину, котру Франсуа щойно назвав прізвиськом, під яким вона була відома в Ісудені. Колишній в'язень іспанської тюрми-баржі мав досить життєвого досвіду, а командир гвардійських гренадерів — досить уявлення про честь, аби здогадуватись, за що його засуджують у місті. І ніколи не дозволяв нікому й слова сказати про мадмуазель Флору Бразьє, про служницю-хазяйку Жана Жака Руже, яку шановна пані Ошон так різко назвала хижачкою. Правда, всі знали, який вразливий Макс, і не важились заводити з ним мову на цю тему, поки він не почне сам. А він не починав. Та й надто небезпечно було викликати Максів гнів чи просто дратувати його, отож найкращі Максіві друзі ніколи не кепкували з Баламутки. Коли хтось забалакував про стосунки Макса з цією дівчиною перед майором Потелем чи капітаном Ренаром, двома офіцерами, до яких він

ставивсь мов до рівних собі, Потель зауважував: "Якщо він нешлюбний брат Жана Жака Руже, то чом би йому не жити там?" — "Та й кінець кінцем,— додавав капітан Ренар,— ця дівчина — ласий шматочок хоч би й для короля, і коли він її любить, то що тут лихого?.. Хіба ж молодий Годе не любить пані Фіше, аби в нагороду за цю панщину дістати дочку?"

Вислухавши цю заслужену догану, Франсуа згубив нитку своєї думки й не віднайшов її навіть тоді, коли Макс ласкаво сказав йому:

— Ну, кажи далі.

— Ні, ні! — вигукнув Франсуа.

— Ти даремно сердишся, Максе! — гукнув молодий Годе.— Хіба ми не домовилися, що за столом у Коньєтти можна говорити все що завгодно? Хіба ми не стали б смертельними ворогами тим з-поміж нас, котрі б згадували десь інде те, що було сказано, подумано чи зроблено тут? Все місто називає Флору Бразье Баламуткою, і коли це прізвисько ненароком вихопилось у Франсуа, чи це злочин супроти "неробства"?

— Ні,— відказав Макс,— тільки проти нашої особистої дружби. Я сам облишив сердитись, подумав, що ми зібралися для "неробства", і попросив його: "Кажі далі..."

Настала глибока мовчанка. Ця пауза вже гнітила всіх, коли Макс раптом вигукнув:

— Ну, то я докажу за вас...

Усі здивувались.

— Докажу за всіх!

Усі здивувалися ще дужче.

— Скажу вам, що ви думаєте!

Всі геть оторопіли.

— Ви думаєте, що Флора, Баламутка, мадмуазель Бразье, економка татуса Руже,— бо його називають татусем Руже, хоч цей старий парубок ніколи не мав дітей! — ви думаєте, кажу, що ця жінка, відколи я повернувся до Ісудена, забезпечувала всі мої потреби. І коли я можу щомісяця викидати на вітер триста франків, та частувати вас, як оце сьогодні, та позичати вам усім гроші, то я беру ті гроші з гаманця мадмуазель Бразье? Що ж, це правда!

Знов усі сторопіли.

— Сто чортів, це правда, щира правда!.. Так, мадмуазель Бразье ставить карту на спадщину того стариганя...

— Вона зуміла виграти й у батька, і в сина! — озвався молодий Годе зі свого кутка.

— Ви гадаєте,— провадив Макс, усміхнувшись на ті слова,— що я надумав одружитися з Флорою, коли татусь Роже помре, і що ця сестра та її син, про яких я оце вперше від вас почув, загрожують моєму майбутньому?

— Ото ж то! — вигукнув Франсуа.

— Так думають усі, хто сидить за цим столом,— докинув Барюк.

— Заспокойтеся, друзі мої! — відказав Макс.— Хто попереджений, той вартий двох! Тепер я звернусь до "лицарів неробства". Коли, щоб

позбутися цих парижан, мені буде потрібен наш орден, ви допоможете мені?.. Звичайно, в тих межах, у які ми поставлені, щоб витівати наші штуки,— додав він жваво, помітивши, як заворушились усі.— Ви гадаєте, що я хочу їх повбивати, отруїти?.. Слава Богу, я не такий дурний. Та й, кінець кінцем, коли ті Брідо свого допнуть, а Флора зостанеться ні з чим, я однаково її не покину, чуєте? Я люблю її достатньо, щоб віддати їй перевагу перед мадмуазель Фіше, якби мадмуазель Фіше захотіла мене!..

Мадмуазель Фіше була найбагатша спадкоємниця Ісудена, і доччина рука важила чимало в захопленні молодого Годе її матір'ю. Відвертість має таку ціну, що всі одинадцять "лицарів" підвелись, як один.

— Ти славний хлопець, Максе!

— Говори! Ми всі — "лицарі неробства"!

— Дулю тим Брідо!

— То сама бридота — ті Брідо!

— Врешті, хіба не бувало, що королі одружувалися з пастушками!

— Кий біс! Старий Лусто міг любити пані Руже, то чи не менший гріх — любити чиясь економку, вільну, як пташка?

— А коли покійний Руже справді трошки Максів тато, це ж чисто родинна справа!

— Думати вільно що завгодно!

— Хай живе Макс!

— Геть святенників!

— Випиймо за здоров'я прекрасної Флори!

Такі були одинадцять відгуків, вигуків чи тостів, що пролунали з уст "лицарів неробства", виправдані їхньою, скажімо, досить-таки розхитаною моральністю. Тепер видно, чого прагнув Макс, стаючи Великим магістром ордену Неробства. Вигадуючи свої витівки, прив'язуючи до себе юнаків із перших родин міста, Макс хотів забезпечити собі підтримку на той час, коли відновить своє суспільне становище. Він елегантно підвівся, підняв свій келих, наповнений бордоським вином, і всі обернулися в слух.

— За те, що подумав про вас погано, я вам кожному зичу такої дружини, як прекрасна Флора! Що ж до втручання родичів, то я їх поки що нітрохи не боюсь. А що далі — побачимо!..

— Не забуваймо візка старого Фаріо!..

— Ет, візок у безпеці,— сказав молодий Годе.

— О! Я вирішив скінчити цю комедію! — вигукнув Макс.— Приходьте вранці на ринок, а тоді пошліть по мене, коли старий шукатиме свого візка...

Пробамкало пів на четверту ранку, і "лицарі" мовчки розійшлись додому, тулячись до стін і нечутно ступаючи ногами в самих шкарпетках.

Макс повільно дійшов до площі Сен-Жан, що лежала у високій частині міста, між брамами Сен-Жан і Вілат, у кварталі багатіїв. Майор Жіле приховав свої побоювання, але новина вразила його в саме серце. Від часу свого полону й ув'язнення він навчився прикидатись, і його потайність рівна була зіпсутості. Ті сорок тисяч ліврів ренти з земель, що їх мав татусь Руже, можете повірити, лежали в основі захоплення

Максанса Флорою Бразьє. З його манери поводитись легко зрозуміти, яким чином певне становище Баламутки сповнювало його надіями на майбутнє багатство, яке обіцяла їй прихильність старого парубка. Проте звістка про прибуття законних спадкоємців похитнула віру Макса у владу Флори. Всі прибутки, не витрачені за останні сімнадцять років, теж відкладались на рахунок Руже. Тож коли заповіт, який, за словами Флори, вже давно складено на її користь, буде скасовано, принаймні ті заощадження можна буде врятувати, перевівши їх на ім'я мадмуазель Бразьє.

— І ця дурепа за сім років ні разу не проходила переді мною, що десь там є якась сестра й два небожі! — вигукнув Макс, повертаючи з вулиці Мармуз на вулицю Авантьє.— Сімсот п'ятдесят тисяч франків, поміщених у десятьох чи дванадцятьох різних нотарів у Буржі, В'єрзоні, Шатору, не можна ні забрати, ні перевести в державні папери за тиждень, так щоб про це не дізнались у краю, звиклому до балачок! Насамперед треба спекатися рідні, та коли ми її позбудемося, треба поквапитись узяти в руки це багатство. Тоді я подумаю...

Макс відчував утому. Skorиставшись відмикачкою, він увійшов до оселі татуса Руже й по змозі тихо влігся спати, кажучи собі: "Завтра мізки прочистяться".

Доречно буде пояснити, звідки владарка з площі Сен-Жан дістала прізвисько Баламутка і як вона опинилась у домі Руже.

З літами старий лікар, батько Жана Жака та пані Брідо, зрозумів, який нікчема його син; тому він виховував його досить суворо, щоб урешті кинути в гущу життя, яке навчить його розважності, але, сам того не усвідомлюючи, підготував його схилити шию під ярмо першої тиранії, яка зможе запрягти його. Одного дня, повертаючись із об'їзду, цей підступний і лихий дідуган побачив на краю луків поблизу алеї Тіволі прегарне дівчатко. Почувши кінську ходу, дитина підвелась із води струмочка — одного з тих, що з висоти Ісудена здавалися сріблястими стрічками на зеленій сукні поля. Схожа на русалочку, дівчинка раптом

звела на лікаря таке прегарне дівоче личко, про яке лишень міг би мріяти кожен художник. Старий Руже, що знав усіх в околиці, вперше побачив це чудо краси. На дівчинці, напівголій, була куца спідничина, дірява й полатана, з дешевої вовняної тканини в білу й коричневу смужку. Клапоть цупкого паперу на лозовому обручику прикривав їй голову. З-під цього паперу, задрукованого літерами І та О, через що його слушно називали "школярським папером", визирали, скуйовджені й причесані гребінцем для кінських грив, прегарні біляві кучері, яким могла б позаздрити кожна дочка Єви. На гарному засмаглому огрудді, шийці, ледь прикритій подертою напівшовковою косиночкою, поряд із засмагою видніли смужки білого тіла. Спідничка, протягнена між ногами й пришпилена на попереку грубою шпилькою, скидалась на стегенну пов'язку норця. Ступні й литки, що просвічували крізь прозору воду, мали будову тонку, наче в середньовічній статуї. Чарівне тільце, підставлене сонячному промінню, ледь почервоніло і від того було це принадніше. Така шийка й таке огруддя були гідні того, щоб їх угортати в кашемір і шовк. А голубі очі з довгими віями були в цієї німфи такі, що художник чи поет упав би на коліна. Лікар, достатньо обізнаний з анатомією, щоб угадати прегарний стан, зрозумів, скільки втратять мистецтва, коли ця чарівна натура згорбатіє на селянській роботі.

— Звідки ти, дитино? Я тебе ніколи не бачив,— спитав старий лікар, тоді вже сімдесятирічний.

Ця сценка відбулась у вересні 1799 року.

— Я з Ватана,— відповіла дівчинка.

Почувши голос городянина, чоловік похмурого вигляду, що стояв за дві сотні кроків вище по течії струмка, підвів голову.

— Ну, що там, Флоро? — гукнув він.— Що там за балачки? Чого ти не баламутиш?

— А чого ж ти прийшла сюди аж із Ватана? — спитав лікар, зовсім не збентежений втручанням.

— Я баламучу для свого дядька, Бразьє, отого он.

"Баламутити" — це беррійське слово, яке дуже мальовниче передає своє значення: збурювати воду в струмку великою гіллякою, галузки на якій розміщені лопаткою. Раки, сполохані цим "баламученням", не тямлячи, що це таке, прожогом утікають і попадають у пастки, які понаставляв трохи далі рибалка. Флора Бразьє тримала в руці гілляку з природною невинною грацією.

— А твій дядько має дозвіл ловити раки?

— Та що ви, хіба ж ми живемо не під владою Республіки, єдиної й неподільної? — озвався здалеку Бразьє.

— Ми живемо під владою Директорії,— сказав лікар,— і я не знаю такого закону, що дозволяв би жителеві Ватана рибалити на території Ісуденської комуни,— відказав лікар.— А мати в тебе є, дитино?

— Нема, пане, а тато у Буржі в шпиталі: йому на полі сонце голову напекло, і він здурів.

— Скільки ж ти заробляєш?

— П'ять су за день, увесь час, поки баламучу, а баламутити я ходжу аж до Брени. А в жнива збираю колоски, а взимку пряду.

— Скільки ж тобі років? Дванадцять?

— Так, пане...

— Хочеш жити в мене? Добре їстимеш, гарно одягатимешся, гарні черевички матимеш...

— Ні, ні, небога зостанеться в мене, я за неї відповідаю перед Богом і перед людьми,— озвався дядько Бразьє, що вже підійшов до небоги й лікаря.— Бачте, я її опікун!

Лікар стримав усмішку й зберіг поважну міну — що було б нелегко будь-кому при погляді на дядька Бразьє. Цей опікун мав на голові селянського капелюха, знищеного дощем і сонцем, погриженого, мов капустаний листок, на якому попалося кілька гусениць, і позацеровуваного білими нитками. Під капелюхом видніло темне зморшквате обличчя з чотирма чорними цятками рота, носа і очей. Стара жилетка скидалась на шматок стінних шпалер, а полотняні штани були неначе пошиті з ганчір'я.

— Я доктор Руже,— сказав лікар.— Коли ти опікун цієї дівчини, то приведи її до мене на площу Сен-Жан, ти про це не пошкодуєш, і вона теж...

І, не чекаючи відповіді, певний, що дядько Бразьє приведе до нього гарненьку Баламутку, лікар Руже подався до Ісудена. Справді, в ту хвилину, коли лікар сідав за стіл, куховарка сповістила, що прийшли громадянин і громадянка Бразьє.

— Сідайте,— сказав лікар дядькові й небозі.

Флора з опікуном, обоє босі, розглядали лікареву їдальню з захватом в очах. І ось чому.

Будинок, який Руже успадкував від Деквенів, займає середину площі Сен-Жан. Це довгий, дуже вузький прямокутник, затінений кількома хирлявими липами. Будинки в цій частині міста кращі, ніж деінде, а будинок Деквенів узагалі один з найкращих. Стоїть він навпроти будинку

Ошонів, має троє фасадних вікон на другому поверсі, а на першому — каретні ворота, що ведуть у подвір'я, за яким лежить садок. Із підворіття двері ведуть до величезної зали, освітленої двома вікнами на вулицю. Кухня міститься позаду зали, але відокремлена від неї сходами, що ведуть на другий поверх і до мансарди над ним. Кухню оточують дровітня, повітка-пральня, стайня для двох коней і каретня, а над ними невеликі горища, де зберігають овес, сіно, соломку, там-таки спала тоді й лікарєва челядь. Маленька селянка та її дядько так захопилися виглядом зали, бо вона була оздоблена різьбленою дерев'яною панеллю в стилі часів Людовіка XV, пофарбованою в сірий колір, і мала білий мармуровий камінь, над яким Флора побачила себе у великому, до самої стелі, дзеркалі з позолоченою різьбленою рамою. На панелі де-не-де висіло кілька картин, добутих у монастирях Деоля, Ісудена, Сен-Жільдаса, Прєє, Шезаль-Бенуа, Сен-Сюльпіса, Буржа, що їх щедрість наших королів та мирян збагатила коштовними дарами й найкращими творами доби Ренесансу. Серед тих картин, які зберіг Деквен і успадкував Руже, було "Святе сімейство" Альбаном⁷⁴, "Святий Єронім" Доменіком⁷⁵, "Голова Христа" Джованні Белліні⁷⁶, "Мадонна" Леонардо да Вінчі, "Несіння хреста" Тіціана з колекції маркіза Бєлабра — того, що витримав облогу, але був страчений за Людовіка XIII; "Лазар" Паоло Веронєзе⁷⁷, "Шлюб діви Марії" жєневського майстра, дві церковні картини Рубенса й копія з картини Перуджіно⁷⁸ роботи самого Перуджіно або Рафаєля, і нарешті дві картини Корреджо⁷⁹ та одна — Андреа дель Сарто⁸⁰. Деквени вибрали ці полотна з-поміж трьохсот церковних картин, самі не знаючи їхньої ціни, а віддаючи перевагу менше пошкодженим. Декотрі мали не тільки розкішні рами, а ще були й засклені. Завдяки гарним рамам і тому, що скло ніби свідчило про їхню велику вартість, Деквени й зберегли ці полотна. Та й меблям у залі не бракувало тієї розкоші, що так цінується в наші дні, але не мала тоді в Ісудені ніякої ціни. Годинник на каміні, поставлений між двома пишними шестираменними свічниками зі срібла, вирізнявся церковною розкішшю, якій дав початок Буль⁸¹. Крісла з різьбленого дуба, оббиті килимком завдяки побожності якихось вельможних дам, сьогодні були б оцінені дуже дорого, бо всі були в коронах та гербах. Між вікнами була розкішна мармурова консоль із якогось замку; на ній стояла величезна китайська

ваза, в якій лікар тримав тютюн. Ні лікар, ні його син, ні куховарка, ні лакей не дбали про ці скарби. В камін з витонченим позолоченим різьбленням, забризканим мідянкою, плювали. Прегарна люстра з кристалю та порцелянових квіток, як і стеля, була покрапана чорними точками, що свідчили, якою волею тішаться там мухи. Деквени повісили на вікна гардини з парчі, здертої з балдахіна над ложем якогось настоятеля. Ліворуч від дверей шафа вартістю в кілька тисяч франків правила за буфет.

— Фаншетто,— сказав лікар куховарці.— Два келихи. І пляшку старого вина.

Фаншетта, огрядна служниця-беррійка, що до Коньєтти вважалась найкращою куховаркою в Ісудені, прибігла дуже швидко, чим виказала і лікарів деспотизм, і свою цікавість.

— Скільки коштує арпан виноградника в твоїх краях? — спитав лікар, наливаючи вина дядькові Бразьє.

— Сто екю сріблом.

— Ну що ж, віддай мені свою небогу за служницю, я призначу їй сто екю платні, а ти, як її опікун, отримуватимеш ці гроші.

— Щороку?..— спитав Бразьє, вирячивши очі, що стали великі, як блюдця.

— Полишаю це на твоє сумління,— відказав лікар.— Вона сирота. До вісімнадцяти років їй нема чого втручатись у справи.

— За дванадцять років це ж буде шість арпанів виноградника,— сказав дядько.— Але вона дівчина чемна, тиха ек єгнятко, й моторна, і роботяща, і слухняна... бідолашечка, вона ж була єдина втіха мого сердешного брата!

— І заплачу я за рік наперед,— додав лікар.

— О! Бігме, тре' за два заплатити,— відказав дядько,— та й беріть її, бо їй у вас буде ліпше, ніж у нас, бо моя жінка єї лупцює, не може терпіти... І ніхто єї не оборонить, бідолашечку, невинну, мов те немовлятко.

Почувши останню фразу, лікар, вражений словом "невинна", кивнув дядькові Бразьє й вийшов з ним у подвір'я й до садка, лишивши Баламутку за накритим столом між Фаншеттою та Жаном Жаком, які почали розпитувати її, й вона наївно розповіла, як зустрілася з доктором.

— Ну, прощай, маленька моя,— повернувшись, сказав дядько Бразьє й поцілував Флору в лобик.— Можеш сказати, що я забезпечив тобі щастя, примістивши тебе в цього славного дядечка-доктора. Слухайся його, ек мене... будь розумненька, чемненька й роби все, що тобі...

— Опорядіть кімнату над моєю,— наказав лікар Фаншетті.— Від сьогодні там спатиме оця маленька Флора — гарне ім'я, що правда, то правда. Завтра викличемо для неї шевця і кравчиню. Поставте для неї зразу прибор, хай обідає з нами.

Увечері в усьому Ісудені тільки й говорили, що якась мала "баламутка" оселилась у доктора Руже. І це слово стало в тих краях глузливым прізвиськом мадмуазель Бразьє — перед її піднесенням, під час нього й після нього.

Лікар напевне хотів зробити в маленьких масштабах для Флори Бразьє те, що Людовік XV зробив у великих для мадмуазель де Роман; але він узявся за це запізно. Людовік XV був ще молодий, а лікар був у розквіті старості. З дванадцяти до чотирнадцяти років чарівна Баламутка звідала щастя без гіркоти. Вона жила в розкошах, її розпещували куди більше, ніж найбагатших дівчат в Ісудені, вона носила золотий годинник і

коштовності; що їх лікар дарував їй, аби заохотити до навчання: адже до неї приставили вчителя, щоб учив її читати, писати й рахувати. Та майже тваринне селянське життя прищепило Флорі таку нехоть до гіркої чаші науки, що лікар цим навчанням і обмежився. Його наміри щодо цієї дитини, яку він витяг з бруду, навчав і ростив з турботою тим більше зворушливою, що його вважали нездатним до ніжних почуттів, знаходили різне тлумачення в підозріливого ісуденського городянства, в чііх балачках виявлялись, так само як щодо походження Макса й Агати, фатальні помилки. Публіці маленьких міст нелегко вилущити правду з тисячі здогадів, з-посеред суперечливих тлумачень, всупереч усім припущенням, на які наводить та чи інша подія. Провінція, як колись політики "Малого Провансу"⁸² в Тюїльрі, хоче все пояснити й кінець кінцем гадає, ніби все знає. Але кожне прикидається, ніби та чи інша історія глибоко зачіпає його; тільки йому видна правда, і його версія найкраща. Істина, попри відкритість провінційного життя та загальне шпигування, все ж часто буває затемнена, і, щоб її розпізнати, потрібен або певний час, після чого до неї можуть поставитися без особистої зацікавленості, або ж безсторонність, якої набувають історик або людина шляхетна, піднісшись до вищої точки зору.

"Ну навіщо такому старому мавпієві п'ятнадцятирічна дівчина?!" — питали в місті через два роки після появи Баламутки.

"Маєте рацію,— відповідали на те.— Уже давно "минулися часи його святкові...".

"Любий мій, доктора дратує недоумкуватий син, а дочку Агату він ненавидить, як і раніше, і, може, він жив ці два роки так розважно тільки на те, щоб пошлюбити цю дівчинку та спродити з нею гарного хлопчика, жвавого й стрункого, як ото Макс",— зауважував якийсь розумаха.

"Ет, не балакайте! Хіба після такого життя, яким жили Лусто й Руже з тисяча сімсот сімдесятого до тисяча сімсот вісімдесят сьомого року, ще можна мати дітей у сімдесят два роки? Завважте, старий негідник читав

Біблію, хоча б тільки як лікар, і знає, як цар Давид грів свої старі кістки⁸³... От і все, громадянине!"

"Кажуть, ніби Бразьє, коли підп'є, хвалиться у Ватані, що він її викрав!" — озивався котрийсь із тих, що вірять насамперед у погане.

"Господи, сусідонько, чого лишень не набалакають у Ісудені!"

З 1800-го до 1805 року, протягом п'яти років, доктор тішився, виховуючи Флору, і не зазнавав тих прикромств, що їх амбіція та претензії мадмуазель Роман завдавали, як кажуть, Людовікові. Мала Баламутка була така задоволена, порівнюючи своє життя у лікаря з тим, яке вона мала в дядька Бразьє, що напевне корилася забаганкам свого хазяїна, ніби східна рабиня. Хай не прогніваються творці ідилій та філантропи, але сільський люд не дуже визнає деякі чесноти; моральні висновки в них впливають із особистого зацікавлення, а не з загальних уявлень про добро й зло. Зрослі серед злиднів і постійної праці, не маючи перед собою нічого іншого, вони вважають дозволеним усе, що може визволити їх із пекла голоду та вічної каторги, надто коли його не забороняє закон. Коли й бувають винятки, то не часто. З соціального погляду чеснота — супутниця добробуту, і починається вона з освіти. До того ж Флорі заздрили всі дівчата на десять льє в околиці, хоча її поведінка в очах церкви була гідна всілякого осуду. Флора, що народилася 1787 року, виросла серед сатурналій 1793-1798 років⁸⁴, відблиски яких падали на села, позбавлені священиків, побожності, вівтарів, релігійних обрядів, де шлюб став просто узаконеним паруванням і де революційні гасла лишили глибокі відбитки, надто в Ісудені, краю, де Бунт був традицією. 1802 року католицький культ ледве чи й відновився. Навіть знайти священиків було нелегким завданням для імператора. 1806 року більшість парафій Франції лишались незайняті — так повільно йшло відродження духівництва після насильного розгону та вигублення на ешафотах. В 1802 році осудити Флору могло хіба її власне сумління. Але ж сумління у вихованки дядька Бразьє ніяк не могло переважити корисливості. Хоча, як гадали всі, лікаря-циніка вже самі літа змушували шанувати невинність п'ятнадцятирічної дівчини, та Баламутку всі однаково вважали

дівчиною безецною, як висловлюються в тих краях. І все ж дехто ладен був убачати свідчення її невинності в тому, що останні два роки свого життя доктор перестав виявляти до неї таку увагу й турботу і взагалі охолов до неї.

Старий Руже був людина досить бита, щоб передбачити, чим вона скінчить; і, коли його нотар, заставши його на смертному ложі в мантиї енциклопедистської філософії, почав домагатися, щоб він зробив щось для дівчини, тоді вже сімнадцятирічної, лікар сказав:

— Ну що ж, дамо їй волю. Емансипацію.

Ці слова добре змальовують старигана, який не поминав нагоди поглумитися навіть із фаху своїх співрозмовників. Прикриваючи дотепами свої лихі вчинки, він добивався поблажливості до них у краю, де дотепність завжди має рацію, надто коли вона спирається на особисті інтереси. Нотар побачив у цих словах крик ненависті, накипілої в людині, якій природа не дала здійснити неподобні наміри, помсту невинному об'єктові безсилового жадання. Таку думку до певної міри підтвердила та впертість, із якою лікар відмовився щось лишити Баламутці, а сказав, з прикрою усмішкою: "Вистачить із неї вроди!" — коли нотар знов завів про це мову.

Жан Жак Руже не плакав за батьком, зате Флора плакала. Старий лікар не давав синові почувати себе щасливим, надто від повноліття, а Жан Жак став повнолітнім 1791 року; зате селянській дівчині він забезпечив щастя жити в достатку, а для сільського люду це ідеал щастя. Коли після похорону доктора Руже Фаншетта сказала Флорі: "Ну, що ж із тебе буде тепер, коли пана не стало?" — у Жана Жака аж очі засяяли, і вперше його застигле обличчя ожило, неначе просвітлене думкою, й виразило якесь почуття.

"Лишіть нас удвох", — сказав він Фаншетті, що саме прибирала зі столу.

У сімнадцять років Флора ще мала тонкий стан і тонкі риси обличчя — все те, що спокусило лікаря і що вміють зберігати світські жінки, але в селянок воно в'яне швидко, наче польові квіти. І все ж у ній уже помітна була ота схильність до повноти, властива всім гарним селянкам, коли вони не живуть своїм звичним життям, сповненим нестатків і тяжкої праці під сонцем на полі. Груді в неї були вже пишні, повні білі плечі знадливо й гармонійно переходили в шию, на якій уже утворювалися складки. Та обриси обличчя ще були делікатні, підборіддя витончене.

— Флоро,— сказав Жан Жак розчуленим голосом,— ви звикли до цього дому?..

— Так, пане...

Збираючись сказати те, що хотів, спадкоємець відчув, що язик у нього наче замерз на кістку від спогаду про так недавно похованого батька, і він спитав себе, як далеко заходило батькове добродійство. Флора, що дивилась на нового хазяїна й не могла вважати його за недотепу, трохи почекала — може, Жан Жак заговорить знову; а тоді вийшла, так і не знаючи, що думати про його вперту мовчанку. Хоч лікар таки розвинув Баламутку трохи, та минув не один день, поки вона збагнула вдачу Жана Жака, історію якого ми зараз коротко оповімо.

Після батькової смерті Жак, уже тридцятисемирічний, так і лишився несміливим та покірливим, наче дванадцятирічне хлоп'я. Ця несміливість може пояснити його дитинство, молодість і все його життя тим, хто не вірить у таку вдачу й у факти цієї історії, на жаль, не такі вже й рідкісні навіть серед монархів: адже Софі Доуз останній принц Конде вихопив із становища навіть гіршого, ніж Баламутчине. Несміливість буває двох типів: душевна й нервова, чи то моральна й фізична. Вони не пов'язані між собою. Тіло може боятись і тремтіти, тоді як дух лишається спокійним і відважним, і навпаки. Це дає розгадку багатьох моральних химерій. Коли в одній людині сполучаються обидва види несміливості, вона так і лишається нікчемною на весь вік. Така повна несміливість властива тим людям, про яких ми кажемо: "Недоумок". У такому

недоумкові часто таяться великі придушені здібності. Можливо, такій подвійній недузі ми завдячуємо декотрих ченців, що жили в стані екстазу. Така нещаслива фізична й моральна натура витворюється як витонченістю органів тіла й душі, так і ще не відомими вадами.

Несміливість Жана Жака походила від особливого притуплення його душевних якостей, що їх міг би розкрити якийсь великий педагог або хірург типу Деппена⁸⁵. У нього, як у кретинів, любовні почуття успадкували ту силу й жвавість, яких бракувало його розумові, хоча йому більш-менш вистачало кебети, щоб якось протриматись у житті. Сила жаги, позбавлена ідеалу, на який вона виливається в усіх молодих людей, ще збільшувала його несміливість. Він ніколи не міг наважитись, як то кажуть, "смалити халявки" до жодної жінки в Ісудені. Тому ні молоді дівчата, ні буржуазки не мали нагоди пускати бісики молодикові середнього зросту, соромливої вдачі, незграбному, з невиразним обличчям, якому не додавали краси банькаті світло-зелені очі, та й невиразні риси і жовтавий колір старили його передчасно. Товариство молодої жінки геть пригнічувало цього бідолаху, якого шарпала жага, так що тільки та крихта виховання, що він здобув, стримувала його.

Заціпенілий між двома рівними силами, він тоді не знав, що казати, і трусився зі страху, щоб його не почали розпитувати: адже тоді доведеться відповідати! Жадання, що всім так швидко розв'язує язики, сковувало його язик. І Жан Жак лишався самотній, він шукав самотності, вона його не бентежила. Лікар надто пізно помітив, які спустошення спричиняє цей темперамент і ця удача; нічого вже не можна було napravити. Звісно, він хотів одружити сина, але вагався, бо ж тоді довелось би віддати його під чиюсь іншу необмежену владу. Чи не означатиме це, що й усе багатство потрапить у руки якоїсь чужої, невідомої жінки? Адже він знав, як важко точно передбачити поведінку Жінки, вивчаючи Дівчину. А ще, шукаючи таку, чиє виховання або натура будуть якоюсь гарантією, він намагався звести сина на шлях скнарості. Він хотів дати цьому телепневі замість розуму бодай якийсь інстинкт.

Спочатку привчив його до машинального життя і передав йому тверді уявлення про поміщення прибутків; потім позбавив його найбільших труднощів у порядкуванні земельними маєтками, лишивши свої землі в доброму стані, відданими в довготермінову оренду. Але те, що мало

домінувати в житті цього сердеги, все ж утаїлось від передбачливості хитрого старигана. Несміливість схожа на прикидання, вона так само глибока. Жан Жак був палко закоханий у Баламутку. Та й чи це не природна річ? Флора була єдина жінка поблизу цього молодика, єдина, яку він міг бачити досхочу, спостерігати її потай, вивчати з ранку до вечора; Флора осявала для нього батьківський дім, давала йому, хоч він і не був свідомий того, єдину радість, що скрашала його молоді літа. Далекий від думки ревнувати її до батька, він був зачарований вихованням, яке той дав Флорі; хіба йому не була потрібна жінка поблажлива, за якою не треба впадати? Жага, яка, завважте, підносила його дух, може давати навіть недотепам, дурням, недоумкам якусь подобу розуму, надто замолоду. У людей найгрубішої натури завжди буває тваринний інстинкт, що своєю невідчепністю нагадує думку.

Другого дня Флора, яку хазяїнове мовчання змусило задуматись, чекала, що їй скажуть щось важливе; але Жан Жак хоч і крутився коло неї й нишком жадібно поглядав на неї, одначе не знаходив, що сказати. Врешті, вже за десертом, хазяїн вернувся до вчорашнього.

— Вам тут добре, Флоро?

— Так, пане.

— Ну, то лишайтеся тут.

— Дякую, пане.

Таке дивне становище тривало три тижні. Потім якось уночі, в цілковитій тиші, Флора, випадково прокинувшись, почула коло своїх дверей щось схоже на людський віддих і злякалася, розгледівши за дверима Жана Жака, що лежав там, наче пес; це, напевне, він трохи прочинив двері, щоб дивитись на неї.

"Він у мене закоханий,— подумала вона.— Але ж він застудиться там на протязі".

Другого дня Флора дивилась на хазяїна якимось чудно. Ця безмовна, майже несвідома закоханість зворушила її, і цей нещасний недоумок, чий скроні та лоб, усипані прищами, схожими на виразки, носили ту жахливу корону, знак зіпсованої крові, вже не здавався їй таким бридким.

— Ви не повернетесь до села, правда? — спитав її Жан Жак, коли вони лишились наодинці.

— А чого ви мене про це питаєте? — поцікавилась вона.

— Аби знати,— відказав Руже, почервонівши, мов варений рак.

— А ви хочете відіслати мене? — спитала вона.

— Ні, мадмуазель.

— Ну то що ж ви хочете знати? Ви маєте якусь причину...

— Так, я хочу знати...

— Що? — спитала Флора.

— Ви однаково не скажете! — вигукнув Руже.

— Скажу, їй-богу, як чесна дівчина...

— А! Он як...— злякано перебив Руже.— То ви чесна дівчина...

— Бігме!

— Так, правда?..

— Коли я вам кажу...

— Правда? Ви така сама, як тоді, коли вас привів сюди ваш дядько босою?

— Що це ви питаєте? — відказала Флора, зашарівшись.

Спадкоємець, приголомшений, понурих голову й не підводив її. Флора, зчудована такою приємною для неї реакцією, теж збентежилась і вийшла. Через три дні, в таку саму годину, бо обоє неначе обрали десерт собі за бойовище, Флора перша озвалась до хазяїна:

— Ви щось маєте проти мене?

— Ні, мадмуазель,— відказав він.— Ні...— Помовчав і додав: — Навпаки.

— А ви наче були сердиті того дня, коли допитувалися, чи я чесна дівчина...

— Ні, я тільки хотів знати...— І замовк.— Але ви не скажете...

— Ну що ви,— заперечила Флора.— Я вам скажу всю правду...

— Всю правду... про мого батька?..— спитав він здушеним голосом.

— Ваш батько,— відповіла вона, втупивши погляд у очі свого господаря,— був золотий чоловік... він любив сміятись... Аякже! Такий молодчага... Тільки йому охоти бракувало, бідоласі... Ну, і хтось його настроїв проти вас, він збирався... лихе збирався зробити. Він часто мене смішив... Отак... А тепер?..

— Ну що ж, Флоро,— сказав спадкоємець, беручи Баламутку за руку,
— коли мій батько нічого вам не...

— А що ви хочете, щоб він мені зробив?..— вигукнула вона тоном дівчини, ображеної ганебним для неї припущенням.

— Та послухайте ж...

— Він був мій добродійник, оце й усе. Ну... Звісно, він хотів, щоб я стала його дружиною, але...

— Але,— докінчив Руже, знов узявши її за руку, яку Флора відсмикнула,— він вам нічого не дав, і ви можете зостатись зі мною.

— Коли ви так хочете,— відказала вона, потупивши очі.

— Ні, ні, це коли ви, ви хочете,— заперечив Руже.— Так, ви можете бути... господинею. Все, що тут є,— ваше, ви порядкуйте моїм майном, воно буде ніби ваше, бо я вас люблю, я вас весь час любив, відколи ви прийшли сюди босоніж.

Флора не відповіла. Коли мовчанка почала гнітити, Жан Жак придумав ось який незграбний аргумент:

— Ну, хіба це не краще, ніж повернутись на село? — сказав він з видимим запалом.

— Ну що ж, пане, як хочете...— відповіла дівчина.

І все ж, попри те "як хочете", сердега Руже не відчув великого поступу. Людям такої вдачі потрібна певність. Зусилля, з якими вони виявляють свої почуття, такі великі й коштують їм так дорого, що вони неспроможні поновлювати їх. Звідси їхня відданість першій жінці, котра

піддається їм. Події можна оцінити тільки по результатів. Через десять місяців після батькової смерті Жан Жак був зовсім не той: його свинцево-біде обличчя, спотворене прищами на скронях, проясніло, очистилось, порожевіло. Одне слово, його обличчя пашіло щастям. Флора домагалася, щоб її хазяїн ревню дбав про себе, вона всіх сил докладала, щоб йому було добре; коли він ішов прогулятись, вона, стоячи на порозі, проводила його поглядом, поки він не зникав з очей. Усе місто помітило ці зміни, що зробили Жана Жака зовсім іншою людиною.

"Знаєте новину?" — питали люди одне одного в Ісудені.

— Яку?

— Жан Жак успадкував від батька все, навіть Баламутку...

— Невже ви думаєте, що в лікаря б не стало хитрості лишити при синові доглядачку?

— Це для Руже просто щастя! — кричали всі.

— То проноза! Вона така гарна, вона одружить його з собою!

— Ця дівчина своєї нагоди не прогавить!

— Такі нагоди трапляються тільки гарним дівчаткам!

— Ви так думаєте, а згадайте мого дядька Борніш-Еро. Ви ж чули про мадмуазель Ганіве — вона була бридка, як сім смертних гріхів, а проте мала від нього тисячу екю ренти.

— Це було тисячу сімсот сімдесят восьмого!

— Однаково Руже погано робить, батько лишив йому добрячих сорок тисяч ліврів ренти, і він міг би одружитися з мадмуазель Еро...

— Доктор закидав на те, вона не схотіла. Руже занадто дурний...

— Занадто дурний? Жінки якраз бувають щасливі з чоловіками такого ґтибу.

— Ваша жінка дуже щаслива з вами?

Такі от балачки ходили по Ісудену. Спочатку, за звичаями того краю, сміялися з цього нібито подружжя, а врешті почали хвалити Флору за відданість цьому бідному недоумкові. Ось як Флора Бразьє здобула владу в домі Руже, над батьком і сином, як сказав молодий Годе. Тепер доцільно коротко описати історію цього правління — для науки старим парубкам.

Стара Фаншетта єдина в усьому Ісудені не схвалювала того, що Флора Бразьє стала королевою в домі Жана Жака Руже, вона протестувала проти аморальності цього становища й стала на бік обуреної чесноти. Звісно, вона відчувала приниження від того, що в таких літах стала підлеглою якійсь там Баламутці, тій, що колись, малою дівчинкою, прийшла в дім боса. Фаншетта мала триста франків ренти в цінних паперах, бо лікар порадив їй так примістити свої заощадження; покійний пан іще заповів їй сто екю довічної ренти, і вона могла жити далі без турбот. Тому вона покинула службу через дев'ять місяців після похорону свого хазяїна, 15 квітня 1806 року. Ця дата й символізує для людей проникливих той час, коли Флора перестала бути чесною дівчиною.

Баламутка, досить розумна, щоб передбачити відхід Фаншетти, бо ніщо так не навчає політики, як здобута влада, вирішила грати роль служниці. Півроку вона нишком придивлялась до кулінарних процедур, завдяки яким Фаншетта стала гідною готувати їжу для лікаря. Щодо

любіві до ласої їжі медики не поступаються єпископам. Лікар добре видресирував Фаншетту. В провінції брак розваг і одноманітність життя звертають душевні сили людей на смачну їжу. Там не їдять так розкішно, як у Парижі, але там їдять краще, страви там обмірковують і досліджують. У глибокій провінції є Кареми⁸⁶ в спідницях, невизнані генії, які вміють звичайну квасолю приготувати так, що вона буде гідна того кивка голови, яким Россіні відзначав бездоганно виконану партію. Навчаючись у Парижі, доктор Руже прослухав там курс хімії у Русля і запам'ятав чимало такого, що обернулось на користь кулінарній хімії. Він прославився в Ісудені деякими вдосконаленнями, мало відомими за межами Беррі. Він відкрив, що омлет матиме куди тонший смак, коли не збивати білок і жовток разом так брутально, як це роблять куховарки. За його порадою треба збити спочатку білок, а тоді потроху вливати жовток і смажити не прямо на вогні, а на каньярі з порцеляни або фаянсу. Каньяр — це щось ніби товстий таріль з чотирма ніжками, щоб під ним циркулювало повітря і він не луснув від вогню. В Турені каньяр називають кокмаром. Гадаю, що Рабле говорить саме про цей кокмар, на якому випікають тринди-ринди, що засвідчує дуже давнє походження цього начиння. Лікар відкрив також спосіб уникати гострого присмаку в підливі з топленим маслом; але цей секрет, що, на жаль, не вийшов за межі його кухні, втрачено. Флора, природжена майстриня пекти й смажити — дві якості, яких не можна набути ні навчанням, ні вправою,— дуже швидко перевершила Фаншетту. Стаючи вмілою куховаркою, вона думала про те, щоб догодити Жанові Жакові; але вона й сама була, можна сказати, неабияка ласуха. Неспроможна, як усі неосвічені люди, віддавати час роздумам, вона віддавала його хатньому господарству. Натирала до блиску меблі й підтримувала в домі чистоту, гідну Голландії. Порядкувала горами брудної білизни, влаштовувала оті потопи з лугу, які, за звичаями провінції, відбуваються не частіш як тричі на рік. Переглядала білизну хазяйськими очима й лагодила її. А потім, прагнучи помалу прилучитись до таємниці багатства, засвоїла ту дрібку знань про майнові справи, якою володів Руже, й примножила її в розмовах із нотарем покійного лікаря, паном Ероном. І почала давати дуже добрі поради своєму недотепному Жанові Жакові. Певна, що лишиться тут господинею довіку, вона виявляла в майнових справах цього молодика таку зацікавленість і

жадобу, ніби то були її справи. Дядькових вимог вона не боялась. За два місяці до лікаревої смерті Бразьє віддав богові душу, впавши неживим, коли виходив із шинку, де минало його життя, відколи він забагатів. Батька Флориного теж давно не було на світі. І вона служила своєму хазяїнові з усією любов'ю, яку мала відчувати сирота, щаслива тим, що набула родину і якийсь сенс у житті. Ця пора стала раєм для Жана Жака, що засвоїв солодкі звички тваринного життя, скрашеного монастирською розміреністю. Вранці він довго спав. Флора, що зранку йшла на базар або поралась у домі, будила його в таку хвилину, щоб він, тільки-но вмившись і прибравшись, міг сісти за сніданок. Поснідавши, об одинадцятій годині Жан Жак ішов прогулятись, розмовляв з тими, кого зустрів дорогою, а повернувшись на третю годину, читав газети — місцеву і паризьку, яку отримував на третій день після її виходу в світ,— залапані трьома десятками рук, через які вони пройшли, закрапані нюхальним тютюном, побурілі від усіх столів, по яких їх совали. Так старий парубок доживався обіду, а вже за обідом сидів якомога довше. Флора розповідала йому про міські пригоди, плітки, які ходили по місту і яких вона наслухалась. О восьмій годині гасили світло. Коли рано лягати спати, менше витрачається свічок і дров, тому в провінції часто роблять так, але надмір сну отупляє людей, пригнічує їхній розум.

Таке було життя цих двох людей протягом дев'яти років, життя водночас заповнене й порожнє, в якому великими подіями були кілька відвідин Буржа, В'єрзона й Шатору чи ще дальших місць, коли ні нотарі цих трьох міст, ні пан Ерон не могли примістити там гроші під заставу землі. Руже позичав свої гроші під п'ять процентів на першу заставу, з поширенням боргу на дружину, якщо боржник був одружений. Він ніколи не оцінював застави більш як у третину її реальної вартості і виписував угоди, в яких передбачалося підвищення ставки ще на два з половиною проценти впродовж терміну виплати. Такі були правила, що їх батько наказав йому дотримувати завжди. Лихварство, ця п'явка, що присмокталась до селянських прагнень, пожирає села. Ця такса в сім з половиною процентів здавалась такою вигідною, що Жан Жак обрав саме такий шлях; нотарі, які брали добрі комісійні з тих людей, для яких добували гроші, переконали старого парубка. Протягом цих дев'яти

років Флора помалу, сама того не усвідомлюючи й не прагнучи, здобула необмежену владу над своїм хазяїном. Спочатку вона поводитись із Жаном Жаком дуже фамільярно; потім, не виявляючи до нього неповаги, так пригнітила його своєю вищістю, розумом, силою, що він став служником служниці. Це велике дитя саме квапилось під її владу, приймаючи стільки піклування, і Флора поводитись з ним, як мати з сином. І Жан Жак урешті перейнявся до Флори почуттями дитини, яка потребує материнської опіки. Але між ними були й зовсім інакші узи! Спочатку Флора клопоталася справами й порядкувала в домі. Жан Жак почувався так вигідно під цим її правлінням, що життя без неї здавалось би йому не просто тяжким, а неможливим. Потім ця жінка стала для нього просто життєвою потребою, вона так уміла догоджати всім його забаганкам, так добре вгадувала їх! Він любив дивитись на це щасливе личко, що завжди усміхалось, єдине, до якого міг усміхатись і він, єдине, на якому він міг побачити усмішку, адресовану йому! Це щастя, чисто матеріальне, виражене простими словами, які становлять основу мови в беррійських оселях, і намальоване на цьому прегарному личку, було немовби відзеркаленням його власного щастя. Стан, у якому опинявся Жан Жак, коли бачив Флору спохмурнілу через якісь незгоди, відкрив цій дівчині всю могутність її влади, і вона, щоб утвердитися, почала тією владою користуватись. А для жінок такого типу користуватись — завжди означає надуживати. Баламутка напевне розігрувала перед своїм хазяїном якісь із отих сцен, похованих у тайниках родинного життя,— таких, як та сцена між Сенатором і Акіліною⁸⁷, яку втілював Отвей у своїй трагедії "Врятована Венеція". Там величне передане жахливим! Флора була тоді така певна своєї влади, що, на своє лихо й на лихо цьому старому парубкові, й не думала про те, щоб одружитися з ним.

На кінець 1815 року, в двадцять сім років, Флора досягла вершини своєї вроди. Повна, білотіла, як бессенська селянка, вона являла собою справжній ідеал того, що наші предки називали "гарненькою жіночкою". Врода її, схожа на вроду чарівної шинкарки, тільки пишніша й плеканіша, зводила на пам'ять, зокрема якоюсь царственістю, мадмуазель Жорж⁸⁸ у її кращі часи. У Флори були такі самі округлі, сліпучі руки, пишні форми, атласна шкіра, привабливий силует, тільки м'якший, ніж у знаменитої

акторки. Вираз обличчя в неї був ніжний, лагідний. Погляд її не вимагав пошани, як погляд найпрекраснішої Агріппіни⁸⁹ з п'єси Расіна, яка лишень ступала по сцені Французького театру, а ніби запрошував до щирих веселощів. 1816 року Баламутка побачила Максанса Жіле й закохалась у нього з першого погляду. Їй пронизала серце міфологічна стріла — чудовий символ отієї природної дії, створений греками, які не знали кохання лицарського, ідеального, меланхолічного, породженого християнством. Флора тоді була дуже гарна, і Макс не міг знехтувати такої своєї перемоги. Отож Баламутка в двадцять вісім років пізнала справжнє кохання, кохання рабське, безмежне, те, що вміщує всі його види — кохання Гюльнари й кохання Медори⁹⁰. Відколи вбогий офіцер дізнався про відносини між Флорою й Жаном Жаком Руже, він почав бачити в романі з Баламуткою щось більше, ніж любовну пригоду. І, щоб забезпечити своє майбутнє, чи можна придумати щось краще, ніж оселитись у Руже, коли зважити на його недоумство? Флорина пристрасть неминуче відбилась на житті й на душі Жана Жака. Цілий місяць старий парубок, що став надзвичайно полохливим, бачив перед собою жакливо смутне й похмуре обличчя Флори, ще недавно таке веселе й приязне. Він страждав від спалахів її вмисне поганого настрою, достоту як чоловік, чия дружина задумує зрадити його. Коли посеред найжорстокіших мук бідолаха наважився спитати у Флори, що стало причиною такої зміни, в її очах спалахнула ненависть, а в голосі забриніли грізні докірливі ноти, яких бідний Жан Жак ще ніколи не чув.

— Бодай вам! — вигукнула вона.— Ви не маєте ні серця, ні душі. Шістнадцять років уже я марную тут свою молодість, але так і не збагнула, що у вас отут каменяка! — і вона стукнула себе по грудях навпроти серця.— Вже два місяці ви бачите, як сюди приходить отой молодчага майор, жертва Бурбонів, створений бути генералом, а тут він живе в скруті, загнаний у провінційну діру, де годі знайти кращу долю. Йому доводиться просиджувати стілець у ратуші, аби заробити... якісь нещасні шістсот франків, славне життя! А ви, маючи шістсот п'ятдесят дев'ять тисяч ліврів у позичках, шістдесят тисяч ренти, а самі, завдяки мені, витрачаєте не більше тисячі екю річно на все, на все, навіть на мої спідниці,— ви й не подумали надати йому притулок тут, де весь третій

поверх стоїть порожній! Ви волієте, щоб там танцювали кажани та пацюки, ніж оселити людину, та ще й того, кого ваш батько завжди мав за свого сина! Хочете знати, хто ви такий? То я вам скажу: ви братовбивця! І тепер я добре знаю чому! Ви побачили, що я йому співчуваю, оце звідси й ваша ненависть! Хоч ви й корчите з себе дурня, та в вас хитрості більше, ніж у найбільших хитрунів... Так, я йому співчуваю, я ним цікавлюся, ще й дуже!..

— Але ж Флоро...

— Е, ні! Нема в вас уже ніякої Алежфлори. Можете пошукати собі іншу Флору (коли знайдете!), бо я б воліла, щоб оцей келих вина став мені отрутою, коли я зостанусь у цьому вашому свинарнику! Я вам, слава Богу, нічого не коштувала за ті дванадцять років, що тут пробула, для вас це була дуже вигідна оборудка. Я б де завгодно собі на життя заробила, якби все справляла так, як тут: і пери, і прасуй, і виварюй, і на базар ходи, й куховар, і клопочись вашими справами — з ранку до вечора себе вбиваєш... Доброї дяки діждалась.

— Але ж Флоро...

— Так, я Флора, вам усе Флора та Флора, вам уже п'ятдесят один рік, і як ви поводитесь, як ви ховаєтесь від усього, що вас лякає, все добре знаю! І не дуже весело жити коло вас, коло такого...

— Але ж Флоро...

— Дайте мені спокій!

Вона вийшла, грюкнувши дверима так, що аж весь дім задвигтів, неначе до самих підвалин. Жан Жак Руже тихо відчинив двері й так само тихо пішов на кухню, де Флора й далі бурчала.

— Але ж Флоро,— сказав цей бовдур,— я ж уперше чую про твоє бажання, звідки ж ти знаєш, хочу я того чи не хочу...

— Насамперед,— відказала вона,— мені треба, щоб у домі був чоловік. Люди знають, що ви маєте десять, п'ятнадцять, двадцять тисяч франків, і коли вас захочуть обікрасти, нас тут повбивають. А мені зовсім не хочеться одного чудового ранку прокинутись розрубаною начетверо, як ота бідна служниця, що мала дурість захищати свого хазяїна. Ну, а коли люди знатимуть, що в нас живе чоловік, відважний, як сам Цезар, чоловік, що ніде не пасе задніх... Макс і з трьома грабіжниками впорався б... а я спала б спокійніше. Може, вам наговорять якихось дурниць, ніби я його кохаю, ніби я за ним пропадаю!.. Знаєте, що їм відповісти?.. Відкажуйте, що ви все знаєте, але ваш покійний батько на смертному ложі заповідав вам дбати про бідолаху Макса. Всім тоді заціпите, бо в Ісудені й каміння знає, що він платив за його навчання в коледжі, от! Я вже дев'ять років їм ваш хліб...

— Флоро, Флоро!..

— Думаєте, мало чоловіків у місті залицялося до мене? Мені дарували золоті ланцюжки, годинники... "Моя крихітко Флоро, може, ти покинеш отого старого недоумка Руже?" — от як мені казали про вас. "Щоб я його покинула? Аякже, такого безпорадного, мов дитина, і що з ним тоді буде? — відказувала я їм.— Ні, де козу припнули, там хай і пасеться".

— Правда, Флоро, я не маю нікого на світі, крім тебе, і я дуже щасливий... Коли тобі так хочеться, дитино моя, хай Максанс Жіле мешкає в нас, хай і столується...

— Ну, ще б пак! А то ж як!

— Тихо, тихо, не сердься.

— Там, де стає на одного, там стане й на двох,— засміялась вона.— Та якби ви були чемний чоловік, то знаєте, що б ви зробили, котику? Ви б пішли прогулятися до ратуші, годині о четвертій і так би підігнали, щоб зустріти пана майора Жіле й запросити його на обід. А коли він почне церемонитись, скажіть, що я була б рада, а він надто галантний чоловік, щоб відмовитись. А потім, десь між грушами та сиром, коли він заговорить про свої злигодні, про тюрму, якби в вас знайшлося досить розуму, щоб запропонувати йому, хай оселиться в нас. А коли він чимось відмагатиметься, не турбуйтеся, я зумію його переконати...

Повільно прогулюючись Баронським бульваром, старий парубок обдумав усе це, наскільки зміг. Коли він лишиться без Флори... (від цієї думки йому зір застелило), яку ще жінку він собі знайде?.. Одружитись?.. У його віці за нього підуть тільки заради грошей і законна дружина визискуватиме його ще жорстокіше, ніж Флора. До того ж його жахала сама думка про те, що він позбудеться цієї ніжності, хай навіть ілюзорної. Отож він повівся з майором Жіле так люб'язно, як лишень умів. Так, як і хотіла Флора, запрошення було зроблено перед свідками, щоб задовольнити самолюбство Максанса.

Флора та її хазяїн помирились; але від цього дня Жан Жак відчув деякі відтінки, що свідчили про цілковиту перемену почуттів Баламутки. Цілі два тижні Флора Бразье перед поставниками припасів, на базарі, перед кумасями, з якими зустрічалась погомоніти, нарікала на тиранію пана Руже, якому забаглося взяти в дім свого так званого незаконного брата. Але ця комедія не одурила нікого, і на Флору почали дивитись як на страшенну хитруху та пронозу. Старий Руже був дуже щасливий, що дав притулок Максові, бо мав тепер при собі людину, яка дбала про нього потроху, зате без рабської запобігливості. Жіле розмовляв з Жаном Жаком про політику, кілька разів прогулявся з ним. Відколи майор оселився в них, Флора відмовилась куховарити. Кухня, сказала вона, псує їй руки. На жадання Великого магістра ордену Коньєтта порадила взяти одну свою родичку, стару дівку, чий господар, священик, недавно помер, не відказавши їй нічого, і та чудова куховарка стала безмежно віддана Флорі й Максові. Правда, Коньєтта пообіцяла своїй

родичці від імені цих двох могутніх людей ренту в триста ліврів після десяти років ревної, вірної, покірної й чесної служби. Шістдесятирічну Веді вирізняло бридке обличчя, подзьобане коров'ячою віспою. Взявши на службу Веді, Баламутка почала зватися "пані Бразьє". Вона носила корсети, нашила собі суконь з шовку, тонкої шерсті та бавовни — для кожного сезону. Вона накупила дорогих хусточок, косинок, гаптованих чепчиків, мереживних шарфіків, узувалася в ботики і вбиралась так вишукано та розкішно, що аж помолодшала. Вона змінилася, неначе необроблений діамант, що його ювелір огранував і оправив, аби виявити всю його вартість. Вона хотіла бути гідною Макса. Під кінець першого року, в 1817-му, вона купила в Буржі коня англійської породи для бідного майора, бо тому набридло прогулюватися пішки. Макс надібав у околиці старого улана імператорської гвардії, поляка на прізвище Куський, що попав у злидні, й сердега радісінський був найнятий до pana Руже як майорів слуга. Для Куського Макс став ідолом, особливо після дуелі з трьома роялістами. Отже, з 1817 року в домі Руже мешкало п'ять осіб, із них троє як господарі, й витрати виросли до восьми тисяч франків на рік.

На той час, коли пані Брідо прибула до Ісудена, аби, за висловом метра Дероша, врятувати спадщину, що опинилась під такою серйозною загрозою, старий Руже помалу дійшов до стану майже рослинного. Спочатку, після вселення Макса, мадмуазель Бразьє почала провадити кухню просто-таки на єпископський лад. Руже, спокушуваний чудовими стравами, які готувала Веді, почав їсти дедалі більше. Попри вишукану й щедрю їжу, він не дуже гладшав. З дня на день він робився млявіший, наче від тяжкої втоми — можливо, снагу забирало травлення,— а очі йому обводило синім. Та коли під час прогулянок городяни питали його про здоров'я, Жан Жак відказував, що ніколи ще не почував себе так добре. А що його завжди вважали надзвичайно тупим, то ніхто й не помічав, що він тупіє дужче й дужче. Любов до Флори була єдиним почуттям, що підтримувало в ньому життя, він існував тільки для неї, і його покірність їй не мала ніяких меж, він корився поглядові, вгадував кожен її порух, як собака вгадує найменші бажання господаря. І ось у п'ятдесят сім років старий Руже, за висловом пані Ошон, здавався старішим від pana Ошона, тоді вже вісімдесятирічного.

Кожен може уявити собі цілком резонно, що Максова кімната була гідна цього красеня. І справді, за шість років майор улаштувався що рік то вигідніше, намагався всіляко прикрасити своє житло — як для самого себе, так і заради Флори. Та весь цей комфорт був чисто ісуденський: пофарбована підлога, досить гарні шпалери, меблі з палісандрового дерева, дзеркала в золочених рамах, завіски з мусліну, оздоблені червоними стрічками, ліжко з запонами — такими, як провінційні майстри роблять для багатії нареченої і які тоді здавались верхом розкоші, але такої вульгарної, що в Парижі навіть дрібні крамарі не прибирають так спальні, коли одружуються. На сходах — про це з обуренням говорив весь Ісуден — були постелені мати з рогози, напевне для того, щоб не чути було ходи і щоб Макс, повертаючись над ранок додому, не розбудив нікого. Руже ніколи й не здогадувався, що його пожилець бере участь у нічних витівках "лицарів неробства".

Годині о восьмій Флора в гарненькому бавовняному халатику у вузеньку рожеву смужку, з мереживним чепчиком на голові та хутряними капцями на ногах, тихенько відчиняла двері до Максової кімнати, але, бачачи, що він спить, зупинялась перед ліжком.

"Він повернувся так пізно,— казала вона,— о пів на четверту. Треба мати дуже горду вдачу, щоб не понадитись на такі розваги. Які ж вони сильні, ці чоловічі пристрасті! Цікаво, чого вони там натворили сю ніч?"

— А, це ти, любя моя Флоро,— промовляв Макс, прокидаючись умить, як військова людина, звикла до знегод війни,— зразу в цілковитій притомності, цілком володіючи собою, хоч би там що.

— Ти спиш, я піду...

— Ні, не йди, треба поговорити про поважні речі.

— Ви сю ніч утнули якусь велику дурницю?

— Е! Пусте... Йдеться про нас і того старого дурня. Ти ж ніколи не розповідала мені про його рідню. Так ось, та рідня їде сюди — напевне, щоб нам кишеню потрусити...

— О, я зараз піду настрополю його,— відказала Флора.

— Мадмуазель Бразьє,— поважно мовив Макс,— ідеться про надто серйозні речі, не можна так зопалу. Подай мені сюди каву, я вип'ю в ліжку, а потім добре подумаю, як нам повестись... О дев'ятій прийдеш, поговоримо. А поки що вдавай, ніби нічого не знаєш.

Вражена новиною, Флора залишила Макса самого й пішла приготувати йому каву, але через чверть години до нього вбіг Барюк і сказав своєму Великому магістрові:

— Фаріо шукає візка!

За п'ять хвилин Макс одягнувся, спустився надвір і неквапно, ніби прогулюючись, дійшов до вежі, де побачив чимале збіговисько.

— Що тут робиться? — спитав Макс, пропхавшись між людьми аж до іспанця.

Фаріо, сухорлявий чоловічок, був бридкий майже як іспанський гранд. Вогнисті очі, ніби просвердлені свердельцем і вузько посаджені, в Неаполі назвали б очима ворожбита. Цей чоловічок здавався лагідним, бо рухи його були поважні, спокійні, неквапливі. Отож його й прозивали добрягою Фаріо. Та ця лагідність і колір обличчя, схожий на колір медяника, могли ввести в оману тільки наївних людей, а спостережливому розкривали напівмавританську вдачу гренадського селянина, якого досі ще ніщо не вивело з байдужості та млявості.

— Ви певні,— сказав йому Макс, вислухавши нарікання торговця зерном,— що вашого візка вкрали? Бо досі в Ісудені, слава Богу, злодіїв не було.

— Він стояв отут...

— Може, ви не випрягли коня, то він кудись затяг його?

— Кінь онде,— відказав Фаріо й показав на тварину, припнуту кроків за тридцять.

Макс поважно підійшов до коня, аби, підвівши очі, побачити підніжжя вежі, бо звідти, де зібралась юрба, нічого не було видно. Всі рушили за Максом — саме цього й хотів жартун.

— Може, хтось задля жарту сховав візка в кишеню? — вигукнув Франсуа.

— Ану, пошукаймо! — підхопив Барюк.

З усіх боків зареготали. Фаріо вилаявся. З уст іспанця такий проклин свідчив про найвищий ступінь гніву.

— А він легкий, твій візок? — спитав Макс.

— Легкий?..— перепитав Фаріо.— Якби тим, хто оце сміється з мене, він прокотився по ногах, то в них би мозолі не боліли.

— Тоді, мабуть, тут не обійшлося без чорта,— сказав Макс, показуючи на вежу,— бо він перелетів он, бач, куди.

На ці слова всі глянули вгору, і вмить зчинився ґвалт, мов на базарі. Кожне показувало одне одному той зачарований візок. Усі загомоніли.

— Чорт помагає корчмарям, бо ті продають їм душу,— сказав Года-молодший сторопілому торговцеві.— Він хотів тебе навчити, що не слід кидати візки на вулиці, треба ставити їх до повітки в корчмі.

Натовп затюкав на ті слова, бо всі знали, що Фаріо великий скнара.

— Не журися, друже,— сказав йому Макс.— Підіймимось до вежі, побачимо, як твій візок попав туди. І ми тобі поможемо, їй же Богу. Ходімо, Барюк. А ти,— шепнув він на вухо Франсуа,— відведи всіх кудись, щоб, як побачиш нас угорі, внизу не було нікого.

Фаріо, Макс, Барюк та ще троє лицарів видерлись до підніжжя вежі. У цій досить небезпечній дорозі Макс разом з Фаріо відзначав, що нема ніяких слідів, які свідчили б про те, що тут котили візок. Фаріо аж розгубився й почав думати, що це якісь чари. Діставшись нагору, вони все оглянули, і не йнялося віри, що таке могло статись.

— А як же мені спустити його звідси?..— промовив Фаріо, в чиїх чорних очицях уперше засвітився страх, а жовте зморшкувате обличчя, що наче не могло змінити барви, поблідло.

— Як? — сказав Макс.— Ну, це, по-моєму, діло зовсім неважке...

І, скориставшись з остовпіння торговця зерном, він ухопився своїми міцними руками за голоблі візка, ніби хотів штовхнути його; а коли візок уже мав покотитись, вигукнув громовим голосом:

— З дороги там, унизу!

Але там уже й не могло бути нікого: зацікавлена юрба, попереджена Барюком, відійшла так далеко, щоб видно було, що робиться нагорі. Візок дуже ефектно розбився на безліч трісок.

— От і спустили,— сказав Барюк.

— Ах ви ж бандити! Ах ви поганці! — закричав Фаріо.— Мабуть, це ви й підняли його туди!

Макс, Барюк і троє їхніх товаришів зареготали на ту іспанцеву лайку.

— Ми ж хотіли тобі допомогти,— холодно сказав Макс.— Мене самого трохи не потяг за собою твій клятий візок, а ти оце так нам дякувати?.. З яких ти країв?

— Я з тих країв, де нічого не прощають,— відрубав Фаріо, тремтячи з люті.— Мій візок буде вам за коляску, що всіх вас відвезе до пекла!.. Хіба що ви,— додав він, ураз притихнувши, мов ягнятко,— хіба що ви купите мені нового.

— Про це можна поговорити,— сказав Макс, сходячи вниз.

Коли вони були вже під горою і їх, регочучи, обступили цікаві, Макс узяв Фаріо за жилетний ґудзик і сказав:

— Так, славний мій дядьку Фаріо, я тобі подарую чудового візка, якщо ти даси мені двісті п'ятдесят франків; але я не обіцяю, що він буде такий гарненький, як той, що був.

Цей останній жарт наче зовсім не зачепив Фаріо: він, здавалось, вирішив, що угоду вже укладено.

— Ет,— сказав він,— якби ви мені дали грошей на новий візок замість того, то гроші старого Руже пішли б справді на добре діло.

Макс поблід і підняв на Фаріо свій грізний кулак, але Барюк, знаючи, що такий удар окошиться не тільки на Фаріо, відштовхнув того, наче пір'їнку, і тихо сказав Максові:

— Не дурій!

Угамований майор зареготав і відповів іспанцеві:

— Я ненароком розбив твого візка, а ти спробував мене оббрехати, от ми й сквитались.

— Ще ні! — промурмотів Фаріо.— Але я дуже добре знаю, скільки коштує мій візок!

— Е, що з ним говорити, Максе! — озвався один зі свідків цієї сценки, що не належав до ордену Неробства.

— Прощавайте, пане Жіле, я вам ще подякую за вашу витівку,— промовив торговець зерном, відіпнув коняку й пішов геть під крик "ура".

— Обіддя з коліс ми збережемо! — гукнув йому навздогін якийсь стельмах, що прийшов подивитись, як розбиватиметься візок.

Одну голоблю встромили сторч у землю. Макс стояв блідий, замислений; слова іспанця вразили його в саме серце. В Ісудені говорили про візок Фаріо цілих п'ять днів. Йому судилося подорожувати, як сказав Годе-молодший, бо той візок доїхав аж до Беррі: там теж розповідали про витівку Макса й Барюка. Що найдужче дошкуляло іспанцеві, так це те, що й через тиждень після пригоди байка про неї ходила по трьох департаментах, стала темою всіх балачок. Макс і Баламутка після жахливих розповідей мстивого іспанця теж стали об'єктом нескінченних пересудів, які розходились і в Ісудені, і в Буржі, Ватані, В'єрзоні та в Шатору. Максанс Жіле досить добре знав свій край, щоб розуміти, як можуть пошкодити такі чутки.

"Людам не заборониш пліткувати,— думав він.— Ох, тут я дуже схибив".

— Чуєш, Максе,— сказав йому Франсуа, взявши його під руку,— сьогодні ввечері вони приїдуть.

— Хто?

— Та оті Брідо! Моя бабуся отримала листа від своєї хрещениці.

— Слухай-но, малий,— відказав Макс йому на вухо,— я вже багато думав про це діло. Нам із Флорою не слід виказувати тим Брідо своєї нелюбові. Коли ті спадкоємці поїдуть з Ісудена, то це ви, Ошони, маєте відіслати їх. Придивися добре до цих парижан; а коли я їх вивчу, то завтра, у Коньєтти, подумаємо, що можна їм зробити і як їх посварити з твоїм дідом...

— Іспанець знайшов дірку в Максовій кірасі,— сказав Барюк своєму кузенові Франсуа, повертаючись до Ошонів і поглядаючи на приятеля, що йшов поряд..

Поки Макс бавився, Флора, незважаючи на пораду свого столовника, не могла стримати гніву; і, не тямлячи сама, чи вона чинить на шкоду, чи на користь його планам, злостилась на сердешного Жана Жака. Коли той викликав гнів у своєї доглядачки, вона враз позбавляла його всієї турботи і тих нещирих пестощів, які становили його радість. Флора накладала на свого хазяїна покуту. Він більш не чув тих ласкавих слівцець, якими вона оздоблювала свою мову поряд із більш чи менш солодким тоном та більш чи менш ніжними поглядами: "котику", "товстунчику", "опецьочку", "бовванчику", "цуцичку" тощо. Сухе й холодне "ви", іронічно-шанобливе, встромлялося тоді в серце нещасливця, мов лезо ножа. Оце "ви" було ніби оголошенням війни. Потім, замість того, щоб допомагати цьому добрязі вставати, впорядковувати його справи, передбачати його бажання, дивитись на нього з таким захватом, який уміють показувати всі жінки і який чарує тим дужче, чим він примітивніший, казати йому: "Ви сьогодні свіжий, наче квіточка!.. О, ви просто чудово тримаєтесь... Який ти гарний, дідусику

Жане!" — одне слово, замість бавити його під час уставання всякими жартиками, Флора полишала йому одягатись самому. Коли він кликав Баламутку, та гукала йому, підійшовши до сходів:

— Хіба ж я можу зробити все зразу — наглядати, як вам готують сніданок, і прислужувати вам у вашій спальні? Ви що, маленький, що самі одягтись не можете?

"Господи! Що я їй зробив?" — питав себе старий, почувши таку нотацію, коли попросив води, щоб поголитись.

— Веді! Віднесіть панові гарячої води,— гукала Флора.

— Веді?..— перепитував недоумок, пригнічений тим гнівом, що звалився на нього.— Веді, що це робиться з нашою пані зранку?

Флора Бразье забажала, щоб і господар, і Веді, й Куський, і Макс величали її "пані".

— Вона, здається, довідалася про вас щось негарне,— відповіла Веді, набравши глибоко враженого вигляду.— Ви самі винні, пане. Бачте, я тільки бідна служниця, й ви можете сказати мені, щоб я не стромляла носа в ваші справи, але хоч би ви перебрали всіх жінок на світі, як отой цар зі Святого Письма⁹¹, то не знайдете такої, як пані. Вам би треба цілувати сліди, там де вона ступила. Їй-богу, коли ви чимось її смутите, це однаково, що ви собі в серце ніж стромляєте! Знаєте, у неї аж сльози на очах були.

Веді вийшла, а бідолаха, приголомшений, упав у крісло, задивився перед собою, наче тихий божевільний, і забув поголитись. Такі переміни від ніжності до холодності діяли на душу цього кволого створіння, що жило тільки дрібною закоханості, не менш згубно, ніж раптові переходи з тропічної спеки до полярного холоду на тіло. Моральні страждання

вразали його немов хвороби. Флора єдина в світі могла впливати на нього; бо тільки для неї він був настільки ж добрий, наскільки й дурний.

— Що, ви так і не поголилися? — спитала вона, заглянувши до кімнати.

Старий Руже різко схопився і, щойно блідий та пригнічений, на мить почервонів, але протестувати проти такого наскоку не посмів.

— Ваш сніданок на столі! Можете йти до їдальні в халаті й капцях, бо я з вами за стіл не сяду!

І, не чекаючи відповіді, зникла. Зоставити старого снідати без неї — це була одна з тих кар, які найдужче дошкуляли йому, бо він любив за їжею розмовляти. Спустившись сходами, Руже з хвилювання аж закашлявся.

— Бухикай! Бухикай! — сказала Флора в кухні, не дбаючи про те, чи хазяїн її почує, чи ні.— Їй-бо, цей старий поганець ще досить дужий, він живучий, нема чого турбуватися про нього. Не скоро ще свою душу викашляє, хіба після нас...

Отакі лихі слова звертала Баламутка до Руже в хвилини гніву. Бідолаха, глибоко засмучений, сів посеред їдальні скраєчку столу й пригнічено розглядав старі меблі та старовинні картини.

— Могли б хоч краватку начепити,— сказала Флора, входячи.— Ви думаєте, що комусь приємно бачити таку шию, як ваша,— червону та поморщену, що куди твоєму індікові?

— Що я зробив? — спитав старий, підвівши на Флору великі ясно-зелені очі, повні сліз. Та холодно глянула на нього.

— Що ви мені зробили?.. А ви не знаєте? Отаке лицемірство!.. Ваша сестра Агата — вона така вам сестра, як я — Ісуденській вежі, коли вірити вашому батькові, вона ж вам ніхто — приїздить із Парижа з сином, отим дешевим мазюкалом, і хоче вас бачити...

— Моя сестра й небожі приїздять до Ісудена? — сторопіло перепитав Руже.

— Еге, вдавайте, що дивуєтесь, то я, може, й повірю, що ви її не викликали! Ваші хитрощі шиті білими нитками! Не бійтесь, ми не потривожимо ваших парижан, бо, як тільки вони ступлять сюди ногою, нашої ноги тут більше не буде. Ми з Максом виберемося звідси й не повернемось ніколи. Що ж до вашого заповіту, я роздеру його на чотири клапті перед вашим носом, чуєте? Можете залишити своє добро вашій рідні, бо ми вам не рідня. Тоді й побачите, чи вас любитимуть задля вас самого ті люди, що тридцять років не бачили вас, що й ніколи не хотіли вас бачити! Хай ота ваша нібито сестра заступить мене! Ота святенниця неприторенна!

— Оце й усе, Флорочко? — спитав старий.— Та я не пущу сюди ні сестри, ні небожів. Присягаюся, що вперше чую про їхній приїзд, це все витіяла ота пані Ошон, стара богомолка...

Макс, як почув відповідь старого Руже, раптом увійшов і промовив владним тоном:

— Що тут таке?

— Любий Максе,— відказав старий, радий, що за нього заступиться цей вояка,— адже, як у них було домовлено з Флорою, він завжди ставав на бік Руже.— Присягаюся всім святим, що оце тільки-но почув таку новину. Я ніколи не писав сестрі; батько домігся від мене обіцянки не лишати їй нічого зі свого добра, краще віддати на церкву... Та я не прийму в себе ні Агати, ні її синів.

— Ваш батько недобре зробив, дорогий мій Жане Жаку, а пані ще гірш помиляється,— заперечив Макс.— Батько мав свої причини, але він помер, хай же й ненависть його помирає разом із ним... Сестра — це сестра, а небіж — це небіж. Ваш обов'язок перед собою — добре прийняти її. І перед нами також. Бо що скажуть в Ісудені?.. Грім побий! Про мене вже й так чого лиш не патякають, мені ще бракувало почути, що ми вас грабуємо, що ви в нас у неволі, що ми вас налаштували проти родичів, що ми чигаємо на вашу спадщину... Хай мене чорт візьме, коли я не втечу від другого наклепу. Досить із мене й одного. Нумо снідати!

Флора, що злагідніла, мов ясочка, допомогла Веді накрити стіл. Старий Руже, захоплений Максом, узяв його за руки, завів до віконної ніші й тихо сказав йому:

— Ох, Максе, якби я мав рідного сина, то й його б не любив так, як тебе. А Флора має рацію: ви обоє, тільки ви — моя родина... Ти маєш почуття честі, Максе, і те, що ти щойно сказав,— дуже добрі слова.

— Ви можете прийняти сестру й небожа як гостей, а намірів своїх не міняти,— перебив Макс.— Тоді ви не порушите батькової волі й не вразите наших городян.

— Голуб'яточка мої, годі вам! — гукнула їх Флора веселим тоном.— Рагу захолоне. Ось тобі крильце, опецьочку,— усміхнулась вона до Жана Жака.

По тих словах конячий вид старого позбувся трупного відтінку; на обвислих губах з'явилась усмішка опіофага, але він знов закашлявся, бо повернута ласка Баламутки так його схвилювала, як і неласка. Флора зірвала з пліч невелику кашемірову хустку й закутала нею шию старого, сказавши:

— І чого б ото так перейматись по-дурному якоюсь марницею! Ось маєш, старий дурнику, хай тобі тепленько буде, я ж її на серці нагріла.

— Яка ж бо вона добра! — сказав Руже Максові, коли Флора вийшла по чорну оксамитову шапочку, щоб прикрити старому парубкові лисину,

— І добра, й гарна,— відказав Макс.— Та й жвава, як усі, в кого від слова до діла близько.

Може, хтось засудить брутальність цієї сцени й знайде проблiski вдачі Баламутки, відбиті в тій правді, яку митець мав би лишити в затінку? Ну що ж, ця сценка, сто разів поновлена в жахливих варіаціях, у всій своїй грубій й страшній правдивості, скопійована з тих, що їх розігрують усі жінки на будь-якому щаблі суспільної драбини, коли якийсь інтерес спихає їх зі стежки послуху і коли їм щастить ухопити в руки владу. Як у великих політиків, у їхніх очах усі засоби виправдовують мету. Вся різниця між Флорою Бразьє й герцогинею, між герцогинею й найбагатшою буржуазкою, між буржуазкою й жінкою, найрозкішніше утримуваною, визначається тільки тим вихованням, яке вони здобули, та середовищем, у якому вони живуть. Закоплені губи світської дами — те саме, що грубощі Баламутки. На всіх рівнях дошкульні жарти, дотепні глузи, холодна зневага, нещирі скарги, вдавані сварки досягають того самого успіху, що й простонародні слова цієї ісуденської мадмуазель Еверард⁹².

Макс почав розповідати пригоду з Фаріо так весело, що насмішив Жана Жака. Веді та Куський, що ввійшли послухати, реготали позаду. Флора аж захлиналась від нестямного реготу. Після сніданку, поки Жан Жак читав газети, бо йому передплатили "Конституціоналіста" і "Пандору", Макс покликав Флору до своєї кімнати.

— Ти певна, що він, зробивши тебе спадкоємницею, не перемінив потім заповіту?

— Він не мав чим писати,— відповіла Флора.

— Міг надиктувати якомусь нотареві,— сказав Макс.— А коли ні, то треба подбати, щоб і не зробив. Отож приймімо тих Брідо якнайкраще, але треба якнайшвидше реалізувати всі іпотеки. Нашим нотарям нічого і нікого й не треба: вони на цьому підлатаються. Процент що день то зростає: ми збираємось воювати з Іспанією, визволити Фердінанда Сьомого від його кортесів⁹³, а тому наступного року процент, можливо, перевершить номінал. Вигідне буде діло — вкласти сімсот п'ятдесят тисяч франків цього недоумка в державні облігації вісімдесят дев'ятого року! Спробуй тільки зробити це на своє ім'я. Тоді все буде врятоване!

— Чудова думка,— погодилася Флора.

— А коли ми матимемо п'ятдесят тисяч франків ренти з восьмисот дев'яноста тисяч франків, треба домогтися, щоб він віддав сто сорок тисяч у позичку на два роки. І ми через два роки матимемо сто тисяч франків у Парижі та дев'яноста тисяч тут, нічим не ризикуючи.

— Що б із нас було, якби не ти, мій любий Максе! — сказала Флора.

— Е! Завтра ввечері у Коньєтти, після того як побачу тих парижан, я знайду спосіб, як домогтися, щоб їх випхали й самі Ошони.

— Ну ти ж і розумний, янголе мій! Ти в мене просто золото.

Площа Сен-Жан розділяє на дві частини вулицю, що називається в горішній частині міста Велика Нарета, а в долішній Мала Нарета. У Беррі слово "нарета" означає те, що й генуезьке слово "саліта", тобто вулиця на крутому схилі. Справді, ця вулиця від площі Сен-Жан до Вілатської брами дуже крута. Дім старого Ошона стоїть саме навпроти будинку Жана Жака. Із вікон зали, де сиділа пані Ошон, часто можна було бачити, що робиться в старого Руже, та й навпаки — коли завіски були відхилені або двері розчинені. Дім пана Ошона був дуже схожий на оселю Руже — певно, їх будував той самий архітектор. Ошон, колись збирач податків у Селлі, що в Беррі, родом був ісуденець і повернувся туди, щоб

одружитися з сестрою намісника, зальотного Лусто, помінявши посаду в Селлі на таку саму в Ісудені. В 1786 році вже відставний, він уникнув бур Революції, до засад якої він, правда, був цілком прихильний, як усі порядні люди, що підспівують переможцям. Репутація скнари була в Ошона цілком заслужена. Та чи не повторюємось ми, замість змалювати її? Одного з прикладів скнарості, що прославила пана Ошона, безперечно вистачить, щоб з'ясувати всю його вдачу.

Відколи вийшла заміж його дочка, вже покійна, він мусив запрошувати на обіди родину свого зятя Борніша. Зять, що мав успадкувати велике багатство, помер з жалю, зазнавши великих збитків і не допросившись допомоги в батька й матері. Старий Борніш був ще живий і радів, що пан Ошон узяв на себе опіку над онуком,— заради доччиного посагу, який можна було повернути таким чином. Того дня, коли підписували опікунську угоду, обидві родини зішлися в залі — Ошони з одного боку, Борніші з другого, всі святечно вбрані. Саме коли молодий нотар Ерон поважно зачитував угоду, ввійшла куховарка попросити в господаря шворки обв'язати індика — важливий елемент обіду. Колишній збирач податків видобув з глибокої кишені редингота моточок шворки, що ним, певне, був уже перев'язаний якийсь пакунок, і віддав їй; та ще не дійшла куховарка до дверей, як він гукнув навздогін: "Гріто, потім віддаси мені!.." Гріта — це звичайна в Беррі здрібніла форма від Маргарити. Самі розумієте, що відтоді вся родина Ошонів була в Ісудені об'єктом глузів.

З року в рік старий Ошон робився все дріб'язковіший, усе заклопотаніший, а йому ж було вже вісімдесят п'ять років! Він належав до того типу людей, що серед вулиці, під час жвавої розмови, можуть нахилитись, підібрати шпильку й зі словами: "От і подарунок для жінки!" — зашпилити її в рукав. Він любив нарікати на те, що тепер роблять дуже німецьке сукно, бо його редингот за десять років зовсім зносився. Високий, сухий, жовтолиций, маломовний, неохочий читати, невтомний, відданий церемоніалам, мов житель Сходу, він підтримував у своєму домі режим великої тверезості, видавцем видавав їжу й питво своїй родині, досить численній — вона складалася з дружини, уродженої Лусто, та

трьох онуків — Барюка й Адольфіни, спадкоємців старого Борніша, і Франсуа Ошона.

Старший син його в 1813 році був узятий до так званої "Почесної гвардії" й загинув у бою під Ганау. Цей гаданий спадкоємець дуже рано одружився з вельми багатою жінкою, сподіваючись, що його не візьмуть до війська, але, передбачаючи свій кінець, розтратив увесь свій статок. Його дружина, що подалася вслід за французьким військом, 1814 року померла у Страсбурзі, залишивши борги, яких старий Ошон не платив, відмагаючись від кредиторів старовинним юридичним принципом: "Жінки неправоздатні".

Єдиною прислугою в домі була вже шістдесятирічна Гріта.

Дім, хоч і дуже великий, мав у собі небагато меблів. Проте Жозефа й пані Брідо досить вигідно розмістили в двох кімнатах на другому поверсі. Старий Ошон аж пошкодував, що там іще збереглося двоє ліжок, двоє старих крісел із нефарбованого дерева, обтягнених шпалерною тканиною, та два горіхових столи, на яких поставили по глекові для води з голубими обідками в так званому стилі Гелара. Старий тримав у тих кімнатах на соломі врожай із садка: яблука, зимові груші, дерен та айву; там розкошували пацюки та миші, тож обидві пропахли садовою і мишами. Пані Ошон наказала все прибрати; повідклеювані шпалери попідклеювали облатками для конвертів, а на вікна повісили фіраночки, які вона сама викроїла зі старих чохла. Чоловік не погодився купити килимки, і вона віддала "маленькій Агаті" — вже сорокасемирічній жінці — свою простілку під ноги, приказуючи: "Бідолашечка моя маленька!" Пані Ошон позичила два нічні столики у Борніша, а в шпалерника, Коньєттиного сусіда, взяла напрокат два старі комоди з мідними ручками. У неї збереглися два свічники, які власноручно виточив колись із коштовного дерева її рідний батько, схиблений на токарстві. Серед багатих людей у 1770-1780 роках уважалося добрим тоном навчатись якогось ремесла, і пан Лусто-батько, колись головний податковий інспектор, став токарем, як Людовік XVI — слюсарем. Ці свічники були оздоблені кільцями з трояндового, персикового та абрикосового кореня.

Пані Ошон зважилась ризикнути цими дорогоцінними реліквіями! Ці готування й така жертва ще подвоїли похмурість пана Ошона, який досі не вірив, що Брідо приїдуть.

Вранці того дня, прикрашеного витівкою зі старим Фаріо, пані Ошон після сніданку сказала чоловікові:

— Сподіваюсь, Ошоне, що ви як годиться приймете пані Брідо, мою хрещеницю,— Потім, упевнившись, що онуки пішли з дому, додала: — Я хазяйка свого добра, і не примушуйте мене в заповіті відшкодовувати Агаті неласкаву зустріч.

— Невже ви, люба моя, гадаєте,— лагідно відповів пан Ошон,— що я в своїх літах не тямлю порядності й чемності?..

— Ви добре розумієте, що я хочу сказати, старий скнаро. Будьте люб'язні з нашими гостями й не забувайте, як я люблю Агату.

— Ви любили й Максанса Жіле, а він тепер хоче проглинати спадщину вашої любої Агати!.. Відіграли гадюку на своїх грудях: та, врешті, гроші Руже так чи так мають дістатись комусь із Лусто.

Після такого натяку на гадані обставини народження Агати й Макса Ошон хотів був вийти, але стара пані Ошон, жінка ще пряма, суха, в круглому чепчику, з напудрованим обличчям, у спідниці з сизої тафти, в кофті з вузькими рукавами, в капцях без задників, поклала табакерку на столик і сказала:

— Ну чи ж годиться такому розумному чоловікові, як ви, пане Ошон, переповідати ці нісенітниці, що, на жаль, коштували душевного спокою моїй сердешній подрузі й батьківської спадщини моїй бідній хрещениці? Макс Жіле зовсім не син мого брата, і я свого часу радила братові не марнувати на нього грошей. І ви не гірш за мене знаєте, що пані Руже була втілена чеснота...

— А дочка її гідна матері, бо мені вона здається такою самою дурепою. Позбувшись усього майна, вона виховала своїх дітей так добре, що один сидить у тюрмі й чекає кримінального процесу в палаті перів за змову в дусі Бертона⁹⁴. Ну, а другий у ще гіршому становищі, бо він художник!.. Коли ваші протеже зоставатимуться тут, аж поки не видеруть того йолопа Руже з пазурів Баламутки та Жіле, то ми з ними з'їмо не один корець солі.

— Годі, пане Ошон, побажайте їм, щоб вони його видерли живого чи мертвого.

Пан Ошон узяв капелюха, ціпок з голівкою зі слонової кістки й вийшов, приголомшений цими грізними словами, бо не сподівався від дружини такої рішучості. А пані Ошон узяла молитовника, щоб прочитати розпорядок меси, бо похилий вік не дозволяв їй щодня ходити до церкви: їй нелегко було робити це й по неділях та святах. Отримавши від Агати відповідь, вона почала додавати до постійних своїх молитов ще молитву про те, щоб Бог допоміг розкрити очі Жанові Жакові Руже, благословив Агату й дав успіх у ділі, на яке вона її штовхнула. Потай від двох онуків, яких вона називала "шибениками", вона через онуку, Адольфіну Борніш, попросила священника правити в церкві меси за той успіх протягом дев'яти днів.

Адольфіна, тоді вісімнадцятирічна, вже сім років разом з бабусею порядкувала в цьому холодному домі з педантичними, розміреними звичаями; тепер вона тим охочіше ходила на ті дев'ятини, що хотіла навіяти якесь почуття Жозефові Брідо — отому художникові, не визнаному паном Ошоном. Вона жваво цікавилась ним через ті жахливі якості, що їх приписував молодому парижанинові її дідусь.

Старі, мудрі люди, перші уми міста, батьки родин, звичайно, схвалювали вчинки пані Ошон; їхні голоси на захист її хрещениці та Агатиних синів були в згоді з таємним осудом, що його давно вже викликала в них поведінка Максанса Жіле. Отож новина, що мають приїхати сестра й небіж старого Руже, поділила Ісуден на дві партії:

партію старих багатих буржуа, що мусила спостерігати події та судити їх, не маючи змоги вплинути, і партію "лицарів неробства", прихильників Макса, які, на жаль, були здатні наробити багато капостей прибулим парижанам.

Того ж таки дня Агата й Жозеф о третій годині вийшли з диліжанса на площі Вбогих, коло поштової контори. Пані Брідо, хоча й утомлена, відчула себе помолоділою, коли побачила рідне місто, де на кожному кроці натрапляла на пам'ятні змолоду речі. Місто Ісуден так чекало парижан, що звістка про їхнє прибуття за десять хвилин розійшлася по всіх кутках.

Пані Ошон вийшла до брами зустріти хрещеницю й поцілувала її, як рідну дочку. Пройшовши за сімдесят два роки життєвий шлях, водночас і бідний на події, і одноманітний, на якому, оглядаючись, вона рахувала могили трьох своїх дітей, що всі померли нещасливими, вона витворила в собі якесь штучне материнство для молодої жінки і, як сама казала, таїла його за пазухою шістнадцять років. У провінційній глушині вона плекала цю давню приязнь, це дитинство і спогади про нього, немовби Агата була при ній; тому вона так ревно переймалась інтересами родини Брідо. Агату урочисто введено до зали, де сповнений гідності пан Ошон лишався холодним, мов крижина.

— А це пан Ошон, як він тобі видається? — спитала в неї хрещена мати.

— Анітрохи не змінився! — вигукнула парижанка.

— О, зразу видно, що ви з Парижа, вмієте говорити компліменти,— промовив старий.

Агаті представили юного Барюка Борніша — високого двадцятидвохрічного молодика,— і двадцятичотирирічного Франсуа Ошона, і юну Адольфіну, що зашарілась, не знаючи, куди подіти руки, а

надто очі; бо вона не наважувалася глянути на Жозефа Брідо, що на нього цікаво дивились обидва юнаки і старий Ошон, але дивились по-різному. Скнура казав собі: "Він вийшов з лікарні, мабуть, голоднющий тепер!" А молоді — "От лобуряка! А голова яка! Цей завдасть нам мороки!"

— А це мій син-художник, мій славний Жозеф! — нарешті сказала Агата, показуючи на нього.

У слові "славний" відчувалося зусилля, яке розкривало, що на серці в Агати: адже вона думала про Люксембурзьку в'язницю.

— У нього недужий вигляд! — вигукнула пані Ошон.— Він не схожий на тебе...

— Так, пані,— підтвердив Жозеф із наївною прямою митця,— я схожий на батька, і то не вродою!

Пані Ошон стисла Агатину руку, за яку трималась, і глянула на хрещеницю. Цей рух, цей погляд ніби промовляли: "Ох дитино моя, розумію добре, що ти дужче жалієш отого негідника Філіппа".

— Я ніколи не бачила твого батька, любий мій,— промовила вона вголос,— але тобі досить бути сином своєї матері, щоб я тебе любила... До того ж ти маєш талант, як писала мені покійна пані Деквен, єдина з вас, що сповіщала мене про вас останнім часом.

— Ну, про талант говорити рано,— відказав художник,— але з часом, маючи терпіння, я, може, допрацююсь до слави й багатства відразу.

— Малюванням? — зауважив пан Ошон з глибокою іронією.

— Ходім, Адольфіно,— сказала пані Ошон,— треба подбати про обід.

— Мамо, я піду повношу валізи, їх там привезли,— мовив Жозеф.

— Франсуа, покажи панові Брідо кімнати,— звеліла пані Ошон онукові.

Обід мали подавати о четвертій, а було ще тільки пів на четверту, тому Барюк пішов до міста розповісти там про гостей, змалювати Агатине вбрання, а надто Жозефа, чиє хворобливе, зморене обличчя в його змалюванні достоту нагадувало загальні уявлення про розбійника. Того дня в усіх оселях тільки й мови було, що про Жозефа.

— Мабуть, дочка старого Руже під час вагітності подивилась на мавпу,— казали люди,— бо її син скидається на макаку.

— В нього обличчя розбійника, а очі василіска.

— Кажуть, що він дуже чудний на погляд, аж страшний.

— Та вони, ті паризькі художники, всі такі.

— Злі, мов руді віслюки, а шкідливі, як мавпи.

— Така вже натура.

— Я щойно бачив пана Босьє, то він каже, що не хотів би спіткати його вночі десь у лісі. Він його бачив у диліжансі.

— Щелепи в нього конячі, а руками розмахує, наче божевільний.

— Цей молодик, видно, здатен на все; це, певно, він збив з пуття брата, гарного, рославого хлопця.

— Сердешна пані Брідо, видно, не дуже щаслива, маючи такого сина. А що як його попросити змалювати нас?

Ці висловлювання, рознесені по місту наче вітром, розбудили надзвичайну цікавість. Усі, хто мав право заходити до Ошонів, вирішили, що навідають їх увечері, аби придивитись до парижан. Прибуття цих двох людей до такого застійного міста, як Ісуден, справило такий ефект, як деревина, що впала в ставок із жабами.

Перенісши свої та материні речі в дві мансардні кімнати й оглянувши їх, Жозеф почав оглядати весь тихий будинок, де стіни, сходи, панелі не мали ніяких прикрас і дихали холодом, де не було нічого, крім найпотрібнішого. Його ніби скувало це перенесення з поетичного Парижа до німої, сухої провінції. Та коли, спускаючись, він побачив, як пан Ошон сам нарізає для всіх по скибці хліба, то вперше в житті зрозумів Мольєрового Гарпагона.

"Краще було б оселитись у заїзді",— подумав він.

Обід підтвердив його побоювання. Після супу, такого прозорого, що видно було: тут важить більше кількість, ніж якість,— подали варене м'ясо, урочисто обкладене петрушкою. Овочі, подані на тарелі, видно, числились за окрему страву. М'ясо царювало на столі посеред іще трьох тарелів: із крутими яйцями та щавлем, що стояли навпроти овочів, та ще з салатом, заправленим горіховою олією, а навпроти були маленькі горщечки з кремом, у якому ваніль замінював підсмажений овес, такий схожий на ваніль, як кава з цикорію на мокко. Цю сервіровку, схвалену пані Ошон, доповнювали дві тарілки на кінцях столу, з маслом та редискою, чорною редькою та корнішонами. Славна старенька кивала головою як жінка, щаслива тим, що її чоловік, принаймні першого дня, зробив усе як слід. Старий у відповідь знизав плечима і глянув так, ніби промовляв: "Це через тебе я таких дурниць наробив!"

Як тільки пан Ошон відрізав кожному скибочку м'яса, з підшву бального черевичка завтовшки, натомість поставили трьох голубів. Проте вино замінили старим, 1811 року. На бабусину пораду Адольфіна поставила з обох кінців столу букети.

"Як війна, то вже війна",— подумав художник, дивлячись на стіл. І заходився їсти, як людина, що поснідала у В'єрзоні о шостій годині ранку чашкою препоганої кави. Коли Жозеф проглинув свій хліб і попросив ще, пан Ошон підвівся, повільно знайшов у глибокій кишені сурдута ключ, відімкнув буфета в себе за спиною, вийняв половину дванадцятифунтової хлібини, урочисто відрізав від неї скибку, розрізав на дві, поклав на тарілочку й подав її через стіл молодому художникові мовчки й незворушно, мов старий вояк, що каже собі перед боєм: "Ну що ж, сьогодні мене можуть і вбити". Жозеф узяв половинку скибки й зрозумів, що просити ще хліба не слід було. Нікого в родині не здивувала ця сцена, така огидна для Жозефа. Розмова точилась далі. Агата довідалась, що дім, де вона народилась, той будинок, що її батько успадкував по Деквенах, купили Борніші, й виявила бажання побачити його.

— Напевне Борніші сьогодні прийдуть,— сказала їй хрещена, бо ж усі в місті захочуть вас побачити,— вона обернулась до Жозефа,— і запросять вас до себе.

Служниця внесла на десерт знаменитий туренсько-беррійський м'який сир з козячого молока; його вгортають у виноградне листя, і жилки відбиваються на ньому так чітко, що це, певне, вони підказали туренським граверам їхню техніку. Гріта церемоніально обклала сирки з обох боків горіхами і неодмінним печивом.

— А фрукти, Гріто! — нагадала пані Ошон.

— Так надгнилих уже нема, пані,— відповіла Гріта.

Жозеф зареготав, як, бувало, в своїй майстерні серед товаришів: він зрозумів, що тут уже обернулось у звичку поїдання насамперед пошкоджених плодів.

— Дарма, з'їмо й цілі! — сказав він весело, як людина, що ввійшла в роль.

— Піди принеси, пане Ошон! — гукнула старенька господиня.

Пан Ошон, прикро вражений словами художника, приніс персиків, груш і слив.

— Адольфіно, сходи зріж нам винограду,— попросила пані Ошон.

Жозеф дивився на обох юнаків з таким виразом, ніби казав: "Невже ви на оцих харчах наїли такі квітучі обличчя?" Барюк зрозумів цей проникливий погляд і усміхнувся, бо вони з кузенком обидва демонстрували скромність. Домашній побут був не дуже важливий для тих, хто тричі на тиждень обідав у Коньєтти. Крім того, перед обідом Барюкові переказали, що Великий магістр скликає орден опівночі, аби почастувати їх розкішно й розпорядитися щодо нової витівки. Обід, яким зустрів гостей старий Ошон, свідчить про те, наскільки нічні бенкети в Коньєтти були потрібні цим дорослим хлопцям, яким ще не бракувало жодного зуба.

— Лікер візьмемо до вітальні,— сказала пані Ошон, підводячись і рухом руки кличучи за собою Жозефа. Виходячи попереду, вона встигла сказати художникові: — Бідний хлопчику, цим обідом ти шлунку не розладнаєш, але я мала багато клопоту, щоб тобі його забезпечити. Тут ти попостуєш, їстимеш лише стільки, аби прожити. Отож наберись терпіння...

Простосердя цієї доброї бабуні, що вміла так судити сама себе, сподобалось художникові.

— Я прожила з цим чоловіком п'ятдесят років, і ні разу у мене в гаманці не бряжчало двадцяти екю! Ох, якби йшлося не про те, щоб урятувати вашу спадщину, я б ніколи не затигла твою маму й тебе до своєї тюрми.

— А як же ви живете взагалі? — наївно спитав художник із тією веселістю, що ніколи не кидає французьких митців.

— Так і живу,— відказала вона.— Молюся.

Жозеф ледь здригнувся, почувши те слово: ця стара жінка так виросла в його очах, що він відступив на три кроки, аби роздивитись її обличчя, і воно здалось йому таким осяйним, позначеним таким спокоєм, що він сказав:

— Я намалюю ваш портрет!

— Ні, ні,— заперечила вона,— мені вже так набрид цей світ, що я й на портреті не хочу тут лишатись.

Весело вимовляючи ці сумні слова, вона дістала з буфету карафку зі смородиновим лікером, який виготовила сама, бо мала для того рецепт від одного з тих знаменитих ченців, що їм ми завдячуємо ісуденські ласощі, один з найвеличніших витворів французького виноробського мистецтва, що його не може перевершити жоден куховар, цукерник чи кондитер. Пан де Рів'єр, посол у Константинополі, щороку замовляв величезні кількості його для сералю Махмуда. Адольфіна принесла лаковану тацю зі старовинними чарочками, в яких гравіровані стінки й позолочені вінця, а коли бабуса наливала чарочку, вона зразу підносила її комусь.

— По колу, як любив наш батько! — весело вигукнула Агата, що їй ця споконвічна церемонія нагадала юність.

— Ошон зараз піде до свого Товариства читати газети, і ми матимемо часинку для себе,— тихо сказала стара господиня.

І справді, через десять хвилин три жінки й Жозеф лишились самі в цій вітальні, де паркет ніколи не натирали, а тільки замітали, а шпалери в дубових рамках повіддimalись від стін, і всі прості темні меблі здались пані Брідо такими, як тридцять років тому. Монархія, Революція, Імперія, Реставрація, які щадили мало що, пощадили цю вітальню, де їхні розкоші і їхні злигодні не лишили й найменшого сліду.

— Ох хрещена, моє життя супроти вашого було жахливо неспокійне, — сказала пані Брідо, здивовано поглядаючи на опудало чижика, якого пам'ятала живим: тепер він був на каміні між старим годинником, потемнілим мідним бра та срібними свічниками.

— Дитино моя,— відказала стара,— всі бурі лютують у нашому серці. Чим більше в нас самих боротьби, тим потрібніше й величніше смирення. Не говорімо про мене, поговорімо про ваші справи. Тепер ви якраз навпроти своїх ворогів,— і вона показала на вікна вітальні Руже.

— Вони саме сідають за стіл,— озвалась Адольфіна. Ця дівчина, начебто відлюдна, часто виглядала у вікна, сподіваючись підгледіти щось із того дивного життя, яке приписували Максансові Жіле, Баламутці, Жанові Жакові: говорячи про них, її звичайно відсиляли з кімнати, але декілька слів вона таки вхопила. Стара жінка й тепер звеліла онучці лишити її на самоті з паном і пані Брідо, поки не прийдуть якісь гості.

— Я ж бо знаю свій Ісуден як п'ять пальців,— пояснила вона, дивлячись на парижан.— Сьогодні ввечері в нас буде добрий десяток цікавих.

Ледве пані Ошон устигла розповісти обом парижанам обставини й подробиці дивного панування, яке встановили над Жаном Жаком Руже Баламутка й Максанс Жіле,— не дотримуючись послідовності й системи в

їх змалюванні, але вплітаючи в розповідь безліч пояснень, описів та здогадів, що ними обснували їх добрі й лихі язики в місті,— як увійшла Адольфіна й повідомила, що з'явилися Борніші, Босьє, Лусто-Прангени, Фіше, Года-Еро, всього чотирнадцять душ, та ось уже показалися і вони самі.

— Бачиш, маленька моя,— докінчила стара жінка,— що це буде нелегке діло — видерти твою спадщину з вовчої пащі.

— В такої пари негідників, як оце ви нам змалювали,— мабуть, і зовсім неможливо,— зауважив Жозеф.— Нам треба буде пожити в Ісудені принаймні рік, щоб побороти їхній вплив і повалити їхню владу над моїм дядьком. Доля не хоче такого перевороту — не кажучи вже про те, що довелося б ганьбити себе, вдаючись у всякі паскудства. Маму відпустили всього на два тижні, служба в неї певна, і компрометувати себе їй не можна. А в мене на жовтень є дуже важливе замовлення — Скіннер виклопотав мені в одного пера Франції... Бачте, пані Ошон, моя доля й моє багатство — в моїх пензлях!..

Ці слова вкинули господиню в сторопіння. Пані Ошон, хоча й культурніша за своє оточення, не вірила в живопис. Вона глянула на хрещеницю й знову потисла їй руку.

— Цей Максанс — друге видання нашого Філіппа,— на вухо сказав Жозеф матері.— Тільки хитріший і має більше витримки.— Отже, ласкава пані,— промовив він голосно,— ми недовго дратуватимемо пана Ошона своєю присутністю.

— Ех, ви ще молодий, не знаєте людей,— сказала стара жінка.— За два тижні, маючи трохи хитрості, можна чогось досягти, тільки слухайтесь моїх порад і робіть те, що я підкажу.

— Та залюбки! — відповів Жозеф.— Я знаю, що катастрофічно нездарний у родинній політиці; я, наприклад, не знаю, що порадив би пан Дерош, якби, скажімо, дядько завтра відмовився нас прийняти.

Ввійшли пані Борніш, Года-Еро, Босьє, Лусто-Пранген і Фіше з почтом зі своїх чоловіків. Коли всі обмінялися звичайними привітаннями й усі чотирнадцятеро гостей повсідались, пані Ошон мусила відрекомендувати їм свою хрещеницю Агату та її сина Жозефа. Жозеф сидів у кріслі, яке вибрав собі з таємним розрахунком — вивчати з півсотні облич, які мали з п'ятої години до пів на дев'яту позувати йому задарма, як він сказав матері. Жозефова поведінка того вечора перед ісуденськими патриціями не поліпшила думки малого міста про його особу: кожне ловило його насмішкуваті погляди, кожного бентежили його усмішки й лякало це обличчя, незбагненне для людей, що не вміли розпізнати незвичайності генія.

З десятої години, коли всі полягали спати, господиня сиділа з хрещеницею в своїй спальні аж до півночі. Певні, що їх ніхто не чує, ці дві жінки звірялись одна одній зі своїми прикрощами та стражданнями. Осягаючи ту безмежну пустелю, в якій загинули сили нерозпізнаної прекрасної душі, слухаючи останні вияви розуму, що йому не судилось розвинути, сприймаючи страждання серця, від природи великодушного й милосердного, хоч його великодушність і милосердя не мали змоги ні в чому виявитись, Агата вже не вважала себе найнещаснішою, бо побачила, що дрібні розваги й радощі паризького життя накладались на послану Богом гіркоту.

— Хрещена, ви така побожна, то поясніть мені, в чому мої гріхи, за що Бог карав мене?

— Він підготовує нас, дитино моя,— сказала старенька саме в ту хвилю, коли пробамкало північ.

Опівночі "лицарі неробства" один по одному, мов тіні, зійшлись під деревами бульвару Барон і прогулювались там, тихо розмовляючи.

— Що робитимемо? — насамперед питав кожен.

— Я гадаю, що Макс просто хоче пригостити нас,— сказав Франсуа.

— Ні, йому й Баламутці може бути скрутно. Напевне, він хоче влаштувати якусь витівку проти отих парижан...

— Випхати їх буде нелегко.

— А мій дід,— озвався Барюк,— і так уже переляканий, що в домі стало на два роти більше, то він будь-якому приводові радий буде...

— Ну що, лицарі? — неголосно промовив Макс, який саме надійшов.— Зірки рахуємо? Вони нам у чарку не наллють! Ходімо до Коньєтти! До Коньєтти!

— До Коньєтти!

Цей хорорий вигук пролунав на все місто жахливим ґвалтом, немов крик "ура" під час приступу війська; а тоді запала глибока тиша. Другого дня не одна жінка питала в сусідки: "Ви чули вночі, десь о першій годині, жахливий крик? Я вже думала, що пожежа в когось".

Вечеря, гідна Коньєтти, потішила погляди двадцяти двох бешкетників: адже орден зібрався в повному складі. О другій годині, саме коли почали "цмулити" — це слово з лексикону "нероб" досить точно відбивало звичай пити вино маленькими ковточками, смакуючи,— Макс узяв слово:

— Любі мої діти, цього ранку через знамениту витівку, яку ми втнули з візком Фаріо, ваш Великий магістр зазнав такої тяжкої образи від того нікчемного торговця зерном, та ще й іспанця (ох, ті їхні баржі!..), що я вирішив: хай цей негідник відчує весь тягар моєї помсти, яка має бути здійснена в рамках наших розваг. Я цілий день думав про це й придумав, як витіяти справжню комедію, таку, що він може й з глузду з'їхати. Помщаючись за орден, уособлений у мені, ми нагодуємо тваринок, шанованих єгиптянами: адже й вони божі створіння, і люди несправедливо переслідують їх. Добро — дитя зла, а зло — дитя добра; такий найвищий закон. Отож я наказую вам, під страхом розгнівити вашого смиренного магістра, щоб кожен з вас якнайтаємніше роздобув двадцять пацюків, а коли Бог попустить, то й двадцять кітних пацючих. Зберіть своє військо не довше як за три дні. Коли наловите більше — тим краще. І не давайте цим симпатичним гризунам їсти, бо дуже важливо, щоб наші милі звірятка були голодніючі. Затямте, що мені годяться пацюки, миші й полівки. Коли помножимо двадцять два на двадцять, вийде в нас чотири з лишком сотні помічників. Коли їх випустити в стару капуцинську церкву, де Фаріо зберігає закуплене для перепродажу зерно, вони зжеруть його чимало. Та не гайтеся! Фаріо через тиждень має постачати велику партію зерна, тож я й хочу, щоб мій іспанець, повернувшись зі своїх ділових мандрів по околицях, застав жахливу несподіванку. Панове, заслуга цієї вигадки належить не мені,— додав він, помітивши в слухачах ознаки захвату.— Віддаймо цезареві цезарево, а Богові боже. Це взятє з Біблії — Самсонова витівка з лисицями⁹⁵. Але Самсон був бунтівник, а отже, й не філантроп; зате ми — захисники переслідуваних істот, як Брама. Мадмуазель Флора Бразьє вже налаштувала всі мишоловки, а Куський, моя права рука, ловить полівок. У мене все.

— Я знаю де взяти тваринку, що сама варта сорока пацюків,— докинув молодий Годе.

— Яку ж це?

— Білку.

— А я можу добути мавпочку, що любить жерти пшеницю,— озвався один повагом.

— Не годиться! — заперечив Макс.— Всі здогадаються, звідки ці тварини.

— Можна вночі добути одного голуба з кожного голубника в околиці, — сказав молодий Босьє,— зробити в покрівлі церкви дірку, впустити їх туди, то скоро там будуть тисячі голубів.

— Отже, цілий тиждень комора Фаріо буде під владою ордену ночі! — вигукнув Жіле, всміхнувшись здоровиліві Босьє.— Ви знаєте, що на Сен-Патерні встають рано. Щоб ніхто з вас не виходив, не підв'язавши до підошов повстини. Шевальє Босьє, винахідник штуки з голубами, буде вами керувати. Щодо мене, то я поставлю свій підпис на купі пшениці. Отже, будьте квартир'єрами для панів пацюків. Коли в капуцинській церкві спить сторож, треба, щоб хтось напоїв його доп'яну, та так спритно, щоб прибрати його геть із того місця, де ми дамо бенкет гризунам.

— А про парижан ти нам нічого не скажеш? — спитав молодий Годе.

— Треба ще придивитися до них,— відказав Макс.— Проте я подарую свою мисливську рушницю, що одержав з рук самого імператора, шедевр Версальської зброярні, дві тисячі франків ціною тому, хто придумає спосіб побавитися коштом цих парижан, хто зуміє так посварити їх із паном і пані Ошонами, щоб ті двоє старих вигнали їх або щоб вони самі звідти втекли — звісно, так, щоб не дуже допекти дідусеві й бабусі моїх друзів Барюка та Франсуа.

— Гаразд! Я придумаю,— сказав молодий Годе, завзятий мисливець.

— Коли автор комедії не хоче рушниці, він дістане мого коня,— пообіцяв Максанс.

Після цього вечора двадцять голів почали тужитися, щоб придумати якусь капость Агаті та її синові у відповідності до цієї програми. Але тут міг допомогти хіба сам диявол або випадок, так ускладнювали справу поставлені умови.

Уранці Агата й Жозеф спустилися вниз за хвилинку перед другим сніданком, що подавався о десятій годині. "Першим сніданком" тут називали чашку молока й скибочку хліба з маслом, яку подавали до ліжка або під час устанання. Дожидаючи пані Ошон, яка попри свої літа скрупульозно виконувала всі церемонії, що їх дотримувались герцогині часів Людовіка XV під час туалету, Жозеф побачив на дверях будинку навпроти Жана Жака Руже, що стояв там; він, звичайно, зразу піднявся нагору й сповістив матір, але та не впізнала брата — так він різнився від того, яким вона бачила його востаннє.

— Онде ваш брат,— сказала Адольфіна, що подавала руку бабусі.

— Який ідіот! — вигукнув Жозеф.

Агата зціпила руки й звела очі до неба:

— До чого ж його довели! Господи, і оце п'ятдесятисемирічний чоловік!

Вона захотіла як слід роздивитися брата й побачила за спиною в старого Флору Бразьє, простоволосу; крізь серпанок накинutoї на плечі хусточки з мереживом світилася сніжно-біла спина, сліпучі груди; вона була прибрана, мов багата куртизанка, в вузькостанній сукні з гренадину — модної тоді шовкової тканини, з пишними рукавами, що на зап'ястках стискалися розкішними браслетами. По Баламутчиному корсажу зміївся золотий ланцюжок; вона накладала чорну оксамитову шапочку на голову Жанові Жакові, щоб той не застудився: явно розрахована сцена.

— Ох, яка вродлива жінка! — вигукнув Жозеф.— Таку не часто побачиш. Як то кажуть створена, щоб її малювати! Який колір обличчя! Ох! Які барви! Які форми! Які плечі!.. Розкішна каріатида! Була б чудова натура для Венери Тіціана!

Адольфіні й пані Ошон ті слова здались чужою мовою; але Агата, стоячи за спиною в сина, на мигах показала їм, що вже звикла до таких балачок.

— Вам здається гарною жінка, що хоче відібрати у вас багатство? — спитала пані Ошон.

— Це не вадить їй бути гарною натурою: саме в міру повна, ніщо не випирає...

— Любий, ти ж не в своїй майстерні,— спинила його Агата.— І Адольфіна тут...

— Правда, вибачте; але я від самого Парижа й аж досі бачив самих бридух...

— Хрещена, люба,— сказала Агата,— як же мені побачити брата? Коли він з цією особою...

— Ет! — перебив Жозеф. Я сам до нього піду!.. Бачу, що він не такий уже ідіот, коли має досить розуму, щоб милуватись Тіціановою Венерою.

— Якби він не був недоумком,— сказав пан Ошон, що саме ввійшов,— то спокійно одружився б, народив би дітей, і вам би не лишилось ніяких шансів на спадщину. Нема лиха без добра.

— У вашого сина з'явилась непогана думка,— додала пані Ошон.— Хай справді йде перший до дядька й скаже йому, що той має прийняти вас на самоті.

— І ви переможете мадмуазель Бразьє? — спитав пан Ошон.— Ні, ні, ласкава пані, витерпіть цю прикрість. Коли не матимете всієї спадщини, спробуйте принаймні відвоювати хоч трохи.

Ошони не мали сили змагатися з Максансом Жіле. Саме під час сніданку поляк приніс від свого хазяїна, пана Руже, листа, адресованого сестрі — пані Брідо. Пані Ошон попросила чоловіка прочитати того листа вголос:

"Люба сестро!

Я почув від чужих людей, що Ви приїхали до Ісудена. Я здогадуюсь, чому Ви обрали дім пана й пані Ошон, а не мій; та коли Ви приїхали побачитись зі мною, то я прийму Вас як годиться. Я сам би перший прийшов побачити Вас, якби здоров'я не змушувало мене в цю хвилину лишатись удома. Щиро шкодую, що так склалось. Я буду щасливий побачити небожа й запрошую його сьогодні пообідати зі мною; бо юнаки не такі чутливі щодо товариства, як жінки. Буду радий, коли він приведе з собою й панів Барюка Борніша та Франсуа Ошона.

Відданий Вам брат

Ж. Ж. Руже"

— Підіть скажіть, що ми саме снідаємо, що пані Брідо негайно відповість і що запрошення прийняте,— сказав пан Ошон служниці. Тоді притулив пальця до губів, наказуючи всім мовчати. Коли двері будинку зачинились, пан Ошон, що й гадки не мав, яка дружба пов'язує його онуків з Максансом, кинув на дружину й на Агату вельми значущий погляд:

— Він так само здатен написати такого листа, як я здатен віддати комусь двадцять п'ять луїдорів,— цього листа писав той вояк.

— Що з того? — відказала пані Ошон.— Однаково треба відповісти. А ви, добродію,— додала вона, глянувши на художника,— йдіть на той обід. Та якщо...

Чоловіків погляд змусив стару жінку замовкнути. Побачивши, яку щиру приязнь відчуває його дружина до Агати, старий Ошон злякався, щоб вона не відписала хрещениці якоїсь суми, коли зі спадщини Руже не вдасться відвоювати нічого. Цей скнара, хоч був на п'ятнадцять років старший за дружину, сподівався стати її спадкоємцем і єдиним власником усього добра. Ця надія стала в нього манією. Та й пані Ошон добре вгадала, як домогтись від чоловіка деяких поступок, коли погрозила скласти заповіт. І пан Ошон став на бік гостей. Звісно, йшлося про величезну спадщину, і з почуття справедливості він волів побачити її в руках законних спадкоємців, ніж загарбаною чужими людьми, не гідними шани. Та й гості поїдуть тим швидше, чим швидше розв'яжеться справа. Відколи боротьба між загарбниками спадщини і законними спадкоємцями, на задум пані Ошон, справді почалась, розум пана Ошона, приспаний провінційним життям, прокинувся. Пані Ошон була досить приємно здивована, коли того ж ранку зрозуміла з кількох прихильних слів старого Ошона до її хрещениці, що Брідо здобули такого тямущого й кмітливого оборонця.

Під полудень спільними зусиллями пана й пані Ошон, Агати й Жозефа, досить-таки здивованих тим, що двоє старих аж надто ретельно добирають слова, була укладена така відповідь, призначена виключно для Флори й Максанса:

"Любий брате!

Я цілих тридцять років не приїздила сюди й не підтримувала ніякого зв'язку з ким слід би, навіть з Вами, не тільки через ті дивні й хибні думки, які були в нашого батька щодо мене, а ще й через свої злигодні в Парижі, як і через щасливі дні; бо Господь дав мені щастя в подружжі, та не дав у материнстві. Ви, звичайно, знаєте, що моєму синові, Вашому небожеві Філіппові, за його відданість імператорові загрожує тяжке

звинувачення. І не будете здивовані, почувши, що Ваша сестра мусила задля шматка хліба зайняти скромну посаду в лотерейному бюро і тепер приїхала шукати розради й допомоги в людей, близьких їй від народження. Фах, обраний тим з моїх синів, котрий приїхав зі мною, вимагає дуже багато хисту, дуже багато жертв, дуже багато праці, перше ніж дасть результати. Слава там приходить раніш за багатство. Чи треба Вам казати, що, коли Жозеф прославить наш рід, він буде ще бідний? Ваша сестра, любий мій Жане Жаку, мовчки витримала б наслідки батькової несправедливості, але матері Ви пробачте, коли вона нагадає Вам, що Ви маєте двох небожів, і один з них передавав імператорові накази в бою під Монтеро, був у імператорській гвардії під Ватерлоо, а тепер сидить у в'язниці; а другого з тринадцяти років покликання спроводило на важкий, але славний життєвий шлях. Від щирого серця дякую Вам, брате, за Ваш лист — і за себе, й за Жозефа, що, звичайно, приймає Ваше запрошення. Хвороба виправдовує все, любий Жане Жаку, і я сама прийду побачитися з Вами. Сестра завжди любитиме брата, хоч би яке життя він собі обрав. Ніжно цілую Вас.

Агата Руже"

— Ну, діло зроблено. Коли підете до нього,— сказав пан Ошон парижанці,— то зможете говорити тільки про його небожів.

Гріта понесла листа, а повернувшись через десять хвилин, розповіла хазяям, як то водиться в провінції, про все, що дізналась чи побачила.

— Пані,— сказала вона,— з учорашнього вечора там у всьому домі опоряджують усе, що занехаяла пані...

— Яка це пані? — перепитав пан Ошон.

— Та це ж у них так називають Баламутку,— пояснила Гріта.— Вона ж занехаяла вітальню і все круг пана Руже, просто жаль брав; але від учора дім знову робиться такий, як був до пана Максанса. Все аж

блищить. Веді розказала мені, що Куський о п'ятій годині ранку сів на коня й повернувся о дев'ятій, привіз усякий припас. Обід буде якнайкращий, наче для Буржського архієпископа. Ставлять малі каструльки у великі, в кухні геть усе заставлено. "Я хочу пригостити небожа!" — каже той бідаха й за все допитується, що і як! Видно, Руже страшенно сподобавсь лист. Пані сама вийшла сказати мені про це... Ох, а як вона вичепурилась! Як вичепурилась! Я зроду не бачила такої розкоші. У вухах сережки з діамантами, кожен діамант коштує тисячу екю, сказала мені Веді, а мережива, а персні на пальцях, а браслети, чистий скарб, а сукня шовкова, наче до вінця! А тоді сказала мені: "Пан Руже щасливий, що його сестра така ґречна, і я сподіваюся, що вона дозволить нам пригостити її як вона того варта. Ми сподіваємося, що вона добре думатиме про нас, коли дізнається, як ми прийняли її сина... Панові Руже нетерпиться побачити небожа". А на ногах у пані чорні атласні черевички, а панчохи... Ні, чудо, та й годі! Наче квітки з шовку, і в дірочках усі, наче з мережива, аж видно рожеве тіло крізь них. А фартушок такий маленький та гарненький, Веді мені сказала, що він коштує дві наших річних платні...

— Що ж, треба збиратись,— усміхнувся художник.

— Ну, а ти що думаєш, пане Ошон? — спитала стара жінка, коли Гріта вийшла.

Пані Ошон кивнула хрещениці на свого чоловіка, що сидів у глибокій задумі, зіпершись ліктем на бильце крісла й обхопивши голову руками.

— Нелегке вам дісталось завдання! — сказав старий.— Із вашими ідеями, юначе,— додав він, глянувши на Жозефа,— ви не матимете сили боротися проти такого битого шахрая, як Максанс Жіле. Хоч би що я вам радив, ви наробите дурниць; та принаймні розкажіть мені ввечері про все, що ви там бачили, чули й робили. Ну, йдіть! Хай вам Бог допоможе. Намагайтесь опинитися з дядьком на самоті. Та коли, попри всі ваші хитрощі, вам не вдасться так зробити, і це вже проллє деяке світло на їхні плани; а коли ви хоч на хвилину лишитеся з ним віч-на-віч, щоб ніхто

вас не чув, тоді... о, треба розкрити йому очі на його тяжке становище й домогтися чогось для матері...

О четвертій годині Жозеф перейшов простір, що розділяв оселі Ошонів і Руже,— щось ніби алею з хирлявих лип дві сотні футів завдовжки, а завширшки як Велика Нарета. Коли небіж увійшов, Куський, у начищених чоботях, штанях із чорного сукна, білій камізельці й чорному фраку пішов попереду доповісти. Стіл у вітальні був уже накритий, і Жозеф, що легко впізнав дядька, рушив просто до нього, обняв його й привітався з Флорою та Максом.

— Ми ще ні разу в житті не бачились, любий дядечку, весело сказав художник,— та краще пізно, ніж ніколи.

— Я радий вам, друже мій,— відказав старий, тупо дивлячись на небожа.

— Пані,— по-художницькому захоплено звернувся Жозеф до Флори, — я сьогодні вранці позаздрив дядечкові, що він може милуватись вами щодня.

— Гарна, правда? — сказав старий, і його тьмяні очі аж заблищали.

— Така гарна, що може бути моделлю для художника.

— Небоже,— сказав старий Руже, бо Флора штовхнула його ліктем,— це пан Максанс Жіле, він служив імператорові, як і твій брат, в імператорській гвардії.

Жозеф підвівся й уклонився.

— Ваш брат, здається, був у драгунах, а я топтав землю своїми ногами,— сказав Максанс.

— Верхи чи пішки,— докинула Флора,— обидва важили життям.

Жозеф і Макс розглядали один одного. Макс був убраний так, як тоді вбирались усі молоді чепуруни, бо замовляв одяг у Парижі. Штани з блакитного сукна, спадаючи широкими складками, не ховали його гарних ніг, хоча з-під холош видніли тільки носки чобіт і остроги. Стан був обтягнений білим жилетом з фігурними позолоченими ґудзиками, позаду стягненим шнурком, ніби поясом. Цей застебнутий аж під шию жилет гарно облягав широкі груди, а чорний атласний комір змушував держати голову високо, як то роблять військові. Фрак на ньому був чорний, короткий, гарно пошитий. З кишені жилета звисав гарненький золотий ланцюжок від плаского годинника. Макс бавився ключиком від годинника, недавнім винаходом Бреге, який називали "цвіркунчиком".

"Гарний хлопець,— подумав Жозеф, оком художника оцінивши жваве обличчя, рішучу міну й розумні сірі очі, що їх Макс успадкував від батька-дворянина.— Мій дядечко, певне, страшенний нудьгар, і ця красуня шукає відшкодування, тож вони й живуть утрюх. Хіба не видно!"

В цю хвилину ввійшли Барюк і Франсуа.

— Ви ще не ходили дивитись на ісуденську вежу? — спитала Флора в Жозефа.— Коли хочете прогулятися трохи перед обідом, бо його подадуть аж через годину, то ми вам покажемо найбільшу дивовижу нашого міста.

— Залюбки! — відповів художник, не вбачаючи в цьому нічого негожого.

Поки Флора ходила по капелюшок, рукавички та кашемірову шаль, Жозеф раптом схопився, побачивши картини: його наче якийсь чарівник торкнув своєю паличкою.

— О! У вас є картини, дядечку? — спитав він, розглядаючи ту, котра вразила його.

— Так,— відповів старий.— Зосталися від Деквенів: вони під час революції скуповували добро з молитовних домів та церков по всьому Беррі.

Жозеф уже не слухав, він захоплювався кожною картиною й раз по раз вигукував:

— Чудово! О! Оце-то полотно! Це не жарт! Що далі то краще, як у Ніколе96...

— Є ще сім чи вісім дуже великих на горищі, їх зберегли задля рам,— докинув Жіле.

— Ходім подивимось! — гукнув художник, і Максанс повів його на горище.

Жозеф повернувся в захваті. Макс щось шепнув на вухо Баламутці, і та відвела Руже до вікна; Жозеф почув, як вона сказала старому неголосно, але так, щоб почув і він:

— Ваш небіж художник, ці картини вам непотрібні, тож будьте до нього ласкаві, подаруйте їх йому.

— Здається...— сказав старий, що, зіпершись на руку Флори, підійшов туди, де його небіж у захваті стояв перед полотном Альбано,— здається, ти художник...

— Та ні, я ще тільки мазюкало,— відказав Жозеф.

— А що це таке? — спитала Флора.

— Початківець,— пояснив Жозеф.

— Ну що ж,— сказав Жан Жак,— коли ці картини можуть придатись тобі в твоєму фаху, я їх тобі дарую... Тільки без рам. Бач, рами позолочені, та й гарні вони. Я туди повставляю...

— Авжеж! — вигукнув зраділий Жозеф.— Ви туди повставляєте копії, що я зроблю для вас — такі самі завбільшки...

— Але ж це забере у вас багато часу, та й полотно, і фарби,— сказала Флора.— Витратитесь... Слухайте, дядечку Руже, заплатіть небожеві по сто франків за копію. У вас двадцять сім картин... Ще й на горищі, здається, одинадцять, дуже великих, за них можна заплатити по двісті!.. За все разом вийде чотири тисячі франків. Так, ваш дядько може заплатити вам за копії чотири тисячі франків, бо рами лишає собі. Звичайно, вам потрібні й рами; та вони, кажуть, дорожчі за самі картини, бо позолочені... Ну скажіть, пане,— знов звернулась Флора до старого, забираючи свою руку.— Правда ж, це недорого, коли ваш небіж візьме з вас чотири тисячі франків за новісінькі картини замість ваших старих... Це пристойний спосіб,— додала вона на вухо,— дати йому чотири тисячі франків, він не здається мені дуже заможним...

— Гаразд, небоже, я заплачу тобі чотири тисячі франків за копії.

— Ні, ні,— заперечив чесний Жозеф.— Чотири тисячі франків і картини — це забагато, бо й картини, щоб ви знали, цінні.

— Та погоджуйтесь, дурненький,— наполягала Флора.— Це ж ваш дядько!

— Гаразд, я згоден,— відказав Жозеф, приголомшений таким вигідним подарунком: він розпізнав картину Перуджіно.

Отож художник був у чудовому настрої, коли, подавши руку Баламутці, виходив з дому, і це дуже добре відповідало Максансовому задумові. Ні Флора, ні Руже, ні Макс, ні будь-хто в Ісудені не могли оцінити тих картин, і хитрий Макс уважав, що тріумф Флори, яка гордо ступала попідруч із хазяїновим небожем, у добрій згоді з ним, перед очима всього приголомшеного міста, куплений за марничку. Люди стояли в дверях, щоб побачити тріумф Баламутки над усією родиною. Цей надзвичайний факт розворушив усе місто, на що й розраховував Макс. Отож, коли дядько й небіж знов увійшли до вітальні о п'ятій годині, в усіх родинах тільки й говорили, що про цілковиту згоду Макса та Флори з небожем старого Руже. По місту вже ходила й байка про подарунок та чотири тисячі франків. Обід, на який запросили ще й Лусто, одного з суддів, та ісуденського мера, був розкішний. То був один з тих провінційних обідів, що тривають по п'ять годин. Найвишуканіші вина пожвавлювали розмову. За десертом, о дев'ятій годині, художник, що сидів між Флорою й Максом навпроти дядька, вже ніби й заприятелював з офіцером, якого вважав найсимпатичнішим хлопцем у світі. Жозеф повернувся додому об одинадцятій добре напідпитку. А старого Руже Куський відніс на ліжко п'яного як чіп, бо він їв, наче з голодного краю, а пив, як бездонне барило.

— Ну що,— сказав Макс, лишившись опівночі на самоті з Флорою,— чи не краще так, ніж надиматись перед ними? Тих Брідо ми приймемо, вони дістануть невеликі подарунки, будуть обсипані ласкою й зможуть тільки вихваляти нас, а тому будуть спокійні, та й нам дадуть спокій. Завтра вранці ми вдвох із Куським познімаємо ці картини й віднесемо художникові, щоб він побачив їх, коли прокинеться, а рами складемо на горищі й замінимо шпалери у вітальні на оті, де сцени з життя Телемака⁹⁷,— я такі бачив у пана Муйєрона.

— Авжеж, буде дуже гарно! — вигукнула Флора.

Другого дня Жозеф прокинувся десь перед полуднем.

Зі свого ліжка він побачив картини, складені одна на одну,— він навіть не чув, коли їх принесли. Поки він знов роздивлявся картини, розпізнавав у них шедеври, вивчав манеру художників і шукав підписів, його мати пішла побачити брата й подякувати йому: так її намовив старий Ошон, який, знаючи, скільки дурниць наробив учора художник, вирішив, що зі спадщиною нічого не вийде.

— Ваші супротивники великі пронози. За все своє життя я не бачив такої чіпкої людини, як цей вояк: здається, війна формує натуру молодих людей. Жозеф дозволив себе обморочити! Він прогулювався попідруч із Баламуткою! Йому, безперечно, заткнули рота вином, поганими картинами й чотирма тисячами франків. Недорого ж обійшовся ваш художник Максансові!

Передбачливий старий накреслив лінію поведінки для дружининої хрещениці, порадивши їй розгадувати, що на думці в Макса, й задобрювати Флору, щоб якимось увійти в довіру до неї, та знаходити хвилинки для розмови з Жаном Жаком. Брат зустрів пані Брідо якнайласкавіше — так його навчила Флора. Старий лежав у ліжку, недужий з учорашнього перепою. В перші хвилини Агата не могла зачіпати серйозних питань, і Макс вирішив, що годиться залишити сестру з братом на самоті. Розрахунок був правильний. Сердешна Агата застала брата таким недужим, що не хотіла позбавляти його турбот мадмуазель Бразьє.

— Звичайно,— сказала вона старому парубкові,— я хочу познайомитися з людиною, якій маю дякувати за братове щастя.

Ці слова видимо потішили Жана Жака, і той подзвонив, викликаючи мадмуазель Бразьє. Як можна здогадатись, Флора була недалеко. Дві жінки-супротивниці привітались. Баламутка почала вкрай запопадливо, вкрай ласкаво панькатися з недужим, почала поправляти йому подушки — мовляв, занизько лежить,— поводитись, як учора звінчана дружина. Старий парубок теж просто танув, умліваючи.

— Ми дуже вдячні вам, мадмуазель,— сказала Агата,— за ті знаки відданості, що ви так довго виявляєте моєму братові, і за те, що ви так дбаєте про його добробут.

— Це правда, люба моя Агато,— сказав старий,— вона дала мені спізнати щастя, і взагалі це жінка, сповнена найкращих якостей.

— Отож, брате, ви не зуміли як слід віддячити мадмуазель. Вам слід було одружитися з нею. О, я надто щиро вірю в Бога, аби не бажати, щоб ви корилися приписам релігії. Ви обоє були б спокійніші, якби не заходили в конфлікт із законами і мораллю. Я, любий брате, приїхала просити у вас допомоги у великій біді, але не думайте, що ми хочемо вказувати вам, як ви маєте розпорядитися своїм добром.

— Ласкава пані,— сказала Флора,— ми знаємо, що ваш шановний батько повівся з вами несправедливо. Ваш брат може сказати вам,— провадила вона, пильно дивлячись на свою жертву,— що, як ми коли й сварилися з ним, то тільки через вас. Я переконувала пана Руже, щоб він уділив вам частину маєтку, в якому вам відмовив мій благодійник, бо він, ваш тато, таки був моїм благодійником (вона підпустила сльозинку в голос), я про це часто згадую... Але ваш брат, пані, послухався розуму...

— Так,— сказав простосердий Руже,— коли я складатиму заповіт, то не забуду вас.

— Не говорімо про це, брате, ви ж іще не знаєте моєї вдачі.

Легко собі уявити, як поточилась ця перша зустріч після такого вступу. Руже запросив сестру пообідати в нього післязавтра.

Протягом цих трьох днів "лицарі неробства" наловили силу пацюків, мишей і полівок, а тоді однієї ночі пустили їх, зголоднілих, до зерна, чотириста тридцять шість штук, серед них багато кітних. Ще не задоволені тим, що підкинули Фаріо стількох утриманців, "лицарі"

продірявили покрівлю капуцинської церкви й пустили туди десяток голубів, узятих із різних ферм. Усі ці тварини бенкетували тим спокійніше, що сторожа комори Фаріо один шибеник спокусив пиячити з ранку до вечора, і той зовсім не дбав про хазяїнове зерно.

Пані Брідо, всупереч думці старого Ошона, вірила, що її брат іще не склав заповіту, вона збиралась питати його, які в нього наміри щодо мадмуазель Бразьє, як тільки зможе вийти на прогулянку разом з ним, бо Флора й Максанс лишали їй таку надію, яка не мала справдитись.

Хоча "лицарі" сушили голови, як змусити двох парижан тікати з міста, але їм спадали на думку самі нездійсненні дурощі.

Коли минув тиждень — половина того часу, який парижани могли залишатись в Ісудені, вони не просунулись у своїй справі далі, ніж першого дня.

— Ваш адвокат не знає провінції,— сказав старий Ошон пані Брідо.— Того, чого ви приїхали домогтись, не зробиш ні за два тижні, ні за два роки; треба не розлучатися з братом і спробувати повернути його до побожності. Ви зможете підкопатись під укріплення Флори й Максанса тільки з допомогою священника. Така моя рада, і не треба гаятись.

— Дивні у вас уявлення про церкву,— сказала чоловікові пані Ошон.

— Ет! — вигукнув старий.— Такі ви всі, богомолки!

— Бог не благословить діла, що спирається на блюзнірство,— сказала пані Брідо.— Щоб віра служила таким... Та ми були б іще злочинніші за Флору!

Ця розмова відбулась за сніданком, і Франсуа, так само як Барюк, слухав, не пропускаючи й слова.

— Блюзнірство! — вигукнув старий Ошон.— Та коли б якийсь славний і розумний абат, а я таких знав чимало, та відав, у якій ви скруті, він би не побачив нічого блюзнірського в тому, щоб повернути до Бога заблудлу душу вашого брата, напоумити його на справжню спокуту своїх гріхів, щоб він вигнав ту жінку-спокусницю, і запевнив його в спасінні, пояснив, який спокій буде в нього на душі, коли він наділить кількома тисячами ліврів ренти якусь архієпископську семінарію, а спадщину лишить природним спадкоємцям.

Пасивна покора, якої старий скнара домігся в своєму домі від дітей і яка передалась онукам, підлеглим його опіці,— для них він нагромадив чималий статок, бо, як сам казав, дбав про них як про себе, не дозволила Барюкові й Франсуа виразити бодай найменше здивування чи незгоду; але вони значуще презирнулись, мовляв, ця думка згубна для Максових інтересів.

— Річ ось у чому, пані,— озвався Барюк.— Коли ви хочете дістати спадщину по братові, засіб для цього є тільки один: треба лишатись в Ісудені скільки потрібно, щоб цим скористатись...

— Мамо,— сказав Жозеф,— вам би слід написати про все це Дерошеві. Щодо мене, то я не хочу від дядька нічого, крім того, що він сам захотів мені дати.

Пересвідчившись, що тридцять дев'ять картин мають велику цінність, Жозеф обережно поздіймав їх із підрамників, повгортав у папір, позаклеював звичайним клеєм, склав одну на одну у велику скриню й відіслав на ім'я Дероша, а тепер хотів повідомити його листом. Дорогоцінний вантаж відіслали напередодні.

— Ви задоволені вигідним надбанням,— сказав пан Ошон.

— Але мене не збентежило те, що я там знайшов на півторасти тисяч франків картин.

— Таке тільки художник придумає,— сказав пан Ошон, дивлячись на Жозефа дуже промовисто.

— Слухай, мамо,— звернувся Жозеф до Агати.— Я напишу Дерошеві й поясню, як тут стоять справи. Якщо Дерош порадить zostаватись, zostавайся. Ну, а службу тобі ми завжди знайдемо не гіршу...

— Любий мій,— сказала пані Ошон Жозефові, виходячи з-за столу,— я не знаю, які там ті картини вашого дядька, але вони мусять бути добрі, коли судити, звідки їх узято. Коли вони варті всього сорока тисяч франків, по тисячі за картину, не кажи цього нікому. Хоч мої онуки добре виховані й скромні діти, та вони могли б ненароком десь розповісти про цю нібито знахідку, весь Ісуден дізнався б, а нащо нашим супротивникам це знати. Ти поводишся, як дитина.

І справді опівдні багато ісуденців, а головне — Максанс Жіле,— дізналися про цю думку, а тому почали розшукувати всі старі картини, про які більш не думали, та виставляти напоказ усяку мазанину; Макс гірко пошкодував, що сам підштовхнув старого віддати картини, і його лють на спадкоємців, коли він дізнався про план старого Ошона, розгорілася ще дужче через те, що він називав своєю дурістю. Вплив релігії на слабку людину — це було єдине, чого слід боятись. І порада двох приятелів утвердила Максанса Жіле в його постанові перевести в гроші всі орендні угоди Руже і по змозі швидше вкласти їх у позики на проценти; але ще негайнішим ділом він уважав випхати з міста парижан. Та навіть геній Маскаріля чи Скапена не розв'язав би легко цієї проблеми. Флора на пораду Макса стала казати, що прогулянки пішки надто стомлюють хазяїна, в його літах краще їздити каретою. Цей привід був необхідний для того, щоб їздити потай від міста до Буржа, до В'єрзона, до Шатору, до Ватана, до всіх місць, куди задум повкласти гроші змушував їздити Руже, Флору й Макса. Отож під кінець тижня весь Ісуден здивувався, дізнавшись, що старий Руже поїхав до Буржа купувати екіпаж, і "лицарі неробства" тлумачили це сприятливо для Баламутки. Флора й Руже придбали жахливу колісницю з імітаціями вітражів, поморщеними шкіряними завісками, що вже пережила

двадцять два роки й дев'ять походів; вона продавалася після смерті одного полковника, приятеля маршала Бертрана⁹⁸; на час відсутності цього вірного імператорового товариша йому було доручено наглядати за маршаловими маєтками в Беррі. Ця карета, пофарбована в зелений колір, була схожа на берлін, але каретник переробив її під одного коня. Отже, вона належала до того типу екіпажів, що його настійно ввело в моду загальне збідніння, їх тоді прозвали "півбагатійками", хоча на початку називали їх "клістирками". Оббивка в цій "півбагатійці", проданій як коляска, була побита міллю, позументи — схожі на інвалідські нашивки, залізниччя бряжчало, але коштувала вона всього чотириста п'ятдесят франків, і Макс купив у полку, який стояв у Буржі, добру міцну кобилу, щоб запрягати до тієї коляски. Перефарбував повіз у темно-брунатний колір, при нагоді купив міцну зброю, і весь Ісуден розхвилювався, чекаючи, коли прибуде коляска старого Руже! Першого разу, коли той скористався нею, гуркіт коліс повикликав на вулицю всіх городян і на кожному перехресті товпились цікаві. Другого разу старий парубок доїхав до Буржа, де, аби збутися клопотів з грошовими операціями, які йому порадила, чи то наказала виконати Флора Бразьє, підписав у нотаря доручення на ім'я Максанса Жіле, щоб той склав усі зазначені в тому дорученні угоди. Флора полишила собі разом з паном позбирати вкладене в Ісудені та околицях. Головний нотар у Буржі прийняв у себе пана Руже, що попросив його знайти позику в сто сорок тисяч франків під заставу нерухомості. В Ісудені нічого не знали про ці заходи, виконані таємно й дуже спритно. Максанс, як людина вільна, міг їздити до Буржа й повертатися звідти від п'ятої години ранку до п'ятої години вечора верхи на своєму коні, а Флора не лишала хазяїна самого. Старий Руже легко погоджувався на все, що підказувала йому Флора, але він захотів, щоб сто п'ятдесят тисяч ренти були записані на ім'я мадмуазель Флори Бразьє тільки в користування процентами, а як власність лишались на його імені. Упертість, яку старий виявив у домашній боротьбі, розбудженій цією справою, занепокоїла Макса, якому здавалося, що це вже позначаються роздуми, пробуджені прибуттям законних спадкоємців.

Серед цих значущих заходів, які Максанс хотів приховати від очей міста, він забув про торговця зерном. Фаріо після деяких маневрів та поїздок, що мали на меті підняти ціну на його зерно, заходився виконувати свої угоди з покупцями. І ось, на другий день після свого повернення, він побачив, що дах капучинської церкви, видний з вулиці, аж чорний від голубів. Він вилаяв сам себе за те, що не поцікавився вчасно станом покрівлі, й кwapливо подався до свого складу, а там побачив, що половини зерна вже нема. Все було засипане послідом мишей, пацюків та полівок, і з цього він зрозумів другу причину нещастя. Та іспанець збілів, як полотно, від гніву, коли, намагаючись оцінити розміри збитків, помітив, що зісподу все зерно проросло, бо воно було підлите водою крізь бляшану трубу, яку Макс придумав пропхати всередину купи. Навалу голубів і пацюків можна було пояснити природним інстинктом, але в цій останній напасті видно було людську руку. Фаріо сів на приступці біля вівтаря в одному притворі й обхопив голову руками. Півгодини просидів він, щось думаючи з іспанською запеклістю, коли раптом побачив білку, яку придумав дати йому в нахлібниці молодий Годе: звірятко, задерши хвоста, бігало вздовж поперечної балки, посеред якої стояла підпора даху. Іспанець спокійно підвівся й повернув до свого сторожа обличчя, незворушне, мов у араба. Фаріо не нарікав, він повернувся додому, тоді пішов шукати робітників, щоб зсипати в мішки вціліле зерно й розстелити на сонці підмочене, аби врятувати скільки можливо, потім заходився коло угод, оцінивши втрати в шістдесят процентів. Хоч він і зумів виторгувати вищу ціну, ті шістдесят відсотків йому довелося докупити, отож збитки становили більш як половину всієї суми. Іспанець не мав ворогів, тому він не помилився, приписавши помсту Максансові Жіле. Він вважав за доведене, що Макс та ще декілька інших, єдині призвідці нічних фарсів, напевне винесли його візок до вежі й розважалися, розбивши його; сума збитків сягала тисячі екю, майже всього капіталу, наскладаного Фаріо після війни. Надихнутий почуттям помсти, цей чоловік виявив наполегливість і хитрість шпигуна, якому пообіцяли велику нагороду. Ночами, потай никаючи містом, він урешті добув докази бешкетів "лицарів неробства"; побачив їх, перелічив, вистежив їхні зустрічі та бенкети у Коньєтти; потім,

заховавшись, став свідком однієї з їхніх витівок і упевнився в їхніх нічних неподобствах.

Попри свою заклопотаність справами, Максанс не хотів занедбувати нічних пригод — насамперед через те, що це могло виявити таємницю його великих комбінацій з маєтком старого Руже, а крім того — щоб його друзі не розледащили. Отож "лицарі" мали провести ще одну з тих витівок, про які вже стільки років говорили в місті. За одну ніч вони потруїли всіх сторожових псів у місті й передмістях. Фаріо чув, як вони, виходячи від Коньєтти, наперед вихвалялися тим успіхом, який матиме ця витівка, і смакували загальну жалобу, яку викличе це нове вигублення невинняток. Якого ж страху нажене ця кара, провістивши всякі грізні напади на оселі, позбавлені сторожів?

— Це буде таке диво, що, може, й візок Фаріо затьмарить! — сказав молодий Годе.

Фаріо вже й не треба було чути цих слів, що підтверджували його підозру: він уже й так наважився.

Побувши в місті три тижні, Агата, як і пані Ошон, збагнула, що старий скнара мав рацію: щоб розвіяти вплив, який здобули на її брата Баламутка та Макс, потрібні роки. Агата нітрохи не завоювала довіри Жана Жака, з яким ні разу не змогла лишитись наодинці. Навпаки, мадмуазель Бразьє тріумфувала над спадкоємцями, возячи Агату гуляти в колясці, де сиділа з нею позаду, а пан Руже з небожем — попереду. Мати й син нетерпляче ждали відповіді на свій довірчий лист до пана Дероша. І ось напередодні того дня, коли мали бути потруєні собаки, Жозеф, який страшенно нудився в Ісудені, одержав два листи: одного від видатного художника Скіннера, ближчого йому літами, а тому й ближчого в приязні, аніж їхній учитель Гро, а другого від Дероша.

Ось перший лист, посланий з Бомона-на-Уазі:

"Любий мій Жозефе, я дістав замовлення від графа де Серізі на головні картини для Прельського замку. Обрамлення та орнаментальні розписи я собі не взяв, а порекомендував тебе й графові, й будівничому Гріндо, і так успішно, що тобі лишається тільки взяти пензлі й приїхати. Плата тебе задовольнить. Я їду до Італії з жінкою, а ти можеш узяти за помічника Містігрі. Цей шибеник має хист, я його тобі віддаю в розпорядження. Він уже аж танцює, думаючи, як весело житиме в Прельському замку. Прощай, любий Жозефе; коли я не повернусь і не покажу нічого на найближчій виставці, ти мене заміниш! Так, любий Жожо, твоя картина — шедевр, я цього певен; але такий шедевр, що викличе галас про романтизм, і тобі доведеться непереливки. В решті решт, як каже той блазень Містігрі, що вивертає всі прислів'я навиворіт: "Життя — це биття". Що ти робиш у тому Ісудені? Бувай.

Твій друг

Скіннер"

А ось лист від Дероша.

"Любий Жозефе, цей пан Ошон мені здається дуже розумним стариганом, і я дуже високо ставлю його думку, про яку ти пишеш: він має цілковиту рацію. Ти питаєш поради, то я скажу так: хай твоя мати лишається в Ісудені, у пані Ошон, і платить там якусь скромну суму, приміром чотириста франків на рік, за своє утримання. На мою думку, хай пані Брідо покладається на ради пана Ошона. Але твоїй матері буде нелегко в присутності людей, що зовсім не хочуть поступитись і провадять дуже хитру політику. Цей Максанс небезпечний, і ти маєш рацію: я бачу в ньому ще грізнішого за Філіппа. Цей негідник змушує і свої вади служити своїй удачі, він розважається не дурно, як твій брат, чії дурущі не дають ніякої користі. Те, що ти пишеш, мене лякає, бо я небагато зможу зробити, коли приїду до Ісудена. Пан Ошон за спиною в твоєї матері зробить більше, ніж я. Що ж до тебе, то ти можеш повернутись, бо з тебе мало користі в справі, яка вимагає постійної уваги, пильного спостереження, догоджання, стриманості в словах і

прикидання в учинках, такого осоружного для митця. Хоч вам і кажуть, ніби заповіту нема, він у них складений давно, будь певен. Але заповіт можна скасувати, поки твій дядько живий, він буде приступний для голосів сумління та релігії. Ваша удача буде наслідком війни між церквою й Баламуткою. Безперечно, настане така хвилина, коли ця жінка втратить владу над старим, а релігія набуде всемогутності. Поки твій дядько не віддав їм усього добра в руки і не перевів його в іншу форму, все стане можливим, коли релігія візьме гору. Ти ще маєш попросити пана Ошона наглядати по змозі за маєтком твого дядька. Треба знати, чи його нерухомості заставлені і на чие ім'я зроблено вклади. Старому дуже легко вбити в голову страх за своє життя в тому випадку, коли він віддасть своє добро чужим людям, і хоч трохи наділений хитрістю спадкоємець міг би перешкодити такому загарбанню з самого початку. Та чи зможе провести таку комбінацію твоя мати, людина непрактична, некорислива й релігійна? Одне слово, я можу тільки розкривати вам очі. Все, що ви робили досі, могло тільки стривожити ваших суперників, і, можливо, вони вже шикуються до бою..."

— Оце я називаю добре сформульованою консультацією! — вигукнув пан Ошон, гордий з того, що паризький адвокат так високо оцінив його.

— О, Дерош славний хлопець,— запевнив Жозеф.

— Корисно було б прочитати цього листа нашим жінкам,— сказав старий скнара.

— Візьміть,— відповів Жозеф, подаючи йому листа.— А я хочу їхати завтра, тому зараз піду попрощаюся з дядьком.

— А! — вигукнув пан Ошон.— Пан Дерош наостанці просить вас спалити листа.

— Спалите потім, як прочитає мама,— сказав художник.

Жозеф Брідо переодягся, перейшов широку площу і з'явився перед дядьком, що саме закінчував сніданок. Макс і Флора були за столом.

— Не турбуйтеся, дядечку, я прийшов попрощатись.

— Ви їдете? — спитав Макс, презирнувшись із Флорою.

— Так, я маю роботу в замку пана де Серізі, і мені тим швидше треба туди, що він має великий вплив і може прислужитись моєму братові в палаті перів.

— Що ж, їдь працюй,— з тупою міною сказав старий Руже, що здався Жозефові якимось дивно зміненим.— Треба працювати... мені прикро, що ви вже їдете...

— Та ні, мама ще трохи побуде тут,— відказав Жозеф.

Макс ворухнув губами до Баламутки, ніби промовив:

"Це вони хочуть діяти за тим планом, що сказав пан Барюк".

— Я радий, що приїздив,— сказав Жозеф,— бо мав приємність познайомитися з вами, а ви збагатили мою майстерню...

— Так,— озвалась Баламутка,— замість пояснити вашому дядькові, скільки коштують його картини, оцінені більш як у сто тисяч франків, ви хутенько відіслали їх до Парижа... Бідолаха, він же як дитина! Нам у Буржі сказали, що одна картинка того, як його... Пуссена⁹⁹, що до революції була в соборі, сама коштує тридцять тисяч франків...

— Негарно так, небоже,— сказав старий на Максів знак, якого Жозеф не помітив.

— Ану, відверто,— засміявся вояк,— чесно скажіть, скільки коштують, на вашу думку, ті картини? Сто чортів! Добряче ви підлатались у дядечка; що ж, ваше право, дядьки для того й існують, щоб їх скубти! Мені не судилось мати дядьків, але якби вони в мене були, я б їх, далебі, не щадив.

— Ви знаєте, пане,— звернулась Флора до Руже,— скільки коштують ваші картини?.. Як ви тоді сказали, пане Жозефе?

— Ну, я сказав, що картини дечого варті,— відповів художник, червоний, мов буряк.

— Кажуть, що у пана Ошона ви оцінили їх на сто п'ятдесят тисяч франків,— провадила Флора.— Це правда?

— Так,— підтвердив художник, правдивий, мов дитя.

— І ви мали намір подарувати небожеві сто п'ятдесят тисяч франків?
— звернулась Флора до старого.

— Ні, ні! — заперечив той під пильним поглядом Баламутки.

— Все це можна владнати дуже просто,— сказав художник.— Я поверну їх вам, дядечку.

— Ні, ні, не треба! — відказав старий.

— Я вам їх поверну, дядечку,— повторив Жозеф, ображений промовистою мовчанкою Максанса Жіле й Флори Бразьє.— Я добуду собі достаток пензлем, я не хочу нічого ні від кого, навіть від дядька...
Бувайте здорові, мадмуазель, на все добре, пане...

І Жозеф повернувся до Ошонів роздратований, як уміють тільки митці. У вітальні зібралася вся родина Ошонів. Побачивши, що Жозеф розмахує руками й говорить сам із собою, його спитали, що сталося. В присутності Барюка й Франсуа прямодушний Жозеф розповів, що йому довелось витерпіти; тож про всю пригоду через дві години гомоніло все місто і кожне домальовувало всякі кумедні подробиці. Декотрі вважали, що Макс покривдив художника, інші — що той образив панну Бразьє і Макс виставив його за двері.

— Яка ж бо дитина ваш син! — сказав Ошон пані Брідо.— Його зробили дурником, приберігши цю сцену на день прощання. Макс і Баламутка вже два тижні знають ціну картин, бо він мав дурість ляпнути про неї перед моїми онуками, а тим припекло рознести це по всьому місту. Вашому художникові слід було виїхати не прощавшись.

— Мій син слушно зробить, коли поверне картини, якщо вони такі дорогі,— відказала Агата.

— Якщо вони, за його словами, варті двохсот тисяч франків,— сказав старий Ошон,— то це була дурниця — поставити себе в таке становище, коли доводиться повертати їх, бо ви мали б хоч це з усієї спадщини, а так ви не матимете нічого! І це знов же причина, чому ваш брат не захоче вас більше бачити...

Десь від півночі до першої години "лицарі неробства" почали розносити дармовий харч міським собакам. Цей пам'ятний похід скінчився аж о третій годині ранку — в ту пору бешкетники сходились вечеряти в Коньєтти. О пів на п'яту, коли вже світало, вони розійшлись по домівках. В ту хвилину, коли Макс повертав з вулиці Авенір на Головну, Фарію, що сидів у засідці в рівчаку, завдав йому удару ножом прямо в серце, висмикнув лезо й утік Вілатським ровом, де обтер ножа носовиком. А носовика виправ у Копаній річці, тоді спокійно повернувся до Сен-Патерна, де жив, уліз додому вікном, яке лишив відчиненим, і вранці його розбудив новий сторож, що застав його в глибокому сні. Падаючи, Макс жахливо зойкнув, так що почули всі довкола. Лусто-

Пранген, син судді й далекий родич намісника, та молодий Годе, що вже спустились Головною вулицею вниз, побігли назад, волаючи: "На поміч! Макса вбивають!" Та жоден собака не гавкнув, і ніхто не вийшов, бо всі подумали, що це знов вихватка нічних бешкетників.

Коли надбігли двоє "лицарів", Макс уже був непритомний. Довелось іти будити Годе-батька. Звичайно, Макс упізнав Фаріо; та коли він о п'ятій годині ранку опритомнів, побачив коло себе людей і зрозумів, що рана не смертельна, то зразу вирішив обернути все собі на користь і жалібним голосом вигукнув: "Я, здається, розгледів обличчя й очі того проклятого маляра!"

Тоді Лусто-Пранген побіг до свого батька, слідчого судді. Старий Коньє, Годе-син і ще двоє чоловіків, яких розбудили, перенесли Макса додому. Коньєтта і Годе-батько йшли обіч Макса, що лежав на матраці, прив'язаному до двох жердин. Пан Годе не хотів нічого робити, поки пораненого не покладуть у ліжку. Ті, хто ніс пораненого, звичайно, дивились на двері будинку пана Ошона, поки вставав Куський, і бачили служницю Ошонів, що замітала. Як у більшості провінційних домів, там відмикали двері дуже рано. Єдине слово, вимовлене Максом, збудило підозру, і Годе-батько гукнув:

— Гріто, пан Жозеф Брідо ще спить?

— Та ні,— відказала Гріта.— Він вийшов о пів на п'яту, він цілу ніч ходив по своїй кімнаті, не знаю, що йому вадило.

Відповіддю на ці наївні слова був нажаханий гомін і вигуки; служниця зацікавилась і прибігла поглянути, кого це принесли до старого Руже.

— Це він, ваш художник, такого накоїв! — сказали їй.

Тоді, покинувши приголомшену служницю, ввійшли в дім; вона встигла побачити Макса, що лежав на матраці весь закривавлений, умираючи.

Митці легко здогадаються, що так хвилювало Жозефа, не даючи йому спати всю ніч: він уже бачив себе притчею во язицех для всього Ісудена: його вважатимуть за шахрая, за зовсім іншу людину, ніж він був насправді — чесний хлопець, порядний художник! Ох! Він би віддав свою картину, аби дістати змогу полетіти, як ластівка, до Парижа і жбурнути Максові в обличчя дядькові картини. Його пограбували, та ще й виставили грабіжником! Отож він удосвіта вийшов з дому і подався в тополеву алею, яка вела до Тіволі, аби в русі вилити хвилювання. І поки цей неповинний молодик, утішаючи себе, присягався, що більше й носа не поткне в ці краї, Макс готував йому нову кривду, нестерпну для витончених душ. Коли пан Годе-старший дослідив рану й зрозумів, що ніж, наткнувшись на гаманчик, пройшов мимо серця, хоча й завдав жахливу рану, він зробив те, що роблять усі лікарі, надто провінційні: з поважним виглядом сказав, що не ручиться за Максове життя; а потім, наклавши бешкетливому воякові пов'язку, пішов. Свій науковий висновок він сказав Баламутці, Жанові Жакові Руже, Куському й Веді. Баламутка, вся в сльозах, прибігла до свого любого Макса, а Куський та Веді розповіли людям, які зібрались на вулиці, що майор майже безнадійний. Ця новина стягла до площі Сен-Жан та обох вулиць Нарет сотні дві душ.

— Нічого мені не буде, місяць полежу, та й усе. Я знаю, хто на мене напав,— сказав Макс Баламутці.— Та ми скористаємося з пригоди, щоб спекатись парижан. Я вже сказав, що наче впізнав художника; отож скажи, що я помираю, й доможися, щоб Жозефа Брідо заарештували: хай посидить у буцегарні хоч два дні. Мені здається, що я вже знаю його матір достатньо, щоб бути певним: вона стрілою помчить до Парижа зі своїм малярчуком. А тоді нам не треба буде боятися священників, коли ті здумають напосісти на нашого недоумка.

Коли Флора Бразьє спустилась униз, вона застала юрбу, вельми схильну сприйняти ті думки, які вона висловила; пустивши сльозу, вона

крізь ридання сказала, ніби отой художник, якого й по лиці видно, що він за один, напередодні полаявся з Максом за ті картини, що виманив у старого Руже.

— Цей харцизяка, бо він таки харцизяка, з першого погляду видно — вирішив, що дядько відпише йому все, коли не стане Макса, але ж,— сказала вона,— брат ближчий родич, ніж небіж! Макс — син доктора Руже. Небіжчик сказав мені про це перед смертю!

— Еге ж, він хотів завдати цього удару наостанці, добре все обміркував, адже він сьогодні їде,— озвався котрийсь із "лицарів неробства",

— У Макса в Ісудені нема жодного ворога,— докинув інший.

— А крім того, Макс упізнав художника,— запевнила Баламутка.

— Де він, цей проклятий парижанин? Знайдіть його! — загукали в натовпі.

— Знайти його! — відповів хтось,— Він вийшов з дому вдосвіта.

Один з "лицарів" зразу побіг до пана Муйєрона. Натовп чимраз більшав, гамір ставав погрозливим. Збурені гурти заповнили всю Велику Нарету. Інші стояли перед церквою святого Іоанна. Один гурт стояв у Вілатській брамі, де кінчалась Мала Нарета. Добратись до площі або покинути її було важко. Це було схоже на якусь процесію. Панове Лусто-Пранген та Муйєрон, комісар поліції, жандармський лейтенант і його сержант із двома жандармами насилу пропхалися до площі Сен-Жан, де опинились між двома юрбами, що волали й гукали до них, аби настроїти їх проти парижанина, звинуваченого так несправедливо, бо обставини свідчили проти нього.

Коли службові особи поговорили з Максом, пан Муйєрон послав комісара поліції, сержанта й одного жандарма оглянути те, що мовою міністерства внутрішніх справ називається "ареною злочину". Потім панове Муйєрон і Лусто-Пранген у супроводі жандармського лейтенанта перейшли з оселі старого Руже до будинку Ошонів, який охороняли два жандарми в кінці садка і ще два коло дверей. Юрба заповнила все. Ціле місто товпилось на Головній вулиці.

Гріта, перелякана, вже побігла до хазяїна й сказала йому: "Пане, вас хочуть громити! Все місто збунтувалося. Пана Максанса Жіле замордовано, і кажуть, що це зробив пан Жозеф!"

Пан Ошон квапливо одягнувся й вийшов надвір, але, побачивши розлючений натовп, хутенько вернувся і замкнув за собою двері. Розпитавши Гріту, він довідався, що гість цілу ніч ходив по кімнаті, страшенно схвилюваний, а вдосвіта вийшов з дому й ще не вернувся. Наляканий, він пішов до пані Ошон, яку вже розбудив гамір, і розповів їй жахливу новину, яка, хай там правдива чи ні, стягла весь Ісуден на Сен-Жанську площу.

— Я певна, що він не винен! — сказала пані Ошон.

— Та, поки його невинність з'ясується, сюди можуть удертись і все розгромити,— сказав пан Ошон, побліднувши (у нього в підвалі було золото).

— А що Агата?

— Спить сном праведних.

— А! Тим ліпше,— сказала пані Ошон.— Я б воліла, щоб вона не прокидалась, поки не з'ясується вся ця справа. Такий удар може вбити бідолашечку!

Та Агата прокинулась і зійшла вниз напіводягнена, бо нарікання Гріті, яку вона почала розпитувати, геть спантеличили її. Вона побачила пані Ошон із чоловіком, бліду й з очима повними сліз, коло одного вікна в залі.

— Кріпись, люба. Бог посилає нам випробу, — сказала стара. — Жозефа звинуватили...

— В чому?

— В злочині, якого він не міг учинити, — відповіла пані Ошон.

Почувши ці слова й побачивши, що до зали входять жандармський лейтенант, пан Муйєрон і пан Лусто-Пранген, Агата зомліла.

— Ідіть звідси й відведіть геть пані Брідо, — сказав пан Ошон дружині й Гріті. — Жінки в таких обставинах тільки заважають. Заберіть пані Агату до її спальні, обидві. Сідайте, панове, — сказав старий. — Сподіваюся, що та помилка, якій завдячую ваш візит, з'ясується.

— Якби ж то помилка, — відказав пан Муйєрон. — Натовп такий збуджений, усі такі розгнівані, що я боюсь за звинуваченого... Я б його затримав у суді, аби вони вгамувалися.

— Хто б повірив, що Максанса Жіле так люблять у місті! — озвався Лусто-Пранген.

— Мені щойно сказав один з моїх людей, що надбігло понад тисячу душ із Римського передмістя, і всі кричать, жадаючи смерті винуватцю, — заявив жандармський лейтенант.

— То де ж ваш гість? — спитав пана Ошона пан Муйєрон.

— Здається, вийшов прогулятися за місто.

— Покличте Гріту,— поважно сказав слідчий.— Сподіваюся, що пан Брідо не виходив із дому. Вам, напевне, відомо, що злочин стався на світанку, зовсім недалеко звідси?

Поки пан Ошон ходив шукати Гріту, троє службовців значуще презиралися.

— Мені обличчя того художника зразу не сподобалося,— сказав лейтенант до pana Муйєрона.

— Дочко,— звернувся слідчий до Гріти, що саме ввійшла,— кажуть, ти бачила, як уранці пан Жозеф Брідо виходив з дому?

— Так, пане,— відповіла служниця, тремтячи як осиковий листок.

— О котрій годині?

— Як тільки я встала: він цілу ніч ходив по своїй кімнаті й був одягнений, коли я спускалася вниз.

— Було вже видно?

— Світало.

— Він був схвилюваний?

— Ще б пак! Сам не свій.

— Пошліть по мого пристава когось зі своїх людей,— наказав пан Лусто-Пранген лейтенантові,— і хай він візьме з собою мандати...

— Господи! Не кваптеся так,— сказав пан Ошон.— Його хвилювання можна пояснити інакше, ніж тим, що він задумав убивство: завтра він їде до Парижа через одну історію: Жіле й мадмуазель Флора Бразьє запідозрили його в нечесності.

— Атож, історія з картинами,— сказав пан Муйєрон.— Вчора вони через них посварились, а художники, як то кажуть, у гарячій воді купані.

— Ну кому в Ісудені було потрібно вбивати Максанса? — спитав Лусто.— Нікому: ні якомусь ревнивому чоловікові, ні будь-кому, бо хлопчина ніколи нікого не скривдив.

— Але що робив пан Жіле о пів на п'яту на вулицях Ісудена? — спитав пан Ошон.

— Ет, пане Ошон, не втручайтесь у нашу роботу,— відказав Муйєрон.— Ви не знаєте всього: Макс упізнав вашого художника.

В ту мить у одному кінці міста знявся крик і, неначе грім, покотився Великою Наретою.

— Ось він! Ось він! Упіймали!

Ці слова чітко вирізнялись у стоголосому гомоні. І справді, нещасного Жозефа Брідо, що спокійно повертався додому від Ландролевого млина, щоб устигнути до сніданку, побачили, коли він вийшов на площу Вбогих, — помітили всі гурти відразу. На щастя для нього, надбігли два жандарми й видерли його з рук жителів Римського передмістя, які вже безцеремонно вхопили його за руки, гукаючи: "Смерть йому!"

— Дорогу! Дорогу! — вигукували жандарми, які покликали на допомогу ще двох, що прикрили Брідо спереду і ззаду.

— Розумієте, пане,— сказав художникові один з тих двох, котрі тримали його під руки,— зараз ідеться і про ваше життя, і про наше. Винний ви чи не винний, але ми маємо врятувати вас від бунту, що зчинився через напад на майора Жіле, і цей народ не думає про те, щоб вашу провину з'ясувати: вони певні, що ви душогуб, і їх не похитнеш. Всі ці люди молились на пана Жіле, і видно, що вони вже ладні вчинити самосуд. О, ми бачили, як вони в тридцятому році гамселили збирачів податку, тож ходімо!

Жозеф Брідо поблід як смерть, але зібрався на силі й рушив уперед.

— Врешті, я не винен,— сказав він,— піду з вами!

І художник поніс свій хрест! Він чув тюкання, лайку, погрози смертю на своєму жахливому шляху від площі Вбогих до площі Сен-Жан. Жандарми мусили оголити шаблі, щоб захиститись від розлюченого натовпу, що жбурляв у них каміння. Жандармів мало не покалічили, а Жозефа кілька камінців ударили по ногах, по плечах, по капелюху.

— Привели! — сказав один із жандармів, входячи до вітальні пана Ошона.— Насилу-насилу, пане лейтенанте!

— Тепер треба якось розігнати це збіговисько, і я не бачу іншого способу для цього, панове, як тільки відвести пана Брідо в суд,— сказав лейтенант урядовцям,— у вашому оточенні. А я зі своїми жандармами обступлю вас. Коли ми опинимось серед шести тисяч розлючених людей, ні за що не можна поручитись.

— Маєте рацію,— відказав пан Ошон, що все тремтів за своє золото.

— Ну, коли в Ісудені це найкращий спосіб захистити невинну людину, — озвався Жозеф,— то можу тільки поздоровити вас. Мене вже трохи не каменували...

— Ви хочете побачити, як удеруться в дім вашого господаря й сплундрують його? — спитав лейтенант.— Хіба ми можемо з нашими шаблями зупинити навалу людей, яких підпиратиме ззаду розлючена юрма, що не тямить форм правосуддя?

— Гаразд, панове, ходімо, стосунки з'ясуємо потім,— погодився Жозеф, що вже цілком заспокоївся.

— Дорогу, друзі мої! — сказав лейтенант до натовпу.— Його арештовано, ведемо в суд!

— Шануйте правосуддя, друзі мої! — докинув пан Муйєрон.

— Чи не краще побачити його на гільйотині? — сказав один з жандармів до гурту, що грізно посунув на них.

— Так, так! — несамовито закричав хтось.— Хай його гільйотинують!

— Його гільйотинують! — підхопили жінки. В кінці Великої Нарети гомоніли:

— Його ведуть гільйотинувати, у нього знайшли ніж!

— От харцизяка!

— Отакі вони, ті парижани!

— У нього ж на пиці написано — злочинець!

Хоча Жозеф аж кипів у душі, весь шлях від площі Сен-Жан до суду він пройшов, зберігаючи дивовижний спокій і гордість. Проте відчув себе щасливим, коли опинивсь у кабінеті пана Лусто-Прангена.

— Гадаю, панове, нема потреби казати вам, що я ні в чому не винен, — сказав він, звертаючись до пана Муйєрона, пана Лусто-Прангена та пристава, — і можу тільки просити вас, щоб ви допомогли мені довести мою безвинність. Я нічого не знаю про те, що сталося...

Коли слідчий виклав перед Жозефом усі підозри, що тяжіли на ньому, закінчивши заявою Макса, Жозеф був приголомшений.

— Але ж я вийшов із дому після п'ятої! — вигукнув він. — Спочатку пішов Головною вулицею, а о пів на шосту розглядав фасад вашої Сен-Сірської парафії. Поговорив із дзвонарем, що прийшов продзвонити "анжелюс", розпитав його про будинок — він мені здався якимсь химерним і недокінченим. Потім перейшов Зелений ринок — там уже були жінки. Звідти я через площу Вбогих дійшов до Анського мосту, до Ландролевого млина, де спокійно розглядав канарок хвилин із п'ять-шість, і робітники на млині, певне, помітили мене. Я бачив жінок, що прийшли прати, вони, мабуть, і досі там; вони почали сміятися з мене, казали, що я бридкий, а я відповів, що в смітті бувають перли. Звідти я пішов довгою алеєю до Тіволі, а там погмонів із садівником... Перевірте все це, і не треба навіть тримати мене під арештом, бо я вам даю слово, що лишатимусь у вашому кабінеті, поки ви не пересвідчитесь у моїй невинності.

Ці розважні слова, сказані без вагання, спокійно, тоном людини, певної за себе, справили враження на урядовців.

— Що ж, треба розшукати й попитати всіх цих людей, — сказав пан Муйєрон. — Але це не на один день робота. Тож краще, в ваших таки інтересах, лишайтесь таємно в суді.

— Тільки дозвольте мені написати матері, щоб заспокоїти її, сердешну... Я дам вам прочитати, що напишу.

Це прохання було надто законне, щоб його не вдовольнити, і Жозеф написав таку цидулочку:

"Не хвилюйся, матусю. Я став жертвою помилки, що легко з'ясується, і я вже все пояснив. Завтра, а може, й сьогодні ввечері мене випустять. Цілую тебе, і скажи панові та пані Ошон, як мені прикро через цей клопіт, хоч я в ньому й не винен: сталася дивна випадковість, і я ще сам її не розумію".

Коли листа принесли, в пані Брідо ще не скінчився нервовий напад, і всякі ліки, що ними трактувала її пані Годе, не допомагали. Прочитавши листа, вона просто-таки воскресла. Після кількох струсів вона запала в протрацію, як звичайно після таких криз. Коли пан Годе прийшов глянути на хвору, вона вже нарікала, що приїхала сюди.

— Бог мене покарав,— казала вона крізь сльози.— Чи не краще було покластись на нього, хрещена, й чекати, щоб він сам напоумив мого брата на заповіт!

— Пані, коли ваш син невинний, то Максанс неприторенний негідник,— сказав їй на вухо пан Ошон,— і ми в цій справі слабкіші. Тому повертайтеся додому.

— А як там пан Жіле? — спитала пані Ошон у пана Годе.

— Рана, правда, тяжка, але не смертельна. Місяць полежить, і встане. Коли я лишив його, він саме писав панові Муйєрону, щоб той випустив вашого сина, добродійко,— сказав він хворій.— О, Макс славний хлопець. Я йому сказав, у якому ви стані, і він тоді згадав одну подробицю, з якої йому стало ясно, що напав на нього не ваш син: напасник був у мотузяних капцях, а ваш син же, напевне, вийшов з дому в чоботях.

— Ох! Хай Бог простить його за те горе, що він мені заподіяв.

Увечері якийсь чоловік приніс Максансові Жіле такого листа, написаного зміненим почерком:

"Капітанові Жіле не слід лишати невинного в руках правосуддя. Той, хто завдав удару, обіцяє більш не мститися, якщо пан Жіле виправдає пана Жозефа Брідо, не виказуючи справжнього винуватця".

Прочитавши цього листа й спаливши його, Макс написав панові Муйєрону записку, в якій навів згадану паном Годе обставину й попросив випустити Жозефа і прийти до нього, тоді він пояснить йому все. Саме коли цей лист принесли панові Муйєрону, Лусто-Пранген уже встиг з'ясувати зі слів дзвонаря, однієї зеленярки, праль, робітників з Ландролевого млина та монастирського садівника, що свідчення Жозефа правдиві. Максів лист доповнив докази невинності заарештованого, і пан Муйєрон сам відвів його до пана Ошона. Мати зустріла Жозефа такими палкими виявами ніжності, що цей нерозпещений хлопець у думці подякував випадкові, як отой чоловік із байки Лафонтена злодієві, за те, що прикра пригода дала йому відчутти докази материної любові.

— Ви знаєте,— із значущою міною сказав пан Муйєрон,— із того, як ви дивились на розлючений натовп, я зразу збагнув, що ви ні в чому не винні; та попри це переконання, розумієте, найкращий спосіб захистити вас був арешт, що ми й зробили: я ж бо знаю ісуденців. Ох, яке горде обличчя було у вас!

— Я думав про інше,— простосердо відповів художник.— Я знаю одного офіцера, то він розповідав мені, як у Далмації його майже за таких самих обставин, коли він повернувся з ранкової прогулянки, захопила розлючена юрба. Мене зацікавила ця подібність, і я розглядав усі обличчя з думкою намалювати заколот 1793 року. Врешті я сказав собі: "Зажеро! Ти цього заслужив, бо приїхав добувати спадщину, замість малювати в своїй майстерні".

— Коли дозволите дати вам пораду,— сказав королівський прокурор,
— то найміть увечері екіпаж у поштмейстера й повертайтеся до Парижа
буржським диліжансом.

— Я теж так раджу,— озвався пан Ошон, якому не терпілось
вирядити гостя.

— А моє найпалкіше бажання — покинути Ісуден, хоч я мушу
розлучитися з єдиною своєю приятелькою,— сказала Агата, взявши за
руку пані Ошон і цілючи її.— Коли ж я ще побачу вас?

— Ох люба моя, тепер ми вже побачимось тільки на небі... Ми,—
додала вона Агаті на вухо,— доволі настраждалися тут, і Бог
змилюється над нами.

За хвилину після того, як пан Муйєрон поговорив з Максом, Гріта
вкрай здивувала пані й пана Ошонів, Агату, Жозефа й Адольфіну,
доповівши, що прийшов пан Руже. Жан Жак з'явився, щоб попрощатися з
сестрою й запропонувати їй до Буржа свою коляску.

— Ох! Ваші картини наробили нам такого лиха! — сказала йому
Агата.

— Лишіть їх собі, сестро,— відповів старий: він і досі не вірив у їхню
цінність.

— Сусіде,— сказав пан Ошон.— Найкращі наші друзі, найпевніші
захисники — це родичі, надто коли вони схожі на вашу сестру Агату й
вашого небожа Жозефа!

— Може, й так,— тупо відказав старий.

— Треба подумати про те, щоб скінчити життя по-християнському,—
сказала пані Ошон.

— Ой Жане Жаку,— зітхнула Агата.— Який день!

— То ви берете мою коляску? — спитав Руже.

— Ні, брате,— відповіла пані Брідо.— Дякую вам і бажаю доброго здоров'я.

Руже дав сестрі й небожеві обняти себе, потім вийшов, сухо попрощавшись. Барюк подався на пошту, куди його послав дід. Об одинадцятій годині вечора обоє парижан, усівшись в плетеному з лози кабріолеті, запряженому одним конем, яким правив поштар, покинули Ісуден. В Адольфіни й пані Ошон були сльози в очах. Тільки їм було шкода розлучатися з Агатою й Жозефом.

— Поїхали,— сказав Франсуа Ошон, увійшовши з Баламуткою до Максової кімнати.

— Ну й добре, це діло впорали,— відповів Макс, якого мучила гарячка.

— Що ж ти сказав старому Муйєронові? — спитав Франсуа.

— Я йому сказав, що майже визнаю за своїм напасником право підстерігати мене на розі, що це чоловік, який, коли його переслідуватимуть, може вбити мене як собаку, перше ніж його заарештують. Тому я попросив Муйєрона й Прангена вдавати, ніби пильно розслідують справу, але його не чіпати, якщо вони не хочуть мене побачити вбитим.

— Я сподіваюсь, Максе,— сказала Флора,— що якийсь час ви не бешкетуватимете вночі.

— Хай там як, а парижан ми спекались! — вигукнув Макс.— Той, хто мене поранив, сам не знає, яку велику послугу зробив нам.

Уранці, за винятком найспокійніших, найстриманіших людей, що поділяли думку пана й пані Ошонів, від'їзд парижан, хоч до нього спричинилась дуже прикра подія, святкувало все місто — як перемогу провінції над Парижем. Деякі Максові друзі висловлювались на адресу Брідо вельми гостро.

— Ге-ге, ці парижани думали, що ми тут дурні, а їм досить підставити капелюха, як туди посиплеться спадщина!

— Прийшли по вовну, а вернулись стрижені, бо небіж не припав дядькові до смаку.

— Коли хочете знати, вони діяли за планом паризького адвоката.

— А! То в них був і план?

— Атож,— план, як заволодіти старим Руже, але парижанам не вистачило сили, і той адвокат не поглумився з беррійців.

— Ви розумієте, яке паскудство?

— Отакі вони, парижани!

— Баламутка побачила, що на її добро зазіхають, і оборонялась.

— І зробила дуже добре...

Для всього міста Брідо були парижани, чужинці: Максові й Флорі тут віддавали перевагу.

Легко уявити, з якою радістю Агата й Жозеф увійшли до свого малого помешкання на вулиці Мазаріні після подорожі. В дорозі художник розвіяв прикрість, викликану арештом та двадцятьма

годинами ув'язнення, але розважити матір він не міг. Агаті тим важче було відігнати пригніченість, що палата перів щойно почала розглядати справу військової змови. Поведінка Філіппа, попри всю спритність адвоката, рекомендованого Дерошем, викликала підозри, не дуже сприятливі для його репутації. Крім того, Жозеф, розповівши Дерошеві про все, що сталося у Ісудені, негайно поїхав з Містігрі до замку графа де Серізі, аби не слухати балачок про той процес, що мав тривати двадцять днів.

Зайве нагадувати тут події, відомі з сучасної історії. Чи то Філіпп відігравав якусь роль у змові, чи то був одним з тих, хто її викрив, але його присудили до п'яти років перебування під поліційним наглядом, і того ж дня, коли його випустили на волю, він мусив виїхати до Отена — міста, яке йому призначив для п'ятирічного проживання під наглядом генеральний директор поліції королівства. Ця кара відповідала обмеженням свободи в'язнів під слово честі, які призначають замість в'язниці. Дізнавшись, що граф де Серізі, один із перів, яким палата доручила розслідувати справу, найняв Жозефа оздоблювати свій замок у Прелі, Дерош домігся аудієнції в нього і виявив, що граф де Серізі дуже добре ставиться до Жозефа, з яким познайомився випадково. Дерош пояснив йому матеріальне становище обох братів, згадав про заслуги їхнього батька і про те, що під час Реставрації їх забули.

— Такі несправедливості, ваша вельможносте,— сказав адвокат,— весь час викликають роздратування і невдоволення! Ви знали їхнього батька, допоможіть принаймні синам забезпечити себе!

І докладно змалював стан справ родини в Ісудені, просячи всемогутнього віце-голову Державної ради звернутись до генерального директора поліції, щоб змінити місце заслання Філіппа Брідо з Отена на Ісуден. Потім заговорив про тяжку скруту Філіппа, просячи для нього щомісячної допомоги в шістдесят франків, яку військове міністерство мало б, аби не було соромно, виплачувати колишньому підполковникові.

— Я доможуся всього, чого ви просите,— відповів міністр,— бо так, по-моєму, буде справедливо!

Через три дні Дерош із потрібними повноваженнями приїхав забрати Філіппа з в'язниці при суді перів і повіз до себе, на вулицю Бетізі. Там молодий адвокат прочитав розбещеному воякові одну з тих марних нотацій, у яких адвокати називають усе справжніми іменами, послуговуючись різними словами, оцінюючи поведінку, аналізуючи і зводячи до простішого вираження почуття своїх клієнтів, які зацікавили їх достатньо для того, аби прочитати їм проповідь. Принизивши ад'ютанта імператора докорами за безглузді бешкети, за страждання матері й смерть старої пані Деквен, він розповів йому про становище в Ісудені, висвітливши наміри і вдачу Макса та Баламутки. Гостро зацікавлений цієї темою, переслідуваний за політику слухав другу частину Дерошевої промови багато уважніше, ніж першу.

— Таким чином,— сказав адвокат,— ви зможете до певної міри відшкодувати бодай свою провину перед вашою чудовою родиною, бо повернути життя бідолашній жінці, якій ви завдали смертельного удару, неможливо; тільки ви можете...

— А що робити? — спитав Філіпп.

— Я виклопотав для вас переміну місця проживання: Ісуден замість Отена.

Філіппове обличчя, схудле, майже похмуре, виснажене хворобами, стражданнями й злиднями, вмить освітілося радістю.

— Тільки ви, кажу, спроможні врятувати спадщину вашого дядька Руже, хоч, можливо, вже половину її проглинув той хижак на прізвище Жіле,— провадив Дерош. Ви знаєте всі подробиці, тепер треба діяти відповідно. Я не накреслю вам ніякого плану, у мене щодо цього немає жодної думки; а крім того, на місці все має інший вигляд. Вам доведеться

мати справу з сильними супротивниками, той проноза дуже хитрий, по тому, як він задумав повернути картини, подаровані вашим дядьком Жозефові, по зухвальству, з яким він звалив чужий злочин на вашого сердешного брата, видно, що він здатен на все. Отож будьте обережні й хоч із розрахунку змушуйте себе до розважності, коли вже натура ваша не така. Картини я відіслав панові Ошону й написав йому, щоб не віддавав їх нікому, крім вас, а Жозефові я про це не сказав, бо горда натура художника обурилась би. Цей Максанс Жіле чоловік сміливий.

— Тим краще,— сказав Філіпп.— Я розраховую на відвагу цього шибеника, бо слабодух утік би з Ісудена.

— Все ж подумайте про вашу матір: вона вас любить так ніжно! І про брата, з якого ви зробили дійну корову...

— О! То він казав вам про ці дурниці? — вигукнув Філіпп.

— Ет, чи ви не знаєте, що я друг вашої родини і знаю про вас куди більше, ніж вони?

— Що ви знаєте? — спитав Філіпп.

— Що ви зрадили своїх товаришів.

— Я? — вигукнув Філіпп.— Я, ад'ютант імператора! Плітки! Нас зіпхали нижче палати перів, юстиції, уряду, всього цього проклятого кодла. Слуги короля побачили в цьому тільки загрозу пожежі!

— Добре, коли так,— відказав адвокат,— але, розумієте, Бурбонів не повалити, за них уся Європа, і вам би слід подумати про те, як помиритися з військовим міністром... О, ви це зробите, коли станете багатим. А щоб розбагатіти, вам із братом треба підкорити собі дядька. Коли ви хочете довести до пуття справу, що потребує спритності, стриманості, терпіння, ви матимете роботу на всі свої п'ять років...

— Ні, ні,— заперечив Філіпп,— треба впоратися швидко, бо той Жіле може обернути дядькові статки в гроші, перевести їх на ім'я тієї дівчини, і все пропало.

— Крім того, пан Ошон розумний і прозірливий чоловік, радьтеся з ним. У вас є подорожня, вам замовлене місце в орлеанському диліжансі на пів на восьму, ви вже спакувались, ходім обідати?

— Я маю тільки те, що на мені,— сказав Філіпп, розхриставши свій жахливий синій редингот,— але мені бракує трьох речей, тож попросіть Жірудю, дядька Фіно й мого друга, прислати їх мені: мою шпагу, шаблю й пістолети,

— Вам бракує чогось іншого,— сказав адвокат, що аж здригався, дивлячись на клієнта.— Ви дістанете платню за три місяці, щоб пристойно одягтися.

— О, ти тут, Годешалю! — вигукнув Філіпп, упізнавши в старшому писарі Дероша Марієттиного брата.

— Так, я вже два місяці служу в пана Дероша.

— І прослужить, сподіваюся, доти, поки зможе відкрити власну справу! — вигукнув Дерош.

— А як Марієтта? — спитав Філіпп, розчулений спогадами.

— Чекає відкриття нового театру.

— Недорого це їй коштувало,— сказав Філіпп,— знехтувати мій наказ... Ну, хай як собі хоче!

Після скромного обіду, яким нагодував Дерош Філіппа й свого старшого писаря, два юристи провели засланця до диліжанса й побажали йому щастя.

2 листопада, в день поминок, Філіпп Брідо з'явився до комісара поліції в Ісудені, щоб завізувати день свого прибуття; потім, на пораду комісара, подався наймати помешкання на вулиці Авеньє. Новина про те, що прибув на заслання один з офіцерів, замішаних у останній змові, вмить розійшлась по місту і справила тим більшу сенсацію, коли довідалися, що цей офіцер — брат художника, так несправедливо звинуваченого. Максанс Жіле, що вже зовсім видужав від рани, довершив складну операцію по оберненню в гроші маєтку старого Руже і вміщенню їх у державні облігації. Позичка в сто сорок тисяч франків, яку зробив старий під свої нерухомості, теж наробила гамору, бо такі речі в провінції не втаяться. В інтересах родини Брідо пан Ошон, схвилюваний цією катастрофою, розпитав у старого пана Ерона, нотаря Руже, щодо цього переміщення коштів.

— Спадкоємці старого Руже, якщо він перемінить наміри, мають поставити мені добру свічку! — вигукнув пан Ерон,— Якби не я, той простак дозволив би покласти півсотні тисяч франків ренти на ім'я Максанса Жіле. Я сказав мадмуазель Бразьє, що вона повинна триматись заповіту, аби не дати приводу для позову за привласнення: адже численні перекази грошей з усіх кінців дали досить доказів їхніх маніпуляцій. Я, щоб виграти час, порадив Максансові та його коханці зачекати, поки забудеться така різка переміна в звичках старого.

— Станете захисником і покровителем Брідо, бо вони не мають нічого,— сказав панові Ерону пан Ошон, що не пробачив Жіле тих страхів, які пережив, коли трохи не сплюндрували його дім.

Максанс Жіле і Флора Бразьє, всупереч усім сподіванням, тільки посміялися, дізнавшись, що приїхав другий небіж старого Руже. Першу тривогу, якої завдав їм Філіпп, вони зуміли розвіяти, домігшись від старого Руже писаного доручення перевести облігації на Макса чи

Флору. Коли заповіт буде скасовано, півсотні тисяч ліврів ренти будуть гарненьким відшкодуванням, надто після того, як вони заволодіють прибутками з іпотеки на сто сорок тисяч франків.

На другий день після прибуття Філіпп о десятій годині з'явився з візитом до дядька. Він вирішив прийти в старому убранні. Отож, коли недавній пацієнт Південної лікарні та в'язень Люксембурзької в'язниці ввійшов до вітальні, у Флори аж серце здригнулось від цього огидного видовища. Жіле теж відчув якесь потрясіння розуму й чуттів — так природа остерігає нас перед непримиренним ворогом чи небезпекою. Коли від недавніх злигоднів у Філіппа лишилося щось похмуре в обличчі, то одяг іще підсилював цей вираз. Його нужденний синій редингот був застебнутий по-військовому до самого верху з певної сумної причини, і все ж іще дужче засвідчував те, що мав приховати. Холоші, вистріпані, мов у якогось каліки, виказували глибокі злидні. Чоботи лишали мокрі сліди й чвиркали брудною водою з протертих підшов. Сірий капелюх, якого підполковник тримав у руці, являв очам украй засмальцьовану підкладку. Бамбуковий ціпок, з якого облізла фарба, напевне стояв уже в кутках усіх паризьких кав'ярень і тикався збитим кінцем не в одну багнюку. Над оксамитовим комірцем, крізь який світила прокладка, підносилась голова, досить схожа на ту, яку являв глядачам Фредерік Леметр¹⁰⁰ у останній дії "Життя гравця"¹⁰¹; спустошення ще сильної людини виявляється в ній мідно-червоним кольором із зеленавими плямами. Таке буває обличчя в гультаїв, що провели багато ночей за грою: очі обведені вугільним колом, зіниці якісь почервонілі, а чоло грізно насуплене, на ньому відбилися усі пережиті катастрофи. Щоби в Філіппа після недавньої хвороби були запалі, в зморшках. Голова безволоса, лиш кілька пасомець над потилицею ще видніли з-за вух. Блакитний колір очей, колись таких чистих і блискучих, набув холодних відтінків сталі.

— Добридень, дядечку,— сказав він хрипким голосом.— Я ваш небіж Філіпп Брідо. Ось як Бурбони ставляться до підполковника зі старої гвардії, того, що передавав імператорові накази в бою під Монтеро. Мені соромно перед мадмуазель за свій редингот. В решті решт, такі закони гри. Ми хотіли заснувати партію — і програли! Я житиму в вашому місті за

розпорядженням поліції, на високу пенсію в шістдесят франків місячно. Отож городянам нема чого боятися, що через мене підскочать ціни на провізію. Я бачу, що ви живете в доброму й приємному товаристві.

— О, ти ж мій небіж! — сказав Жан Жак.

— То чого ж ви не запросите пана підполковника поснідати,— озвалася Флора.

— Ні, ласкава пані, дякую,— відказав Філіпп,— я вже снідав. Крім того, я скоріш відріжу собі руку, ніж попрошу шматок хліба або сантим у свого дядька після того, що сталося в цьому місті з моєю матір'ю й моїм братом. Мені тільки здавалося недоречним, живучи в Ісудені, не засвідчувати вам час від часу свою пошану. Звичайно, ви можете,— додав він, подавши дядькові руку, в яку той уклав свою, а Філіпп струснув її,— ви можете зробити як вам завгодно; я ні в чому не буду перечити, аби тільки честь роду Брідо не була зачеплена...

Жіле міг розглядати підполковника скільки завгодно, бо Філіпп відверто уникав дивитись на нього. Хоч кров у Максових жилах кипіла, він був надто зацікавлений у тому, щоб поводитися з тією обережністю видатних політиків, яка часто скидається на боягузтво, тож не міг спалахнути, мов юнак, а лишався спокійний і холодний.

— Негарно буде, добродію,— сказала Флора,— жити на шістдесят франків місячно поряд із дядьком, що має сорок тисяч ліврів ренти і що вже поставився так щедро до пана майора Жіле, свого фактичного родича...

— Так, Філіппе,— докинув старий,— ми ще побачимо...

Коли Флора назвала Максове прізвище, Філіпп обмінявся з Жіле майже несміливим привітанням.

— Дядечку, я маю віддати вам картини, вони в пана Ошона. Зробіть мені приємність і прийдіть цими днями оглянути їх.

Сухим тоном вимовивши ці останні слова, підполковник Філіпп Брідо вийшов. Цей візит полишив у душі Флори й навіть у Жіле почуття ще тяжче, ніж те, що охопило їх при першому погляді на цього грізного вояку. Коли Філіпп хряпнув дверима злісно, як обдурений спадкоємець, Флора й Жіле, сховавшись за шторами, простежили, як він пішов до Ошонів.

— Який босяцюра! — сказала Флора, запитливо глянувши на Жіле.

— Так, на жаль, у імператорській армії були й такі — у нас на баржах я сімох таких провчив,— відказав той.

— Сподіваюся, Максе, що ви не шукатимете сварки з цим,— сказала мадмуазель Бразьє.

— О, це паршивий пес, що захотів кістки,— відказав Макс, звертаючись до старого Руже.— Якби його дядько довірився мені, то спекався б його, щось йому вділивши; бо він не дасть вам спокою, татусю Руже.

— Від нього аж у ніс б'є тютюном,— сказав старий.

— А йому б'ють у ніс ваші гроші,— рішучим тоном відказала Флора.— Моя думка така, що треба вас від нього звільнити.

— Я нічого іншого й не хотів би,— відповів Руже.

— Пане,— доповіла Гріта, входячи до кімнати, де сиділа після сніданку вся родина Ошонів.— Прийшов пан Брідо, той, що ви згадували.

Філіпп увійшов скромно, його зустріла глибока тиша, спричинена глибокою цікавістю. Пані Ошон здригнулася всім тілом, побачивши винуватця всіх нещасть Агати й убивцю славної бабці Деквен. Адольфіна теж трохи злякалась. Барюк і Франсуа здивовано перезирнулися. Старий Ошон лишився спокійний; він запросив сина пані Брідо сісти.

— Я прийшов познайомитися з вами, добродію,— сказав Філіпп,— бо мені треба якось улаштуватися на життя в цьому місті протягом п'яти років — на шістдесят франків місячно, які мені дає Франція.

— Це можна,— відповів вісімдесятирічний стариган.

Філіпп говорив про всякі марнички й поводився бездоганно. Він вихваляв журналіста Лусто, небожа старої господині, й забезпечив собі цим її прихильність, бо вона була дуже потішена тим, що ім'я Лусто набуває слави. Потім без вагання визнав усі свої помилки в житті. На дружній докір, який тихим голосом висловила пані Ошон, він відповів, що у в'язниці багато думав про своє життя, й пообіцяв, що віднині стане зовсім іншою людиною.

Потім Філіпп попросив у пана Ошона дозволу поговорити віч-на-віч, і вони вийшли. Коли скнара з вояком опинились на бульварі Барон, де ніхто не міг їх почути, підполковник сказав старому: "Добродію, коли хочете, щоб я говорив те, що думаю, то говорімо про справи і про людей тільки прогулюючись десь у полі чи в таких місцях, де нас ніхто не чути. Метр Дерош дуже добре пояснив мені, як багато важать плітки в маленькому місті. І я не хочу, щоб хтось підозрював, ніби я користаюсь вашими порадами, хоча Дерош радив мені питати їх у вас, а я прошу не відмовляти мені в них. У нас могутній ворог, і не треба нехтувати жодної остороги, щоб позбутися його. А головне, пробачте мені, що я не хочу більше зустрічатися з вами. Певний холод у наших взаєминах свідчитиме, що ви зовсім не впливаєте на мої вчинки. Коли мені буде треба порадитися з вами, я проходитиму площею о пів на десяту, коли ви виходите після сніданку. Якщо ви побачите, що в мене ціпок під пахвою,

це свідчитиме, що нам треба зустрітись у такому місці для прогулянок, яке ви назвете.

— Все це показує мені, що ви чоловік обачливий і досягнете свого,— відказав старий.

— Так, досягну пане... А насамперед скажіть мені, чи є у вашому місті колишні офіцери імператорської армії, які не водяться з Максансом Жіле і з якими я міг би зійтись.

— Це насамперед капітан гвардійської артилерії пан Міньюне, вихованець Політехнічної школи, чоловік років сорока, що живе скромно; він людина високої честі й не любить Макса, бо поведінка того здається йому не гідною справжнього вояка.

— Добре! — сказав підполковник.

— Військових такого штибу в нас небагато,— провадив пан Ошон,— я ще знаю одного старого кавалериста-капітана.

— Мій колега,— зауважив Філіпп.— Він був у гвардії?

— Так,— відповів пан Ошон.— Карпантьє був у 1810 році квартирмейстером у драгунів, потім став сублейтенантом у армії, де дослужився до капітана.

"Може, його знає Жірудо",— подумав Філіпп.

— Цей Карпантьє зайняв посаду в мерії, на яку не взяли Жіле; він приятель майора Міньюне.

— Що б я міг тут робити для заробітку?

— Здається, саме збираються організувати управу взаємного страхування департаменту Шери, і там може знайтися служба для вас, але це дасть вам усього півсотні франків на місяць...

— Вистачить...

Під кінець тижня Філіпп уже мав новий редингот, штани й жилет із синього сукна, придбані на щомісячну виплату, а також чоботи, лайкові рукавички і капелюха. З Парижа, від Жірудо він отримав білизну, зброю і листа для Карпантьє, що свого часу служив під командою колишнього драгунського капітана. Цей лист забезпечив Філіппові відданість Карпантьє, і той відрекомендував Філіппа майорові Міньйоне як людину вельми заслужену й порядну. Філіпп здобув щирий захват цих двох достойних офіцерів, довірчо розповівши їм дещо про викриті змову, що була, як відомо, останньою спробою виступу старої армії проти Бурбонів, бо процес ларошельських сержантів мав зовсім іншу підкладку. Після 1822 року, навчені долею змови 19 серпня 1820 року та справами Бертон і Карона¹⁰², військові тільки чекали, що буде далі. Остання змова, молодша сестра змови 19 серпня, була така сама, тільки організована кращими методами. Як і перша, вона лишалась цілком невідома королівському урядові. А коли змовників усе ж викрили, їм вистачило спритності звести свій грандіозний задум до подоби дрібного казарменого заколоту. Ця змова, до якої були причетні кілька піхотних, артилерійських та кавалерійських полків, мала ареною північ Франції. Збирались одним ударом захопити прикордонні фортеці. В разі успіху угоди 1815 року¹⁰³ були б розірвані федерацією під егідою Бельгії, вилученої з Священного Союзу завдяки військовому пактові між офіцерством. У цьому невтримному вихорі мали впасти два трони. Замість цього грандіозного плану, складеного видатними умами — в ньому були замішані дуже високі особи,— судові перів розкрили тільки одну деталь. Філіпп Брідо погодився прикрити собою керівників, що зникли в ту хвилину, коли чи то якийсь зрадник виказав змову, чи то якийсь випадок розкрив її; вони, засідаючи в палатах, обіцяли свою підтримку тільки при досягненні успіху в урядових сферах. Переказувати план, який після 1830 року зізнання лібералів розкрили в усій його

глибині, в усіх численних розгалуженнях, випитаних у дрібніших учасників, означало б заглибитись у царину історії й надто далеко ухилитись від теми. Цього уступу досить, щоб пояснити подвійну роль, узятую на себе Філіппом. Колишній ад'ютант імператора мав керувати виступом, задуманим у Парижі, аби тільки замаскувати справжній план і зайняти увагу уряду центром, коли заколот вибухне на півночі. Тоді Філіппові доручили розірвати ланку зв'язку між двома змовами, виказавши тільки другорядні таємниці; жахливий його занепад, який засвідчувало лахміття і стан його здоров'я, прислужилися до того, щоб применшити серйозність змови в очах влади. Така роль відповідала слизькому становищу цього безпринципного гравця. Відчуваючи себе потрібним двом сторонам, хитрий Філіпп удавав доброго апостола перед королівським урядом і водночас зберігав належну оцінку в очах високопоставлених людей зі своєї партії, але собі обіцяв згодом обрати той із двох шляхів, котрий буде вигідніший. З його звірення щодо грандіозних планів змови і щодо участі в ній декого з суддів здобули Філіппові в очах Карпантьє і Міньйоне репутацію людини визначної, бо його відданість виказувала в ньому політика, гідного прекрасних днів Конвенту¹⁰⁴. Отак хитрий бонапартист за кілька днів зробився приятелем двох офіцерів, чия повага мала йому добре оплатитись. Він негайно отримав за рекомендацією панів Карпантьє і Міньйоне посаду в управі взаємного страхування департаменту Шери, про яку говорив старий Ошон. Його робота полягала в складанні списків для збирача податків, вписуванні імен та номерів у друковані бланки та в розсиланні їх, у виписуванні страхових полісів і забирала не більше трьох годин на день. Міньйоне й Карпантьє допомогли гостеві Ісудена вступити до їхнього гуртка, де його постава й манери, в сукупності з високою оцінкою, яку Міньйоне й Карпантьє дали цьому проводиреві змови, здобули йому повагу, якою не раз тішились нерідкі тоді облудники. Філіпп, чия поведінка була старанно виважена, в ув'язненні багато думав про невгоди розпусного життя. Йому непотрібна була Дерошева проповідь, щоб зрозуміти необхідність завоювання поваги городян чесним, скромним, упорядкованим життям. Йому подобалося суперечити Максові, поводячись за взірцем Міньйоне, і він хотів приспати Максову пильність, навіяти йому хибне уявлення про свою натуру. Він волів

прикидатись простосердим, показувати себе щедрим і некорисливим, обплутуючи супротивника й мостячись до дядькової спадщини; тоді як його мати й брат, справді некорисливі, щедрі й великодушні, діючи наївно й простакувато, були оцінені як хитрі й корисливі. Зажерливість Філіппова розгорілась, коли пан Ошон розповів йому докладно про дядькові статки. Після першої таємної розмови зі стариганом вони погодились на тому, що Філіпп не повинен будити в Максові підозри, бо все пропаде, якщо Флора й Макс відвезуть свою жертву хоч би до Буржа. Раз на тиждень підполковник обідав у капітана Мін'йоне, раз — у Карпантьє, по четвергах — у пана Ошона. Незабаром він дістав запрошення до ще двох чи трьох домів, і через три тижні перебування в Ісудені йому вже доводилось платити тільки за сніданок. Він нічого не казав ні про дядька, ні про Баламутку, ні про Жіле, відповідав тільки на запитання, що стосувались брата й матері. Врешті троє офіцерів, єдині, хто мав ордени — а розетку серед них мав тільки Філіпп, і це в очах провінціалів дає дуже помітну перевагу,— почали прогулюватись разом перед обідом, утворивши, за простонародним висловом, "одну шатію". Така поведінка, така стриманість, такий спокій справили чудове враження на Ісуден. Усі прихильники Макса бачили в Філіппові "рубак" — слово, яким військові позначають найпростакуватіших одчайдухів серед вищих офіцерів, відмовляючи їм у здібностях, потрібних для командування.

— Це дуже шановна людина,— казав старий Годе Максові.

— Ет! — відказував майор Жіле,— його поведінка перед судом перів свідчить, що це тупак або проноза; і він, за вашими ж словами, досить простакуватий, щоб бути пішаком у великих гравців.

Діставши посаду, Філіпп почав прислухатись до місцевих балачок, аби по змозі краще розізнатися з певними справами в місті; він мешкав у будинку, що стояв край Сен-Патернського передмістя біля великого саду. Там він почав управлятися в фехтуванні в Карпантьє, що був навчителем фехтування в армії, перше ніж перейшов до гвардії. Отак потай відновивши свою давню вправність, Філіпп іще навчився від Карпантьє деяких таємних штук, що дозволяли йому не боятись і

найсильнішого супротивника. Тоді він почав тренуватись у стрільбі з пістолета в Мінйоне й Карпантьє,— немовби для розваги, але насправді — щоб Максанс подумав, ніби він у разі дуелі розраховує саме на цю зброю. Зустрічаючи Жіле, Філіпп чекав вітання, тоді відповідав, трохи піднімаючи капелюха, як робить підполковник, коли йому салютує солдат. Максанс Жіле нічим не виявляв роздратування чи невдоволення; в нього ні разу не вихопилось жодного слова на цю тему в Коньєтти, де він і далі влаштовував вечері, хоча після удару ножа Фаріо нічні вихватки були тимчасово припинені. Через якийсь час неприязнь підполковника Брідо до батальйонного командира Жіле стала загальновідомим фактом, і про це розмовляли між собою декотрі з "лицарів неробства", не так тісно сприянні з Максансом, як Барюк, Франсуа та ще троє-четверо. Всі дивувалися, що Макс, такий запальний і гордий, поводитьсь так стримано. Ніхто в Ісудені, навіть Потель чи Ренар, не важився зачіпати цю делікатну тему в розмові з Жіле. Потель, прикро вражений цією публічною незлагодою між двома героями імператорської гвардії, зображував Макса як людину вельми здібну для участі в змові, до якої був причетний підполковник. На думку Потеля, деякі речі можна б переглянути після того, що зробив Макс, аби видалити з міста Філіппових брата й матір; адже історія з Фаріо не лишилась таємницею. Пан Ошон постарався розтлумачити старшим людям міста жорстоку хитрість Жіле. Та й пан Муйєрон, герой городянської балачки, конфіденційно розкрив ім'я напасника — хоч би тільки для того, щоб з'ясувати причини ненависті Фаріо до Макса й дати змогу правосуддю відвернути майбутні злочини. Обговорюючи взаємне ставлення підполковника й Макса, намагаючись розгадати, з чого випливає їхній антагонізм, місто наперед зробило їх супротивниками. Філіпп, що старанно досліджував обставини братового арешту, давніше життя Жіле й Баламутки, скінчив тим, що заприятелював з Фаріо, своїм сусідом. Добре вивчивши натуру Фаріо, Філіпп вирішив, що може довіритись такій людині. Їхня ненависть до Макса була така однастайна, що Фаріо віддав себе в розпорядження Філіппа й розповів йому все, що знав про "лицарів неробства". Філіпп пообіцяв Фаріо: якщо йому вдасться відібрати в Жіле владу над дядьком, він відшкодує іспанцеві всі втрати, і той став йому вірним джурою. Отож Максанс опинився перед грізним ворогом: за місцевим виразом, він тепер

"мав з ким говорити". Зацікавлене цими балачками, місто Ісуден передчувало бій між особами, яких звела взаємна ненависть.

Під кінець листопада якось уранці на великій алеї до Фрапеля, перед полуднем, Філіпп, зустрівши там пана Ошона, сказав йому:

— Я відкрив, що ваші онуки Барюк і Франсуа близькі друзі Максанса Жіле. Ці шибеники ночами беруть участь у всіх витівках, що діються в місті. Крім того, Максанс від них знав усе, що говорилося у вас, коли тут були мій брат із матір'ю.

— А як ви доведете ці жахливі речі?

— Я сам чув, як вони про це говорили ввечері, виходячи з одного шиночка. Ваші онуки винні Максансові по тисячі екю. Той негідник доручив бідним хлопцям розкривати наші наміри, нагадавши їм, що це ви знайшли засіб переконати мого дядька устами священників, він сказав їм, що це тільки ви здатні керувати мною, бо, на щастя, має мене за простого рубаку.

— Невже мої онуки...

— А ви простежте,— провадив Філіпп,— і побачите, що вони повертаються додому о другій-третій годині ночі, п'яні як чіп, у товаристві Максанса.

— То он чого ці шибеники так мало п'ють за обідом,— сказав пан Ошон.

— Фаріо дав мені докази їхніх нічних розваг,— вів далі Філіпп.— Без нього я б ні про що не здогадався. Мій дядько — під страшним гнітом, як судити з тих небагатьох слів, що їх іспанець підслухав у розмовах Макса з вашими онуками. Я підозрюю Макса й Баламутку, що вони склали план обскубити його на п'ятдесят тисяч франків ренти з державних паперів, а

тоді побратися бозна-де, видерши в свого голубочка це крильце. І час уже дізнатися, що робиться в домі мого дядька, але я не знаю, що діяти.

— Я подумаю,— сказав старий.

Філіпп і пан Ошон попрощались, побачивши, що до них хтось підходить.

Ще ніколи, ні разу в житті Жан Жак не страждав так, як після першого візиту свого небожа Філіппа. Флора була налякана передчуттям небезпеки, що загрожувала Максансові. Хазяїн надокучив їй, вона боялася, що він геть зістаріє, бачила, що він довго опирається її злочинним заходам, і придумала дуже простий план — виїхати геть і побратися з Максансом у Парижі після того, як на неї перепишуть п'ятдесят тисяч ліврів ренти в державних паперах. Старий парубок, керований не стільки інтересом до спадкоємців чи власною скнарістю, скільки своєю пристрастю, відмовлявся переписати їх на Флору, мотивуючи тим, що вона й так єдина його спадкоємниця. Сердега знав, як дуже Флора любить Макса, і вже бачив себе покинутим, як тільки вона стане досить багатою, щоб одружитись. Коли Флора, вдавшись до найласкавіших умовлянь, нічого не домоглась, вона повернула на суворість: перестала розмовляти з хазяїном і полишила Веді обслуговувати його, і та вранці бачила, що в старого червоні очі: вночі він плавав. Через тиждень старий Руже снідав сам, і то бозна-як! Отож другого дня після розмови з паном Ошоном Філіпп, що надумав ще раз провідати дядька, застав його зовсім не таким. Флора була коло старого, кидала на нього ласкаві погляди, говорила з ним ніжно й так добре вдавала комедію, що Філіпп розгадав небезпечне становище по стількох турботах, демонстрованих у його присутності. Жіле, чия політика полягала в униканні будь-яких сутичок із Філіппом, не з'являвся зовсім. Подивившись на старого Руже й Флору проникливим оком, підполковник вирішив, що пора завдавати великий удар.

— Прощавайте, дядечку,— сказав він, підводячись ніби з наміром уже йти.

— Ох, не йди ще,— вигукнув старий, оживлений фальшивою ніжністю Флори.— Пообідай з нами, Філіппе!

— Гаразд, коли ви прогуляєтеся зі мною годинку.

— Пан Руже нездоровий,— заперечила Флора.— Він не хотів навіть в екіпажі виїздити,— додала вона, обертаючись до старого й дивлячись на нього пильним поглядом, яким приборкують божевільних.

Філіпп узяв Флору за руку, змусив її відвести погляд і сам уп'явся в неї очима так само пильно, як вона дивилась на свою жертву.

— Скажіть мені, мадмуазель,— промовив він,— може, моєму дядькові не вільно прогулятися зі мною?

— Чом же ні, добродію,— відповіла Флора, яка не могла придумати нічого кращого.

— Ну то ходімо, дядечку? Ну-бо, мадмуазель, подайте йому ціпочок і капелюх.

— Але він звичайно не виходить без мене, правда ж, пане Руже?

— Так, Філіппе, так, я завжди її потребую...

— Краще було б поїхати екіпажем,— докинула Флора.

— Так, їдьмо екіпажем! — вигукнув старий, прагнучи погодити між собою обох своїх тиранів.

— Дядечку, ви підете зі мною пішки або я більш ніколи не прийду, бо в Ісудені кажуть правду: ви під пантофлею в мадмуазель Флори Бразьє. Що мій дядько любить вас, це дуже добре! — провадив він, зупинивши на

Флорі важкий погляд.— Що ви не любите мого дядька — це теж зрозуміла річ. Але нащо вам робити його нещасним, га? Коли хто хоче спадщини, треба її заробити. То ви йдете, дядечку?

Філіпп уже бачив тяжке вагання, що відбивалось на обличчі бідолашного недоумка, чії очі бігали від Флори до небожа.

— Ах, значить, так,— знову заговорив підполковник.— Що ж, прощайте дядечку. А вам, мадмуазель, цілую ручку.

Вже коло дверей він швидко озирнувся й побачив, як Флора грізно посварилася на старого.

— Дядечку, коли хочете прогулятися зі мною, я чекатиму вас коло дверей, а поки що зайду на десять хвилин до пана Ошона. Коли ви не хочете пройтися зі мною, я знайду, з ким прогулюватися...

І Філіпп рушив через площу Сен-Жан до оселі Ошонів.

Неважко здогадатися, якою родинною сценою обернулося те, що сказав Філіпп панові Ошону про його онуків. О дев'ятій годині прийшов старий пан Ерон з пакою паперів; у вітальні горів камін — старий господар всупереч своїм звичкам наказав розпалити його. Пані Ошон, чомусь у таку пору вже одягнена по-вихідному, сиділа у своєму кріслі перед каміном. Двоє онуків, яких Адольфіна попередила про те, що над їхніми головами від учора збирається буря, дістали наказ нікуди не виходити. Гріта покликала їх, і вони прийшли почути, що приготували для них дідусь і бабуся, чий гнів і холодність уже цілу добу гнітили їх.

— Не захищайте їх,— сказав старий панові Еронові,— бо ви бачите двох поганців, не гідних прощення.

— Дідусю! — заволав Франсуа.

— Мовчи! — урочисто наказав старий.— Я знаю про ваше нічне життя і про ваші взаємини з паном Максансом Жіле, але ви більш не сидітимете в Коньєтти до першої години ночі, бо не вийдете звідси обидва, поки я не визначу вашої дальшої долі. То ви зруйнували Фаріо? Таж ви вже по кілька разів заслужили стати перед судом. Мовчи! — гукнув він, побачивши, що Барюк розтуляє рота.— Ви обидва позичали гроші в пана Максанса, а він уже шість років дає вам гроші на гультяйство. Слухайте ж обидва звіт про моє опікунство, а потім поговоримо. По цих документах ви побачите, чи можна гратися мною, гратися всією родиною та її законами й виказувати родинні таємниці, доповідаючи панові Максансові Жіле про все, що робиться й говориться тут. За тисячу екю ви стали шпигунами; за десять тисяч, напевне, стали б і вбивцями? Та ви й так мало не вбили пані Брідо; адже пан Жіле дуже добре знав, що поранив його Фаріо, але звалив цей злочин на мого гостя, Жозефа Брідо. А коли той хвалько вчинив такий злочин, то лиш тому, що від вас дізнався, чому пані Брідо хоче лишитися тут. Ви, мої онуки, стали шпигунами такої людини! Ви стали мародерами! Хіба ви не знали, що ваш достойний проводир на початку своєї кар'єри, тисяча вісімсот шостого року, вже вбив одну нещасну дівчину? Я не хочу мати в своєму домі вбивць і злодіїв, збирайтеся і їдьте геть, хай вас повісять десь-інде!

Юнаки стояли бліді й нерухомі, мов гіпсові статуї.

— Ну-бо, пане Ерон,— звернувся скнара до нотаря.

Старий нотар прочитав звіт про опіку, з якого випливало, що чистий маєток двох молодих Борнішів становив сімдесят тисяч франків — таку суму становив посаг їхньої матері, але пан Ошон позичав дочці досить великі суми і як позикодавець мав право на частину маєтку онуків. Половина решти, яка припадала Барюкові, налічувала двадцять тисяч.

— Ти не бідняк,— сказав дід,— бери свої гроші й живи як знаєш! А я маю право віддати свої статки й статок пані Ошон, що в цю хвилину цілком згодна зі мною, нашій любій Адольфіні. Так, ми її одружимо з

сином якогось пера Франції, коли захочемо, бо всі наші капітали дістануться їй.

— Чималенький статок! — підхопив пан Ерон.

— Пан Максанс Жіле відшкодує вас,— докинула пані Ошон.

— От і складай грошик до грошика для таких негідників! — вигукнув пан Ошон.

— Вибачте! — пробелькотів Барюк.

— Вибачайте, я більш не буду,— передражнив його дід голосом малої дитини.— Коли я вам вибачу, ви підете розкажете панові Максансу про те, що з вами сталося, і він вас візьме в свою гвардію... Ні, ні, панички мої. Я маю спосіб дізнаватись, як ви поведетесь. Як ви до мене, так я до вас. Я про вас судитиму по добрій поведінці не за один день і не за місяць, а за кілька років. У мене добрі ноги, добрий зір, добре здоров'я. Я сподіваюся прожити ще досить довго, щоб дізнатись, якою стежкою ви підете в житті. І насамперед ви, пане капіталісте, поїдете до Парижа вчитись банківської справи в пана Монгено. І начувайтесь, коли не поводитиметесь як слід: за вами наглядатимуть. Ваші гроші будуть у панів Монгено й сина, ось вам чек на всю суму. А тепер підпишіть звіт про опікунство, що кінчається квитанцією, і йдіть собі,— сказав він, узявши звіт із рук пана Ерона й простягаючи Барюкові.— Що ж до вас, Франсуа Ошон, то ви мені віддасте свої гроші, щоб їх не витратити,— сказав старий, дивлячись на другого онука.— Пане Ерон, прочитайте його звіт. Ясно... яснісінько.

Нотація тривала в глибокій тиші.

— Ви дістанете шістсот франків на рік і поїдете в Пуатьє вивчати право,— сказав дід, коли нотар скінчив.— Я вам приготував був добрий маєток, а тепер вам доведеться стати адвокатом, щоб заробляти на

життя. Ох шибеники мої, ви мене водили за носа шість років? То знайте, що мені досить було години, аби вас викрити: я маю семимильні чоботи.

В ту хвилину, коли старий пан Ерон виходив, забравши підписані папери, Гріта доповіла, що прийшов пан підполковник Філіпп Брідо. Пані Ошон вийшла, забравши з собою обох онуків до своєї кімнати, аби, за виразом старого Ошона, висповідати їх і дізнатись, як уплинула на них щойно описана сцена.

Філіпп зі старим стали коло вікна й тихо розмовляли.

— Я обміркував стан ваших справ,— сказав пан Ошон, показуючи на дім Руже.— Я щойно розмовляв з паном Ероном. Ті п'ятдесят тисяч франків ренти можуть бути продані тільки самим власником або за його письмовим дорученням; а відколи ви тут, ваш дядько не підписував такого доручення в жодній конторі, та й не міг підписати, бо нікуди не виїздив з Ісудена. Якби він склав доручення тут, ми б знали про це зразу; якщо складе його десь-інде, ми теж знатимемо, бо його треба зареєструвати, і достойний пан Ерон зуміє перешкодити цьому. А коли він кудись поїде, простежте за ним, куди він подався, і ми знайдемо спосіб дізнатися, що він там зробив.

— Доручення ще не видане,— сказав Філіпп,— його вимагають, але я сподіваюся, що зможу перешкодити цьому; і воно не бу-де ви-да-не! — закричав вояка, побачивши, що дядько вийшов з дому, й показав на нього панові Ошону, а тоді розповів йому стисло про всі подробиці свого візиту, дрібні й водночас великі.— Максанс боїться мене, але він не сховається від мене. Мінйоне сказав мені, що всі офіцери старої армії щороку святкують в Ісудені річницю коронації імператора, тож через два дні ми з Максансом побачимось.

— Якщо він дістане доручення першого грудня вранці, то сяде на диліжанс до Парижа й знехтує ці роковини.

— Що ж, тоді треба вхоркати дядька, а в мене такі очі, що заворожують недоумків,— сказав Філіпп, і пан Ошон аж здригнувся від його лютого погляду.

— Якщо вони випустять старого погуляти з вами, значить, Максанс знайшов якийсь спосіб виграти партію,— зауважив старий скнара.

— Ет! Фаріо не спить,— заперечив Філіпп.— І не тільки він. Цей іспанець розшукав мені під Ватаном одного з моїх колишніх вояків, якому я колись прислужився. Будьте певні, Бенжамен Бурде зробить усе, що йому накаже мій іспанець, той уже позичив Бенжаменові одного зі своїх коней.

— Коли ви вб'єте цього мерзотника, що розбестив моїх онуків, то зробите добре діло.

— Сьогодні завдяки мені весь Ісуден знає, що виробляв пан Максанс ночами цілих шість років,— відказав Філіпп.— А балачки, як ви кажете, так йому не минуться. Морально він пропав!

Коли Філіпп вийшов з дядькового дому, Флора пішла до Максової кімнати й розповіла йому в усіх подробицях про візит зухвалого небожа.

— Що робити? — спитала вона.

— Перш ніж удатись до останнього засобу, двобою з цим одороблом, — відповів Макс,— треба ще заграти ва-банк, спробувати вирішальний удар. Нехай наш недоумок йде гуляє з небожем!

— Але ж той лобуряка не вагатиметься пояснити йому все як воно є! — вигукнула Флора.

— Послухай мене,— гостро сказав Макс.— Ти що, думаєш, я не чув вашої розмови крізь двері й не обміркував усього? Попроси в старого

Коньє коня й шарабан, він тобі зразу їх дасть, і за п'ять хвилин усе треба впорати! Відклади всі свої справи, забирай Веді і їдь до Ватана, влаштуйся там так, ніби хочеш там лишитись, забери ті двадцять тисяч франків, що лежать у нього в секретері. Коли я привезу тобі його до Ватана, не погоджуйся вернутись сюди, поки не підпише доручення. А я, коли ви повернетесь до Ісудена, подамся до Парижа. Коли Жан Жак, вернувшись з прогулянки, не застане тебе тут, він ошаліє й захоче їхати навздогін. А я вже тоді зумію з ним поговорити.

Поки укладалась ця змова, Філіпп попідручки з дядьком пішов гуляти бульваром Барон.

"Оце два великі політики на перегонах,— подумав старий Ошон, стежачи, як підполковник веде свого дядька.— Цікаво побачити кінець цієї партії, ставка в якій — дев'яносто тисяч ліврів ренти".

— Любий дядечку,— говорив старому Руже Філіпп, чий лексикон мав відчутний присмак його паризького товариства,— ви любите цю дівчину і таки маєте рацію, бо вона з біса гарна, чисто цукерочка! Замість того, щоб коло вас навшпиньки ходити, вона з вас робить якогось наймита, а то ще й гірше, вона б воліла бачити вас під землею, щоб вийти за Максанса, бо закохана в нього.

— Так, я це знаю, Філіппе, але однаково її люблю.

— Що ж, присягаюся кишками своєї мами, а вашої сестри,— відказав Філіпп,— я постановив, що зроблю вашу Баламутку м'якенькою, мов перинка, такою, як вона, певно, була, поки отой лобур, негідний служити в імператорській гвардії, не втесався до вашого дому.

— Невже ти це зробиш? — спитав старий.

— Дуже просто,— відповів Філіпп, не даючи дядькові доказати.— Я вб'ю того Максанса, як пса. Але з однією умовою,— додав вояка.

— Якою? — спитав старий Руже, тупо дивлячись на небожа.

— Не підписуйте того доручення, що від вас вимагають, до третього грудня. Потерпіть хоч доти. Ці двоє торбохватів хочуть дістати дозвіл продати ваші п'ятдесят тисяч франків ренти тільки для того, щоб одружитись у Парижі й справити весілля за ваш мільйон...

— Цього ж я й боюсь,— відказав Руже.

— Ну й гаразд, коли вони причепляться, відкладіть підпис на той тиждень.

— Так, але як Флора зі мною заговорить, вона виймає з мене душу і відбирає мені розум. Знаєш, коли вона подивиться на мене якимось так особливо, мені здається, що в її голубих очах рай, і я вже собі не хазяїн, надто як вона кілька днів була зі мною сувора.

— Ну що ж, коли вона до вас із медком, ви тільки пообіцяйте, що підпишете доручення, а мені напередодні того дайте знати. Цього мені вистачить: Максанс не буде вашим довіреним, хіба що вб'є мене. А коли я його вб'ю, візьміть мене в дім на його місце, і я зроблю так, що красунечка буде коло вас навшпиньки ходити. Так, Флора вас любитиме, грим побий! А коли ви будете нею невдоволені, я її налупцюю.

— О, я цього не знесу. Один удар по Флорі — це мені ніж у серце.

— А проте це єдиний спосіб правити жінками й кіньми. Так чоловік доб'ється, щоб його боялись, любили й шанували. Ось що я хотів сказати вам на вухо... Добридень, панове,— сказав він, побачивши Міньйоне й Карпантьє.— Я вивів прогуляти свого дядечка, як бачите, й пробую навчити його, бо ми живемо в добу, коли доводиться виховувати дідів.

Ті відповіли на вітання.

— В моємулюбому дядечку ви бачите наслідки нещасливої пристрасті,— повів далі підполковник.— Його хочуть пограбувати й покинути жебраком; ви знаєте, що я маю на увазі. Добряга й знає про змову, але не має сили обійтись кілька днів без солодких слівець, щоб поламати її.

Філіпп точно змалював становище, в якому опинивсь його дядько.

— Панове,— сказав він на закінчення,— ви бачите, що є два способи порятувати дядька: або підполковник Брідо має вбити майора Жіле, або майор Жіле — підполковника Брідо. Післязавтра ми святкуватимемо річницю коронації імператора, і я розраховую на вас: розсадіть гостей на бенкеті так, щоб я сів навпроти майора Жіле. Сподіваюсь, ви проявите мені честь і будете моїми секундантами.

— Ми вас оберемо головою й сидітимемо обабіч вас. Макс, як віце-голова, сидітиме навпроти,— сказав Міньйоне.

— За того шибеника будуть майор Потель і капітан Ренар,— докинув Карпантьє.— Хоча все місто вже гомонить про його нічні витівки, ці два молодці, що вже були його секундантами, лишаються вірні йому.

— Бачте, дядечку,— сказав Філіпп,— як усе складається. Отож не підписуйте нічого до третього грудня, бо другого дня ви будете вільний, щасливий, і Флора вас любитиме, і наглядача не буде.

— Ти його не знаєш, небоже,— відказав старий злякано.— Максанс уже вбив дев'ятьох на дуелі.

— Так, але він тоді не намагався вкрати сто тисяч франків ренти,— заперечив Філіпп.

— Нечисте сумління позбавляє руку твердості,— докинув повчально Міньйоне.

— Через кілька днів,— знову заговорив Філіпп,— ви з Баламуткою житимете разом, як голуб'яточка, бо тоді присуд над ним буде виконано; звісно, вона звиватиметься, як черв'як, і ридатиме, й сльози литиме, але... сльози то вода.

Обидва офіцери підкріпляли Філіппові докази й піддавали духу старому Руже, з яким вони гуляли близько двох годин. Урешті Філіпп відвів дядька додому й попрощався з такими словами:

— Нічого не вирішуйте без мене. Я знаю жінок, я утримував одну, то вона коштувала мені стільки, скільки Флора вам ніколи не коштуватиме! То вона навчила мене на все життя, як слід поводитися з прекрасною статтю. Жінки — зіпсуті діти, це створіння нижчі за чоловіка, і треба, щоб вони нас боялися, бо нема гірше для нас, як бути під орудою цих тварин!

Старий повернувся додому близько другої години пополудні. Куський відчинив йому плачучи — принаймні Макс наказав йому, щоб він удавав, ніби плаче.

— Що сталося? — спитав Жан Жак.

— Ох, пане, пані вибралася геть разом з Веді.

— Ви... вибралася? — здушеним голосом перепитав старий.

Удар був такий разючий, що Руже як стояв, так і сів на сходинці. За хвилину він підвівся, заглянув у вітальню, в кухню, піднявся до своєї кімнати, обійшов увесь дім, вернувся до їдальні, впав на крісло й залився слізьми.

— Де вона? — ридаючи, вигукував він.— Де вона? Де Макс?

— Не знаю,— відповідав Куський.— Майор пішов, нічого мені не сказавши.

Жіле, вельми спритний політик, вирішив, що найкраще піти потинятись по місту. Лишивши старого наодинці з його розпачем, він давав йому відчувати занедбаність і зробити його слухняним. Та, щоб перешкодити Філіппові допомогти дядькові в цій кризі, Макс порадив Куському не впускати в дім нікого. Без Флори старий не мав ні стриму, ні втіхи, і становище вже зробилося зовсім критичним. Ходячи по місту, Максанс Жіле бачив, що його обминає багато хто з тих, котрі ще вчора були дуже раді підійти й потиснути йому руку. Тепер усі були проти нього. Всі тільки й говорили, що про витівки "лицарів неробства". Історія з арештом Жозефа Брідо, вже з'ясована, збезчестила Макса, чиє життя й учинки вмить були оцінені як слід. Жіле зустрів майора Потеля, що саме шукав його.

Що в тебе, Потель?

— Любий мій, імператорську гвардію паплюжать по всьому місту!.. Ті негідники все валять на тебе, і мене це ранить до глибини серця.

— На що ж вони нарікають? — спитав Макс.

— На те, що ти робив ночами.

— Невже не можна трохи розважитись.

— Гарне "трохи", — відказав Потель.

Він належав до того типу офіцерів, що якось сказали одному бургомістрові: "Ну, й згорить ваше місто, не вам же платити!" І його дуже мало хвилювали бешкети "нероб".

— Ще що? — спитав Жіле.

— Гвардія проти гвардії! Ось що крає мені серце. Цей Брідо нацькував усіх городян на тебе. Гвардія проти гвардії... Ні, кепське діло!

Ти не можеш ухилитись, Максе, треба розрахуватися з Брідо. Знаєш, я б спробував якось посваритися з цим лобурем і вкласти його, щоб городяни не дивились, як гвардія воює проти гвардії. По-військовому то інша річ: двоє сміливців із гвардії посварились і зійшлись у двобої, а тим цивілякам нема чого з вас глузувати. Ні, той здоровило ніколи не служив у гвардії. Гвардієць не повинен так поводитись перед буржуа, так ставитись до іншого гвардійця. О, тут гвардія зганьблена, та ще й в Ісудені, там, де її шанували!

— Ну-бо, Потель, не хвилюйся,— відказав Макс.— І коли ти не побачиш мене на банкеті в річницю...

— Тебе не буде післязавтра в Лакруа? — вигукнув Потель, перебивши приятеля.— Невже ти хочеш показати себе нікчемою, щоб люди подумали, ніби ти боїшся Брідо? Ні, ні. Піші гренадери-гвардійці не можуть пасувати перед драгунами-гвардійцями. Справи владнаєш іншим разом, а на бенкеті будь!

— Ще один морочить мені голову...— сказав Макс.— Гаразд, я подумаю, як мені і прийти, і справу впорати. "Справді,— подумав він.— Доручення має бути не на моє ім'я. Як каже старий Ерон, це було б надто схоже на крадіжку".

Цей лев, що заплутався в тенетах, розкинутих Філіппом Брідо, тремтів у нього в пащі; він уникав поглядів тих, кого зустрічав, і повернувся на бульвар Вілат, кажучи сам собі: "Перше ніж битися, треба здобути ренту. Якщо я загину, принаймні ці гроші не дістануться Філіппові, бо я переведу їх на ім'я Флори. За моїми настановами мала поїде просто до Парижа й зможе, коли захоче, вийти за сина якогось імператорського маршала, вирядженого у відставку. А доручення випишу на ім'я Барюка, і він зробить переказ тільки за моїм наказом". Макс, треба віддати йому належне, саме тоді, коли в нього кипіла кров або вирували ідеї, зберігав найспокійніший вигляд. І ніколи ще не були в військовій людині так розвинені й поєднані якості, необхідні видатному полководцеві. Якби свого часу його кар'єри не перервав полон, імператор

напевне побачив би в цьому юнакові одного з людей, таких необхідних для великих задумів.

Увійшовши до вітальні, де й досі плакала жертва всіх цих сцен, і комічних, і трагічних воднораз, Макс запитав про причину такого відчаю. Він прикидався здивованим, він нічого не знав, він чудово вдав подив, почувши, що Флора поїхала, й почав розпитувати Куського, щоб пролити трохи світла на мету цього незрозумілого від'їзду.

— Пані наказала мені,— відповів Куський,— переказати панові, що вона взяла в секретері двадцять тисяч франків золотом, які там були, і сподівається, що пан не відмовить їй у цій сумі як у платні за двадцять два роки.

— Платні? — перепитав Руже.

— Так,— підтвердив Куський.— "Ох, більше я його не побачу! — відходячи, казала вона Веді, бо та, щиро віддана панові, відраджувала пані.— Ні, ні! — казала.— Він мене нітрохи не любить, він дозволив своєму небожеві говорити зі мною, як з послідущою!" І плакала... гарячими слізьми.

— Ет! Начхати мені на Філіппа! — закричав старий під пильним Максансовим поглядом,— Де Флора? Як дізнатись, де вона?

— Хай вам допоможе Філіпп, ви ж слухаетесь його рад,— холодно відповів Максанс.

— Філіпп...— сказав старий,— Що він може знати про ту бідну дитину? Тільки ти, мій добрий Максе, зумієш відшукати Флору, вона піде за тобою, ти повернеш її сюди.

— Я не хочу сваритися з паном Брідо,— відказав Макс.

— А бодай йому! — вигукнув Руже.— Коли тебе це бентежить, то знай, що він нахвалявся вбити тебе.

— Хе! — засміявся Жіле.— Побачимо.

— Друзе мій,— сказав старий,— відшукай Флору і скажи їй, що я зроблю все, чого вона хоче.

— Її напевне бачили в місті, коли вона йшла,— сказав Максанс Куському.— Подавай нам обідати, постав усе на стіл і піди попитай у різних місцях, а за десертом скажеш нам, у який бік подалася мадмуазель Бразьє.

Цей наказ заспокоїв на якийсь час бідолаху; той скиглив, наче дитина, що загубилась у няньки. В ту мить Максанс, що його Руже ненавидів як причину всіх своїх нещасть, здавався йому янголом. Така пристрасть, як у Руже до Флори, напрочуд схожа на здитиніння. О шостій годині поляк, який чудово прогулявся, прийшов і повідомив, що Баламутка подалась до Ватана.

— Пані повернулась у свої краї, ясна річ,— сказав Куський.

— Хочете поїхати ввечері до Ватана? — спитав Макс у старого.— Дорога погана, але Куський уміє правити, а вам краще помирितись сьогодні о восьмій годині, аніж завтра вранці.

— Їдьмо! — гукнув Куський.

— Запрягай потихеньку, та гляди, щоб у місті нічого не знали про ці дурощі, не ганьбили пана Руже. Осідлай мого коня, я поїду попереду,— шепнув він Куському на вухо.

Пан Ошон уже знав про від'їзд мадмуазель Бразьє від Філіппа Брідо, який устав з-за столу в пана Міньйоне й подався на площу Сен-Жан; він

до кінця розгадав мету цієї спритної стратегії. Коли Філіпп з'явився коло дядькових дверей, Куський з вікна другого поверху сказав йому, що пан Руже не може прийняти нікого.

— Фаріо,— сказав Філіпп іспанцеві, що проходжався по Великій Нареті,— піди скажи Бенжаменові, хай сідає на коня: мені конче треба знати, що робитимуть мій дядько й Максанс.

— Запрягають коня в берлін,— сказав Фаріо, що стежив за оселею Руже.

— Якщо вони поїдуть до Ватана,— відказав Філіпп,— знайди мені другого коня, а сам повертайся з Бенжаменом до пана Міньйоне.

— Що ви збираєтесь робити? — спитав пан Ошон, що вийшов з дому, побачивши на площі Філіппа й Фаріо.

— Хист генерала, любий мій пане Ошон, полягає в тому, щоб не тільки спостерігати пересування ворога, а ще й розгадувати по цих пересуваннях його наміри і весь час змінювати свої плани в міру того, як супротивник порушує їх несподіваними діями. Вважайте, коли мій дядько й Максанс виїдуть разом у екіпажі, то вони поїдуть до Ватана, бо Максанс пообіцяв йому помирити його з Флорою, що "fugit ad salices!"* — адже цей маневр придумав генерал Вергілій¹⁰⁵. Коли все розіграється так, то я ще не знаю, що зроблю; але в мене попереду ніч, бо до десятої години ранку мій дядько не підпише доручення, адже всі нотарі сплять. А коли, як я чую з тупоту другого коня, Макс захоче приїхати першим і дати Флорі вказівки, бо це здається потрібним і ймовірним, то він пропав! Зараз побачите, як ми відіграємось у цій грі за спадщину — ми, старі вояки... А що для цього останнього ходу в партії мені потрібен помічник, я зараз повертаюсь до Міньйоне й там домовлюся зі своїм другом Карпантьє.

* Втекла у верби! (Латин.)

Потиснувши руку панові Ошону, Філіпп спустився Малою Наретою й пішов до майора Мін'йоне. Через десять хвилин пан Ошон побачив, що Максанс виїхав з дому шпаркою ристю, і його стареча цікавість так розпалилася, що він стояв коло вікна у вітальні, чекаючи гуркоту коліс старої "півбагатійки". Довго чекати не довелось: Жан Жакова нетерплячка змусила його вирушити через двадцять хвилин по Максансові. Куський, напевне за наказом свого пана, їхав ступою, принаймні в місті.

— Якщо вони подались до Парижа, все пропало,— сказав пан Ошон.

У ту хвилину прибіг хлопчик із Римського передмістя, приніс листа Барюкові. Обох онуків старого покарали, зранку заборонивши виходити з дому. Поміркувавши про своє майбутнє, вони надумались як слід уласкавлювати своїх опікунів. Барюк добре знав, який вплив має його дід Ошон на старих Борнішів — його другого діда й бабу; пан Ошон доможеться, щоб і Борніші відказали все своє добро Адольфіні, якщо її поведінка дозволить їм покладати надії на те вигідне заміжжя, про яке говорилося уранці. Багатший за Франсуа Барюк мав більше втрачати, і він вирішив підкоритись до решти, з єдиною умовою — сплатити його борг Максові. Що ж до Франсуа, то його доля була цілком у дідових руках; він не чекав спадщини більш ні від кого, а за звітом про опіку вже був дідовим боржником. Обидва юнаки, чиє каяття було підігріте власними інтересами, урочисто пообіцяли виправитись, і пані Ошон пообіцяла, що розплатиться з Максансом.

— Наробили дурниць,— сказала вона їм,— то спокутуйте їх розважністю, і пан Ошон злагідніє.

І Франсуа, прочитавши листа через Барюкове плече, сказав йому на вухо:

— Спитаєш поради в дідуся?

— Ось,— сказав Барюк, принісши листа до старого.

— Прочитай уголос, я не маю при собі окулярів.

"Дорогий друже!

Я сподіваюсь, що ти не заважаєшся, коли я опинився в такому тяжкому становищі, зробити мені послугу, ставши довіреною особою пана Руже. Приїдь до Ватана завтра о дев'ятій. Я напевне побачу тебе в Парижі, але ти не турбуйся, я дам тобі грошей на дорогу і скоро наздожену тебе, бо майже напевне муситиму 3 грудня виїхати з Ісудена. Прощай. Розраховую на твою дружбу, і ти розраховуй на мене.

Максанс"

— Слава Богу! — вигукнув пан Ошон.— Ми врятуємо спадщину того дурня з пазурів цих чортяк.

— Авжеж, такі вони й є,— додала пані Ошон,— і я дякую Богу, що він почув мої молитви. Триумф лихих людей завжди минущий.

— Їдь до Ватана, бери доручення в пана Руже,— сказав старий Барюкові,— Йдеться про те, щоб помістити п'ятдесят тисяч франків ренти на ім'я мадмуазель Бразьє. Вирушиш на Париж, але затримаєшся в Орлеані й там діждешся вказівки від мене. Нікому не кажи, де зупинишся, а зупинись у останньому заїзді передмістя Баньє, хоч би то був заїзд для селян.

— О, все гаразд,— сказав Франсуа, коли підбіг до вікна, зачувши гуркіт коліс на Великій Нареті.— От новина: старий Руже й пан Філіпп Брідо разом повертаються в екіпажі, а Бенжамен і пан Карпантьє верхи їдуть за ними!

— Зараз піду туди! — вигукнув пан Ошон, у якому цікавість перемогла всі інші почуття.

Пан Ошон застав старого Руже в його кімнаті: той писав листа, якого диктував йому небіж.

"Мадмуазель!

Коли ви не приїдете зразу, отримавши цього листа, ваша поведінка означатиме таку невдячність до мене, який зробив вам стільки добра, що я скасую свій заповіт, складений на вашу користь, і передам своє добро моєму небожеві Філіппу. Ви зрозумієте також, що пан Жіле не повинен бути більше моїм нахлібником, коли він поїхав до вас у Ватан. Я доручаю панові Карпантьє передати вам цього листа й сподіваюся, що ви послухаетесь його порад, бо він говоритиме те, що сказав би

відданий вам

Ж. Ж. Руже".

— Ми з капітаном Руже зустріли мого дядька, коли він з дурного розуму їхав до Ватана по мадмуазель Бразьє та пана Жіле,— з глибокою іронією сказав Філіпп панові Ошону.— Я втовкмачив дядькові, що він, заплющивши очі, кинувся в пастку: хіба ж не покине його ця дівчина, як тільки він підпише доручення, що його вона від нього вимагає, аби загарбати п'ятдесят тисяч ліврів ренти? А після цього листа хіба прекрасна втікачка не повернеться під його дах іще сьогодні ввечері?.. Я обіцяю, що мадмуазель Бразьє буде слухатись його довіку, коли тільки дядько дозволить мені зайняти місце пана Жіле, бо той тут зовсім не на своєму місці. Правду я кажу? А дядько розпускає сльози.

— Сусіде,— сказав пан Ошон,— ви зробили найкраще, що могли, аби забезпечити мир у домі. Повірте мені: коли ви скасуєте заповіт, Флора знов стане для вас такою, як була в перші дні.

— Ні, бо вона не пробачить мені того, що я оце роблю, і більш не любитиме мене,— плачучи відказав старий.

— Любитиме, ще й як, ручуся вам,— запевнив Філіпп.

— Та прозрійте ж нарешті! — гримнув пан Ошон на Руже.— Вас хочуть пограбувати й покинути!

— Ох! Якби ж я знав напевне! — заскиглив недоумок.

— Дивіться, ось лист, що Максанс написав моєму онукові Борнішеві,— сказав старий Ошон.— Читайте!

— Який жах! — вигукнув Карпантьє, почувши зміст листа, що його, плачучи, прочитав уголос Руже.

— Ну, ясно вам, дядечку? — спитав Філіпп.— Ну-бо, доручіть цю дівчину мені, і вона вас обожнюватиме — наскільки це можливе.

— Вона дуже любить Максанса, вона мене покине,— перелякано промимрив старий.

— Але ж, дядечку, післязавтра хтось із нас, Максанс або я, вже не топтатиме стежок в Ісудені.

— Ну що ж, пане Карпантьє,— заговорив старий,— коли можете пообіцяти, що вона повернеться, їдьте! Ви порядний чоловік, скажіть їй усе, що ви вважаєте за потрібне, від мого імені...

— Капітан Карпантьє шепне їй на вушко, що я привезу з Парижа іншу жінку,— сказав Філіпп Брідо,— молодшу й гарнішу, то вона приповзе до вас!

Капітан поїхав, сам у старім берліні, а Бенжамен верхи їхав за ним, бо Куський десь подівся. Хоча двоє офіцерів пригрозили йому судом і втратою служби, поляк на коні втік до Ватана попередити Максанса й Флору, якого удару завдав їхній супротивник. Карпантьє, що не хотів, виконавши доручення, повертатися разом з Баламуткою, мав приїхати Бенжаменовим конем.

Дізнавшись про втечу Куського, Філіпп сказав Бенжаменові:

— Від сьогодні ти заступиш цього поляка. Причепися ззаду до берлина, щоб Флора не бачила, і приїдеш сюди вчасно... Все йде як по маслу, дядечку Ошон! — додав підполковник.— Післязавтрашній бенкет буде веселий.

— Ви хочете оселитись тут,— сказав старий скнара.

— Я щойно сказав Фарію, щоб привіз сюди всі мої речі. Я спатиму в тій кімнаті, що її двері навпроти помешкання Жіле.— Дядько погодився.

— Що з цього всього вийде? — злякано спитав господар.

— Вийде те, що мадмуазель Флора Бразьє за чотири години буде тут, лагідна, мов великоднє ягнятко,— відповів пан Ошон.

— Дай Боже! — стримуючи сльози, сказав Руже.

— Тепер сьома година,— озвався Філіпп,— цариця вашого серця буде тут о пів на одинадцяті. Ви більше не побачите Жіле, то чи ви не найщасливіша людина в світі?.. Коли ви хочете, щоб я тріумфував,— додав Філіпп на вухо панові Ошону,— лишіться з нами, поки не приїде та мавпа, ви мені допоможете підтримати рішучість у цьому бідоласі, а потім удвох розтлумачимо мадмуазель Баламутці, в чому її справжня вигода.

Пан Ошон, визнавши, що Філіпп має рацію, лишився з ним; але обидва мали багато клопоту, бо старий Руже скиглив без кінця, як мала дитина, й ніяк не заспокоювався, хоч Філіпп десять разів йому товкмачив:

— Дядечку, якщо Флора приїде й буде ласкава з вами, самі побачите, що я казав правду. Ви будете доглянуті, збережете свою ренту, слухатиметесь моїх порад і житимете, як у раю.

Коли о пів на одинадцятку на Великій Нареті загуркотіли колеса, постало питання, чи в берліні хто їде, чи ні. На обличчі Руже з'явився вираз панічного страху, та його змінив спалах безмежної радості, коли він помітив у екіпажі, що звертав до подвір'я, двох жінок.

— Куський! — сказав Філіпп, подаючи руку Флорі, що виходила з екіпажу.— Ви більш не служите в пана Руже і сьогодні тут не ночуватимете. Забирайте свої речі, ось Бенжамен заступить вас.

— То ви тут хазяїн? — іронічно спитала Флора.

— З вашого дозволу,— відповів Філіпп, стиснувши її руку, мов лещатами.— Ходімо трохи побаламутимо одне одного.

Філіпп відвів приголомшену жінку на кілька кроків, до площі Сен-Жан.

— Красунечко, післязавтра оця рука вирядить Жіле на той світ,— сказав вояка; простягнувши праву руку,— або ж його рука змусить мене впасти. Коли я загину, ви станете господинею у мого бідного недоумка дядька: *bene siti**. Коли я зостанусь живий, не ухиляйтесь і забезпечте йому щастя. А то я знаю в Парижі таких Баламуток, що, хоч я вас і не ганю, заломлять вас своєю вродою, бо їм не більш як по сімнадцять років; то вони дадуть моєму дядечкові надзвичайне щастя і зроблять це в моїх інтересах. Службу свою починайте цього ж вечора, бо коли завтра наш добряга не буде веселий, як щиглик, я вам скажу тільки одне слово, чуєте? Є тільки один спосіб убити людину так, щоб правосуддя не

присікалося: це побитися з ним на двобої, але, щоб позбутися жінок, я знаю три способи. Отак-то, ціпочко!

* Тепленьке місце! (Латин.)

Слухаючи цю промову, Флора тремтіла, ніби в гарячці.

— Уб'єте Макса? — перепитала вона, дивлячись на Філіппа при світлі місяця.

— Ходімо, ходімо, он мій дядько.

Справді, старий Руже, хоч що там казав йому пан Ошон, вийшов на вулицю взяти Флору за руку, як скнара, що віднайшов свій скарб; повів її додому й замкнув у кімнаті.

— Прощайся з лахвою, більше тут не служитимеш,— сказав Бенжамен Куському.

— Мій хазяїн позатикає писки вам усім,— відрубав Куський і пішов до Макса, що зупинився в готелі при пошті.

Другого дня з дев'ятої до одинадцятої по всьому місту жінки гомоніли, стоячи біля дверей своїх осель. Розійшлася чутка про дивний переворот, здійснений напередодні в домі старого Руже. Висновок у всіх цих розмов був той самий: "Що ж то має статися завтра, на бенкеті на честь коронації, між Максом і підполковником Брідо?"

Філіпп сказав Веді всього кілька слів:

— Шістсот франків дожиттєвої ренти — або геть!

І вона лишилась нейтральною між двома такими могутніми силами, як Філіпп і Флора.

Знаючи, що Максове життя в небезпеці, Флора поводитись із старим Руже ще ласкавіше, ніж у перші дні їхнього спільного життя. На жаль, для закоханих приємний обман дорожчий від правди, і тому багато чоловіків платять так дорого спритним облудницям. Баламутка показала тільки під час сніданку, спускаючись униз під руку з Руже. В неї виступили сльози, коли вона побачила на місці Макса жахливого вояку з похмурими синіми очима й зловісно-холодним обличчям.

— Що з вами, мадмуазель? — сказав він, побажавши дядькові щастя.

— Вона, небоже, не може витримати думки, що ти вийдеш на двобій з майором Жіле.

— Я не маю ані найменшої охоти вбивати цього Жіле, — відповів Філіпп, — і коли тільки він захоче виїхати з Ісудена та відплисти до Америки, я перший пораджу вам дати йому грошей на закупівлю найкращих товарів і побажаю йому щасливої дороги! Він там розбагатіє, і це буде куди почесніше, ніж витворяти оті штуки ночами в Ісудені та розперізуватись у вашому домі.

— Авжеж, так було б по-доброму! — сказав Руже, дивлячись на Флору.

— В А-ме-ри-ку! — заридала та.

— Краще топтати ряст у Америці, ніж зотлівати в сосновому сурдугі у Франції. Та й урешті, ви ж казали, що він чоловік спритний, то він може вбити мене! — зауважив підполковник.

— Ви хочете, щоб я з ним поговорила? — спитала Флора принижено, немов уласкавлюючи Філіппа.

— Звичайно, він міг би поїхати шукати своєї долі, а я тим часом побув би тут із дядьком, бо я його не лишу,— відказав Філіпп.

— Веді! — гукнула Флора.— Біжи на пошту й скажи майорові, що я прошу його...

— Прийти забрати свої речі,— перебив її Філіпп.

— Так, так, Веді. Це буде найчесніший привід побачитися зі мною, я хочу з ним поговорити...

Страх настільки заглушив ненависть у цій дівчині, а приголомшеність, яку вона відчула, спіткавши таку сильну й безжальну людину,— вона, перед якою завжди схилялися,— була така тяжка, що Флора вже звикла гнутись перед Філіппом, як Руже гнувся перед нею; вона в тривозі чекала повернення Веді, але та прийшла й сповістила, що Макс відмовився прийти й просить мадмуазель Бразьє передати його речі до готелю.

— Ви мені дозволите віднести їх? — спитала вона в Жана Жака Руже.

— Так, але щоб повернулась,— відказав старий.

— Коли мадмуазель не повернеться до полудня, через годину ви дасте мені доручення на продаж вашої ренти,— сказав Філіпп, дивлячись на Флору.— Візьміть із собою Веді, мадмуазель,— заради пристойності. Від сьогодні треба дбати про честь мого дядька.

Флора не добилаь від Максанса нічого. Майор, у розпачі від того, що потрапив у ганебне становище перед очима всього міста, був занадто гордий, щоб тікати від Філіппа. Баламутка заперечувала, пропонуючи другові втекти до Америки разом, але Максансові вона була непотрібна без багатства старого Руже, він не хотів розкрити перед нею своє серце до кінця, і наполягав, що вб'є Філіппа.

— Ми зробили велику дурницю,— казав він.— Треба було всім трьом поїхати до Парижа й там пробути зиму; але хто міг уявити, що цей лобуряка так поверне всю справу? Все відбулось надто швидко. Я спочатку взяв його за рубаку, нездатного втримати в голові дві думки, і помилився. Тому, що я спершу не зумів петляти по-заячому, тепер я стану боягузом, коли втечу від підполковника, він зганьбив мене перед усім містом, і я можу виправдатися тільки вбивши його...

— Поїдь до Америки з сорока тисячами франків, я тут зумію відкараскатись від цього дикуна й приїду до тебе, так буде розумніше...

— За кого ти мене маєш? — вигукнув він, подумавши, які підуть балачки.— Ні. Та я вже вирядив на той світ дев'ятьох таких. Як на мене, цей чолов'яга не дуже страшний. Він же не скінчив військової школи, пішов на війну й був у боях до тисяча вісімсот п'ятнадцятого, а тоді подорожував до Америки; отож мій супротивник давно не бував у фехтувальній залі, а я на шаблях не маю рівних! Шабля — це його зброя, і, полишивши вибір йому, я виявлю шляхетність: адже ображено мене; і я з ним упораюсь. Далєбі, так буде найкраще. Заспокойся: післязавтра ми будемо господарями.

Таким чином, дурні гордощі переважили в Максі розумну політику. Повернувшись о першій годині додому, Флора зачинилась у своїй кімнаті, щоб виплакаться. Весь той день балачки вже гуляли по Ісудену, і двобій між Філіппом і Максансом мали за неминучий.

— Ох, пане Ошон,— сказав Міньйоне, який, ідучи вдвох із Карпантьє бульваром Барон, зустрів старого,— ми такі неспокійні: Жіле дуже вправний у будь-якій зброї.

— Дарма,— відказав старий провінційний дипломат,— Філіпп добре повів цю справу. Я б не повірив, що цей грубіян зуміє так швидко все впорати. Ці двоє забіяк полетіли один на одного, як два урагани...

— Е,— заперечив Карпантьє,— Філіпп чоловік розумний, його поведінка в палаті перів — шедевр дипломатії...

— Ну що, капітане Ренар,— зауважив якийсь городянин,— кажуть, ніби вовки між собою не гризуться, а тут, видно, Макс хоче почубитися з підполковником Брідо. Сутичка між бійцями старої гвардії — поважне діло...

— А вам смішки. Бідний хлопчина трохи побавився вночі, то ви вже й зичите йому лиха,— сказав майор Потель.— Та Жіле такий чоловік, що просто не міг сидіти в цій норі, в Ісудені, й не розважатись хоч якось!

— Урешті, панове,— озвався ще хтось,— Макс і підполковник грали свою гру. Хіба підполковник не повинен був сквитатися за свого брата Жозефа? Згадайте, як Макс підвів того бідолаху під монастир!

— Пхе! Якогось там маляра,— кинув Ренар.

— Таж тут ішлося про спадщину Руже. Кажуть, що Жіле хотів загарбати півсотні тисяч ліврів ренти, коли підполковник оселився в дядька.

— Жіле щоб украв чийось ренту?.. Не кажіть цього, пане Ганіве,— вигукнув Потель,— принаймні тут, а то ми вас примусимо з'їсти свого язика, і то без підливи!

В усіх міських домах виступали за достойного підполковника Брідо.

Другого дня всі офіцери старої армії, що жили в Ісудені чи околицях, проходились по Ринковій площі перед рестораном пана Лакруа й дожидали Філіппа Брідо. Бенкет, що мав відбутись на відзнаку коронації імператора, був призначений на військову годину — п'яту. Історію Максанса та його вигнання від старого Руже обговорювали в усіх гуртах

— адже й прості солдати зібрались у одному винному погребку на площі. Серед офіцерів тільки Ренар та Потель захищали свого друга.

— Чи годиться нам утручатись у цю сварку між двома спадкоємцями?
— казав Ренар.

— Макс надто лагідний із жінками,— зауважив цинік Потель.

— Скоро дійде до шабель,— озвався старий сублейтенант, що держав городи на Верхньому Балтані. Коли пан Максанс Жіле зробив таку дурницю, що пішов жити до старого Руже, то тепер він буде нікчемою, якщо дозволить вигнати себе, мов служника, не спитавши за що.

— Звичайно,— сухо відказав Міньйоне.— Дурниця, яка не вдалася, стає злочином.

Макс, що прийшов до гурту давніх Наполеонових вояків, був зустрінутий промовистою мовчанкою. Потель і Ренар узяли свого приятеля попідруч і трохи відійшли поговорити з ним. У ту хвилину всі побачили, що надходить вичепурений Філіпп, несучи ціпка з незворушною міною, яка різко контрастувала з виразом глибокої уваги, якого мусив прибрати Макс, вислухуючи останніх своїх друзів. Філіпп потиснув руки Міньйоне, Карпантьє та ще кільком. Ця зустріч, така відмінна від тієї, на яку наразився Максанс, погасила в душі молодика ті зблиски страху, а може, й розважності, які зродили в ньому Флорині прохання, а радше її пестощі: адже він насправді лишився сам на сам із собою.

— Ми битимемося,— сказав він капітанові Ренару,— і то на смерть! Не кажіть мені більш нічого, дайте мені дограти свою роль до кінця.

Після цього останнього слова, вимовленого ніби в гарячці, троє бонапартистів повернулися до купки офіцерів. Макс, що йшов попереду,

привітався з Філіппом Брідо, і той відповів на вітання, обмінявшись з ним крижаним поглядом.

— Ходімо за стіл, панове! — . сказав майор Потель.

— Випиймо за невмирущу славу малого капрала, що блаженствує тепер у раю відважних! — вигукнув Ренар.

Відчуваючи, що напруження може трохи розрядитися за столом, кожен зрозумів думку малого капітана вольтижерів. Усі кинулись до довгої низької зали ресторану Лакруа, вікна якої виходили на ринок. Кожен з бенкетників зразу сів за стіл, і обидва супротивники, як і хотів Філіпп, опинились лице в лице. Кілька юнаків, а надто колишні "лицарі неробства", дуже занепокоєні тим, що мало статись на бенкеті, проходились, розмовляючи про критичне становище, в яке Філіпп зумів поставити Максанса Жіле. Всі обурювалися цим конфліктом, але дуель вважали неминучою. Все йшло добре аж до десерту, хоча обидва супротивники, попри загальні веселощі, зберігали настороженість, досить схожу на неспокій. В чеканні сутички, яку вони обидва мали придумати, Філіпп виявляв дивовижну холонокровність, а Макс — бурхливу веселість; але тямуща людина побачила б, що кожен з них тільки грає роль.

Коли подано десерт, Філіпп сказав:

— Наповнимо келихи, друзі мої? Прошу дозволу виголосити перший тост.

— Він сказав: "друзі мої",— шепнув Ренар на вухо Максові.— Не наливай собі.

Макс вилив вино.

— За Велику армію! — гукнув Філіпп із щирим захватом.

— За Велику армію! — підхопили всі в один голос.

В ту мить на порозі з'явилося одинадцятро простих солдатів, між якими були й Бенжамен та Куський, і всі вони повторили:

— За Велику армію!

— Ввійдіть, дітки! Зараз вип'ємо за його здоров'я! — сказав майор Потель.

Старі солдати ввійшли і поставали за спинами в офіцерів.

— Ти добре знаєш, що він не помер! — сказав Куський до одного старого сержанта, який напевне оплакував скінчену нарешті агонію імператора.

— Претендую на другий тост,— промовив майор Мінйоне.

Задля пристойності подали кілька тарелів з десертом. Мінйоне підвівся.

— За тих, що пробували повернути трон його синові,— сказав він.

Всі, крім Максанса Жіле, вшанували Філіппа Брідо, простягши до нього келихи.

— За мене,— сказав Макс, підвівшись.

— Це Макс! Це Макс! — загомоніли позаду.

Глибока мовчанка панувала в залі й на площі, бо всі, знаючи вдачу Жіле, чекали якоїсь провокації.

— За те, щоб ми всі зустрілись наступного року в цей день! — І він іронічно вклонився Філіппові.

— Нагнітається,— сказав Куський своєму сусідові.

— Паризька поліція не дозволяла вам улаштовувати такі от бенкети,
— звернувся до Філіппа майор Потель.

— Якого біса ти говориш із підполковником Брідо про поліцію? —
нахабно вигукнув Максанс Жіле.

— Майор Потель не мав на думці нічого поганого,— з притиском сказав Філіпп і гірко всміхнувся. (Тиша стала така глибока, що, якби там були мухи, чути було б їхній політ).— Поліція так мене боїться, що заслала аж до Ісудена, де я маю приємність зустріти давніх бійців; але, щиро кажучи, з розвагами тут не густо. Як на людину, що не нехтує дрібничок, я досить скромний. Урешті, я жив ощадно ради дівчаток, бо не належу до тих, кому пухова перина дає прибуток, і витрачав на Марієтту з оперного театру шалені гроші.

— Це ви на мене натякаєте, шановний підполковнику? — спитав Макс, утупивши в Філіппа погляд, що бив наче блискавка.

— Думайте як хочете, майоре Жіле,— відповів Філіпп.

— Підполковнику, ось двоє моїх друзів, Ренар і Потель, завтра
прийдуть домовитися з...

— З Міньйоне й Карпантьє,— перебив його Філіпп, показавши на своїх сусідів.

— А тепер — дальші тости! — сказав Макс.

Обидва супротивники не порушили звичайного тону розмови, урочистою була тільки тиша, в якій їх слухали.

— А ви глядіть,— сказав Філіпп, кинувши погляд на простих солдатів, — щоб наші справи не попали на язик городянам! Ані слова про те, що тут сталося. Все це хай лишається між нами, старою гвардією.

— Вони дотримають ради, підполковнику,— запевнив Ренар.— Я ручуся.

— Хай живе його син! Хай він править Францією! — вигукнув Потель.

— Смерть англійцям! — підхопив Карпантьє.

Цей тост мав величезний успіх.

— Ганьба Гадсонові-Лоу106! — сказав капітан Ренар.

Десерт проминув весело, пили досхочу. Обидва супротивники та четверо їхніх секунданти дбали про те, щоб ця дуель, у якій ішлося про величезне багатство і в якій мали битися люди, такі уславлені своєю відвагою, не мала нічого спільного з вульгарною сваркою. Двоє англійських джентльменів — і ті не поводитись би краще за Макса й Філіппа. Отож сподівання юнаків та цікавих городян, що товпились на площі, не справдилися. Всі учасники бенкету, щирі вояки, ні словом не проходилися щодо пригоди за десертом. О десятій годині супротивники домовилися, що зброєю на двобої буде шабля. Зустрітись домовились о восьмій годині ранку за капуцинською церквою. Годе, що брав участь у бенкеті як колишній військовий хірург, попросили асистувати як лікаря. Коли він прийшов, секунданти вже вирішили, що двобій має тривати не довше десяти хвилин. Об одинадцятій годині вечора, на превеликий підполковників подив, пан Ошон привів свою дружину до Філіппа, що вже зібравсь лягати.

— Ми знаємо, що має статися,— з очима повними сліз промовила стара жінка,— і я вас прошу: не йдіть завтра з дому не помолившись. Піднесіться душею до Бога.

— Гаразд, пані,— відказав Філіпп, якому старий Ошон моргнув із-за дружининої спини.

— Це ще не все! — сказала Агати́на хрещена мати.— Я ставлю себе на місце вашої бідної матусі й ладна пожертвувати тим, що для мене найдорожче. Ось! — І вона простягла Філіппові зуб, прикріплений до чорного оксамиту в золотому обідку, до якого вона пришила дві зелені стрічки, а потім сховала ту коштовність у торбинку.— Це реліквія святої Соланж, покровительки Беррі; я врятувала цю річ під час революції, хай вона завтра вранці буде у вас на грудях!

— Вона може захистити від удару шаблею? — спитав Філіпп.

— Так,— відповіла стара жінка.

— Я не маю права носити цю річ на собі, наче панцер! — вигукнув син Агати.

— Що він каже? — спитала в чоловіка пані Ошон.

— Він каже, що це буде проти правил,— пояснив старий.

— Гаразд, годі про це,— поступилася жінка.— Я молитимусь за вас.

— Що ж, пані, молитва й добрий удар не зашкодять,— сказав підполковник із таким жестом, ніби прохромляв груди панові Ошону.

Стара жінка захотіла поцілувати Філіппа в чоло. Потім, виходячи, дала Бенжаменові десять екю,— всі гроші, які мала,— щоб той потай

зашив реліквію в пояс штанів свого пана. Бенжамен так і зробив — не тому, що вірив у силу того зуба, бо він казав, що його хазяїн має куди кращий засіб на Жіле; просто він хотів чесно виконати так дорого оплачене доручення. І пані Ошон пішла, сповнена надії на святу Соланж.

Назавтра, третього грудня о восьмій годині, ще як не розвиднилося, Макс зі своїми двома секундантами й поляком з'явився на неширокому лужку, що був тоді за капуцинською церквою. Там вони застали Філіппа з секундантами та Бенжаменом. Потель і Міньйоне відміряли двадцять чотири стопи. На обох кінцях цієї дистанції старі вояки прокреслили мотикою лінію. Супротивники не мали права відступати за ці лінії під страхом ганьби; кожен мав стати на своїй лінії й рушати вперед, коли скомандують секунданти.

— Роздягнемся? — холодно спитав Філіпп у Жіле.

— Залюбки, підполковнику,— з упевненістю завзятого дуелянта відповів Максанс.

Обидва супротивники роздяглися, zostавшись у самих спідніх сорочках та штанях; крізь тонкі сорочки просвічувало рожеве тіло. Кожен був озброєний армійською шаблею; шаблі дібрано однакової ваги, близько трьох фунтів, і однакові завдовжки — три фути. Обидва стали, вперши вістря в землю і дожидаючи сигналу. І той, і другий були такі спокійні, що, незважаючи на холод, навіть не здригались, наче були вилиті з бронзи. Годе, четверо секундантів і два солдати мимохідь зчудувалися.

— От горді молодці! — вихопилося з уст у майора Потеля.

Коли пролунала команда "Вперед!" — Максанс угледів похмуре обличчя Фаріо, який дивився на них із дірки, зробленої "лицарями" в даху церкви, щоб напустити голубів на його запаси. Ці двоє очей, що жаріли ненавистю і мстивістю, засліпили Макса. Підполковник рушив прямо на

супротивника, насторожений, видимо прагнучи зразу здобути перевагу. Майстри мистецтва убивання знають, що з двох фехтувальників більш вправний може зразу "взяти гору", коли скористатись образним висловом. Така постава, що її можна побачити зразу, так виразно свідчить про першорядного дуелянта, що Макса зразу пройняло почуття власної нижчості, яке скувало його сили, як ото буває, коли гравець бентежиться перед більш умілим або щасливішим гравцем і грає гірше, ніж міг би.

"Ох негідник! — подумав Макс.— Він сильніший за мене, я пропав!"

Макс крутонув шаблею спритно, як перебієць на киях; він хотів приголомшити Філіппа й вибити в того шаблю з рук, але з першого удару відчув, що в підполковника рука залізна й гнучка, як сталева пружина. Максанс почав шукати інших вивертів, він, бідолаха, спробував перейти в наступ, але Філіпп, чиї очі блискали ясніше, ніж їхні шаблі, відбивав усі удари так холоднокровно, ніби професіонал-фехтувальник у нагруднику.

Між такими дужими людьми, як ці двоє дуелянтів, часом буває те саме, що в жахливій простонародній бійці ногами. Перемога залежить від одного хибного руху, від єдиної помилки в розрахунку, швидкому, мов блискавка, й керованому інстинктом. У ті хвилини, що глядачам здаються короткими, а бійцям дуже довгими, боротьба полягає в пильному стеженні, яке поглинає всі сили душі й тіла, прикрите фінтами, повільність і гадана обережність яких наводить на думку, що один із супротивників не хоче битись. Для знавців ця хвилина, за якою настає блискавична вирішальна сутичка, страхітлива. Макс невдало відбив удар, і підполковник вибив шаблю в нього з руки.

— Підніміть! — сказав він, припинивши бій.— Я не з тих, хто може вбити беззброєного ворога.

То був апогей жорстокості. Ця великодушність свідчила про таку велику перевагу, що глядачам вона здалася найспритнішим

розрахунком. Справді, коли Макс знову став у позитуру, він утратив холоднокрівність і неминуче перейшов до оборони, тоді як супротивник нападав, не відкриваючи себе; тоді він вирішив виправити ганебну похибку сміливістю, і вже не думав про захист, а, вхопивши шаблю обіруч, як буря налетів на підполковника, щоб завдати йому смертельної рани або самому покласти життя. Філіпп дістав удар, що розітнув йому лоба й щоку, але й сам зачепив Максову голову жахливим змахом шаблі, яким відбивав несподіваний Максів удар. Ці два шалені удари скінчили двобій на дев'ятій хвилині. Фаріо спустився вниз і підійшов натішитися виглядом передсмертних корчів свого ворога, бо в такої дужої людини, як Макс, м'язи всього тіла ще хвильку жахливо тіпались. Філіппа понесли до дядькового дому.

Так загинув один із цих чоловіків, призначених до великих справ, якби вони лишались у гідному їх середовищі, чоловік, до якого природа ставилась мов до своєї улюбленої дитини, бо наділила його відвагою, холоднокрівністю й політичним чуттям Цезаря Борджа¹⁰⁷. Але виховання не дало йому тієї шляхетності думок та поведінки, без якої ні на якому життєвому шляху нічого не досягнеш. За ним не шкодували, бо підступний супротивник, вартий менше за нього, зумів його очорнити. Смерть його поклала кінець подвигам ордену Неробства, і це дуже потішило весь Ісуден. Філіппові ця дуель теж не завдала прикрощів, бо вона здавалась актом божественної відплати; про її обставини довго розповідали по всій околиці, однастайно вихваляючи обох учасників.

— Їм би слід загинути обом,— сказав пан Муйєрон,— влада зразу позбулась би клопоту.

Становище Флори Бразьє стало б у край непевним, якби смерть Максова не призвела її до тяжкої нервової кризи, ще загостреної небезпечною гарячкою, в яку її вкинули всі пригоди цих трьох днів; якби їй дозволило здоров'я, вона б, може, втекла геть із дому, де прямо під її кімнатою, в Максовому покої, розмістився вбивця Макса. Три місяці вона борсалася між життям і смертю; її лікував пан Годе, що доглядав Філіппа.

Як тільки Філіпп зміг узяти в руку перо, він написав такі листи:

"Панові Дерошеві, адвокатові.

Я вже вирядив на той світ отруйнішого з двох гадів; хоча не обійшлося без того, що й він трохи надщербив мені голову, але, на щастя, той паскудник віддав Богу душу. Лишилася ще одна гадюка, з якою я пробував порозумітись, бо дядько просто прилип до неї. Я боявся, що ця Баламутка, збіса гарна жінка, втече кудись, а дядько подається за нею; але її так вибили з колії останні поважні події, що вона тепер прикута до ліжка. Якщо Бог захоче мене оборонити, він прикличе до себе цю заблудлу душу, коли вона саме кається в своїх гріхах. А тим часом, завдяки панові Ошону, на моєму боці й лікар, такий собі Годе, добрий апостол, який розуміє, що спадки по дядьках мають переходити в руки небожів, а не якихось пройдисвіток. Між іншим, пан Ошон має вплив на такого собі татуса Фіше, чия дочка — багатійка, і Годе не від того, щоб одружити з нею сина; у його старанності чимало важить і той тисячофранковий банкнот, який йому пообіцяли за зцілення моєї довбешки. Цей Годе — колишній старший хірург третього лінійного полку, і з ним як слід побалакали мої друзі, двоє славних офіцерів, Міньйоне і Карпантьє, а тому він укоськує свою пацієнтку.

"От бачте, дитино моя, все ж таки є Бог на світі,— каже він, попліскуючи її по щічці.— Ви стали причиною великого лиха, і треба його поправити. Це все перст Божий (просто диво, до чого лишень не примушують той перст Божий!). Віра є віра; скоріться, смиріться, і це вас вилікує краще за мої ліки. І лишайтесь тут, доглядайте свого хазяїна. Одне слово, забудьте й простіть: такий християнський закон".

Цей Годе пообіцяв мені, що три місяці триматиме Баламутку в ліжку. Може, вона непомітно звикне до того, що ми з нею живемо під одним дахом. Я схилив куховарку на свій бік. Ця стара почвара сказала своїй господині, що з Максом їй жилося би не солодко. Вона, мовляв, чула, як небіжчик казав, що, коли старий Руже помре і йому доведеться одружитися з Флорою, він не збирається коритись жінці. Та куховарка не

побоялась наплести своїй господині, що Макс хотів її спекатись. Отже, все йде добре. Дядько, на пораду пана Ошона, порвав заповіт".

"Панові Жірудо (через мадмуазель Флорантіну),

вулиця Вандомська, у Маре.

Мій давній друже!

Довідайся, чи отой пуцьверінок Сезаріна не зайнята, і подбай, щоб вона була готова приїхати до Ісудена, коли я її викличу. Тоді хай летить сюди стрімголов. Треба, щоб вона поводитися пристойно і щоб сценою від неї й не пахло, бо вона муситиме вдавати з себе дочку порядного офіцера, полеглого на полі слави. Отож — бездоганна моральність, убрання інститутки, чеснота першого гатунку: такі будуть правила. Коли мені буде потрібна Сезаріна і вона добре зіграє свою роль, то після дядькової смерті дістане від мене п'ятдесят тисяч франків; а коли вона зайнята, розкажи про мою справу Флорантіні, і ви вдвох виберете якусь акторку, щоб зіграла таку роль. У двобої з тим, хто зазіхав на спадщину, мені розрубано довбешку, а він наклав головою. Приїду — розкажу. Ох старий, ми ще діждемося кращих днів, ми ще погуляємо, присягаюся дияволом. Коли можеш, пришли мені п'ятсот патронів, тут їх з руками відірвуть. Ну, прощай, друже. Припали моїм листом сигару. Зрозуміло, що дочка офіцера має приїхати з Шатору й просити допомоги. Але я сподіваюсь, що вдатися до цього небезпечного засобу не доведеться. Нагадай про мене Марієтті й усім нашим друзям".

Агата, яку листом сповістила пані Ошон, приїхала до Ісудена, і брат прийняв її, оселивши в колишній Філіпповій кімнаті. Ця сердешна мати, в якій відродилися всі материнські почуття до непутящого сина, прожила там кілька щасливих днів, вислухуючи похвали городян підполковникові.

— Кінець кінцем, любя моя,— сказала їй пані Ошон, коли вона щойно приїхала,— молодість минає. Пустощі імператорських вояків не можуть

бути такі, як у людей, що вирости в родині, під наглядом батьків. Ох, якби ви знали, що той негідник Макс витворяв тут ночами!.. Ісуден завдяки вашому синові дихає і спить спокійно. Розум прийшов до Філіппа трохи пізнуvато, але таки прийшов; як він сказав нам, три місяці Люксембурзької в'язниці додали клею йому в голову; його поведінка зачарувала пана Ошона, і він здобув загальну повагу. Коли ваш син зможе побути якийсь час далі від паризьких спокус, він стане таким, що ви будете задоволені.

Вислухуючи ці слова розради, Агата дивилась на хрещену матір очима, повними щасливих сліз.

Філіпп поводився з матір'ю ласкаво, бо вона була йому потрібна. Цей тонкий політик хотів залучити Сезаріну тільки в тому випадку, коли мадмуазель Бразьє не зможе подолати сього жаху перед ним. Бачачи у Флорі чудове знаряддя, викуване Максансом, і людину, до якої його дядько вже звик, він волів використати її, а не парижанку, яка, чого доброго, ще змусить старого одружитися з нею. Так само, як Фуше¹⁰⁸ порадив Людовікові XVIII вгорнутись у Наполеонові шати, а не підписувати Хартію, так і Філіпп волів zostаватись у шатах Жіле; але його, знов же, зупиняла потреба підтримати свою добру славу в Беррі, бо перейняти роль Макса при Баламутці було б так само ганебно для неї, як і для нього. Він міг, не безчестячи себе, жити в дядька й дядьковим коштом за законами спорідненості; але Флору він міг прийняти тільки реабілітовану. Посеред стількох труднощів, заохочуваний надією заволодіти спадком, він надумав чудовий план, як зробити Баламутку своєю тіткою. І з таким прихованим наміром він сказав матері, щоб та побачилася з дівчиною й засвідчила їй свою приязнь, ставлячись до неї як до братової.

— Признаюся, матусю,— сказав він із солодкою міною, поглядаючи на пана й пані Ошонів, що прийшли до нього разом з Агатою,— що життя дядечкове здається мені не дуже пристойним, і треба в ньому навести лад, щоб місто могло поважати мадмуазель Бразьє. Чи не краще б їй стати пані Руже, а не служницею-коханкою старого парубка? Чи не

простіше здобути шлюбною угодою певні права, ніж загрожувати позбавленням спадщини цілій родині? Якби ви, чи пан Ошон, чи якийсь добрий священник згодились поговорити з нею про цю справу, аби припинити скандал, що вражає порядних людей! Потім мадмуазель Бразье була б щасливою, бачачи, що ви вважаєте її за сестру, а я за тітку.

Другого дня ліжко мадмуазель Флори обступили Агата й пані Ошон, які розкрили перед хворою й старим Руже достохвальні Філіппові почуття. Про підполковника в усьому Ісудені заговорили як про чудову людину, добряка, бо ж він так поставився до Флори. Цілий місяць Баламутка тільки й чула від Годе-старшого, що мав таку владу над душею хворої, і від шанованої всіма пані Ошон, спонуканої вірою в Бога, і від Агати, такої ласкавої й такої побожної, про те, які вигоди дасть їй одруження з Руже. І коли, спокушена думкою про те, щоб стати пані Руже, достойною й чесною городянкою, вона палко зажадала швидше одужати, аби справити цей шлюб, неважко було втлумачити їй, що вона не може увійти в шановну родину Руже, виставивши за двері Філіппа.

— До речі,— сказав одного дня Годе-старший,— хіба не йому ви завдячуєте таке багатство? Макс ніколи б не дозволив вам одружитись зі старим Руже. А крім того,— шепнув він на вухо їй,— коли у вас будуть діти, хіба ви не помститеся цим за Макса? Адже Брідо тоді позбудуться спадщини.

Через два місяці після фатальної події, в лютому 1823 року, хвора на пораду всіх, що її оточували, й на прохання самого Руже, згодилась побачитися з Філіппом, а вгледівши його шрам — заплакала; але його поведінка, лагідна, майже ласкава, заспокоїла її. За бажанням Філіппа, його залишили самого з майбутньою тіткою.

— Люба моя дитино,— сказав їй вояк,— це я з самого початку радив, щоб ви одружилися з моїм дядьком; і, коли ви згодні, шлюб відбудеться як тільки ви одужаєте.

— Мені вже казали...— відповіла вона.

— Природно, що я, коли вже обставини змусили мене заподіяти вам лихо, тепер хочу по змозі відшкодувати вам добром. Багатство, повага людей і родина варті більше, ніж те, що ви втратили. Якби мій дядько помер, ви б недовго пробули дружиною того гульця, бо я знаю від його друзів, що ваша доля в шлюбі з ним була б не солодка. Тож, любя моя крихітко, порозуміємось — і всі будемо щасливі. Ви будете моєю дядиною — і тільки. Подбайте, щоб мій дядько не забув про мене в своєму заповіті — а щодо мене, то самі побачите, як я вмовлю його забезпечити вас у шлюбній угоді... Заспокойтесь і подумайте про все, а потім ще поговоримо. Самі бачите, що найрозумніші люди, все місто радить вам зректися свого незаконного становища, і ніхто не осудить вас, що ви змирились зі мною. Всі розуміють, що в житті вигода стоїть попереду почуттів. В день шлюбу ви будете така гарна, як ще ніколи. Блідість після недуги додає вам витонченості. Якби мій дядько не любив вас так шалено, то, слово честі,— сказав Філіпп, цілуючи їй руку,— ви стали б дружиною підполковника Брідо.

Філіпп вийшов, закинувши в душу Флорі ці останні слова, аби пробудити в ній невиразну думку про відплату, яка тішила дівчину, майже щасливу від того, що вона побачила цього жахливого чоловіка біля своїх ніг. Філіпп розіграв у мініатюрі ту сценку, що її зіграв Річард III¹⁰⁹ перед жінкою, яку він щойно зробив удовою¹¹⁰. Сенс цієї сцени показує, що розрахунок, схований під почуттям, дуже легко проникає в серце й розвіює найреальнішу жалобу. Ось як у таємному житті Природи справджується те, що в творах генія є заслугою Мистецтва: її засоби — це вигода, що є генієм грошей.

Отож на початку квітня 1823 року зала дому Жана Жака Руже явила, нікого тим не здивувавши, картину розкішного бенкету з нагоди підписання шлюбної угоди між мадмуазель Флорою Бразьє і старим парубком. На бенкеті були присутні пан Ерон, четверо свідків — панове Міньйоне, Карпантьє, Ошон і Года-старший, мер, священник, далі Агата Брідо, пані Ошон та її приятелька пані Борніш — можна сказати, ті дві

старі жінки, котрі мали моральну владу над Ісуденом. І молода поводитись дуже розважно, сприйнявши Філіппові настанови, тому обидві жінки вирішили, що треба взяти розкаяну грішницю під своє покровительство. Флора саяла сліпучою вродою. Священик, який два тижні навчав темну в справах віри Баламутку, другого дня мав дати їй перше причастя. Про цей шлюб "Шерська газета" в Буржі та "Індрська газета" в Шатору надрукували таку благочестиву статтю:

"Ісуден.

Релігійний рух розвивається в Беррі. Всі друзі церкви та чесні люди міста вчора були свідками церемонії, якою один з найзаможніших ісуденців поклав край скандальному становищу, породженому добою, коли релігія була безсилою в наших краях. Цей результат мудрої ревності діячів церкви в нашому місті, сподіваємось, стане зразком для наслідування й припинить погану звичку до не узаконених церквою шлюбів, яка тягнеться ще з найсумніших часів революційного режиму.

В події, про яку ми говоримо, прикметне те, що їй сприяв один підполковник старої армії, засланий до нашого міста вироком палати перів; для нього цей шлюб означав утрату спадщини по дядькові. Така некорисливість украй рідкісна в наші дні, і тому треба, щоб громадськість знала про неї".

За угодою Руже відписував сто тисяч франків у посаг Флорі і дарував їй у довічну ренту тридцять тисяч. Після пишного весілля Агата повернулась до Парижа найщасливішою з матерів і там поділилася з Жозефом і Дерошем добрими, як вона вважала, новинами.

— Ваш син занадто кмітливий чоловік, аби не прибрати до рук цю спадщину,— відповів адвокат, вислухавши пані Брідо.— А ви з бідолохою Жозефом ніколи не матимете й ліара з маєтку вашого брата.

— Ви, як і Жозеф, завжди були несправедливі до бідного хлопця,— відказала мати,— Перед палатою перів він поводився, як видатний політик, і врятував життя багатьом! На всі помилки Філіппа штовхало те, що його великі здібності не знаходили вжитку; але він збагнув, що погана поведінка шкодить тому, хто хоче вибитись у люди, а честолобство у нього є, я певна. Та й не тільки я віщую йому велике майбутнє. Пан Ошон твердо вірить, що Філіппові судилась прекрасна доля.

— Так, коли він уживатиме свій глибоко розбещений розум для збагачення, то справді досягне чимало, бо здатен на що завгодно, а такі люди вміють хотіти,— відповів Дерош.

— Хіба цього не можна досягти чесними засобами? — спитала пані Брідо.

— Побачите! — мовив Дерош.— Щасливий чи нещасний, Філіпп завжди буде людиною з вулиці Мазаріні, вбивцею пані Деквен, хатнім злодієм; але не турбуйтеся : люди матимуть його за дуже чесного.

Другого дня по шлюбі, після сніданку, коли дядько підвівся, щоб іти перевдягатись, бо молодята вийшли снідати невбрані: Флора в пеньюарі, а старий у халаті, Філіпп узяв пані Руже під руку.

— Тітусю,— сказав він, підвівши її до вікна,— тепер ви належите до нашої родини. Завдяки мені всі нотарі відійшли в минуле. Та годі жартів. Сподіваюся, що ми гратимемо чесно. Я знаю, які капості ви можете зробити мені, й пильнуватиму вас краще за будь-яку дуенью. Отож ви можете виходити з дому тільки під руку зі мною й не відходитимете ні на крок. Що ж до того, що діятиметься в домі, то тут я, сто чортів, буду наче павук посеред павутиння. Хай оце ось покаже вам, що я міг, поки ви ще в ліжку валялись, нездатні пальцем поворухнути, викинути вас на вулицю без жодного су. Читайте.

І простяг приголомшеній Флорі такого листа:

"Синку, Флорантіна, що нарешті дебютуватиме в Опері, в па-де-труа з Маріеттою й Туллією, весь час думає про тебе, як і Флоріна, що вже зовсім прогнала Лусто й зійшлася з Натаном. Ці дві пронози знайшли найчарівніше створіння в світі, сімнадцятирічну лялечку, вродливу, мов англійка, з виглядом розважним, мов у леді, що розіграє свої комедії, хитру, мов Дерош, і віддану як Годешаль; і Марієтта напутила її щодо тебе, побажавши удачі. Нема в світі жінки, що могла б змагатися з цим янголятком, у якому ховається чорт: вона вміє зіграти будь-яку роль, обморочити твого дядька й закохати його в себе до нестями. В неї неземне личко, як у сердешної Коралі. вона вміє плакати, має голосок, що й з кам'яного серця вирвав би тисячофранковий банкнот, а шампанське хлище — куди там нам з тобою. Штучка неоціненна: вона щось там винна Марієтці й хоче розрахуватися з нею. Просвистівши маєток двох англійців, одного росіянина й одного римського князя, мадмуазель Естер опинилась у жахливій скруті: дай їй десять тисяч франків, і вона буде радісінька. Вона недавно сказала сміючись: "Знаєш, я ще жодного буржуа не випатрала, це мені нагода руку набити!" Її добре знають Фіно, Біксіу, обидва Лупо, всі наші знайомі. О, поки у Франції є багатії, вона буде найбільшою куртизанкою наших часів. В редакції здогадуються, що Натан, Біксіу, Фіно пустували з цією Естер у найрозкішнішому помешканні, яке лишень можна побачити: його недавно опорядив для Флоріни старий лорд Дадлі, справжній батько де Марсе, якого дотепна акторка обморочила костюмом для нової ролі. Туллія досі живе з герцогом де Ретором, Марієтта — з герцогом де Мофріньєзом, вони можуть виклопотати для тебе звільнення з-під нагляду до дня народження короля. Постарайся до наступного дня святого Людовіка поховати дядька під трояндами, вертайся зі спадщиною, та гульнем як слід з Естер і давніми друзями, які гуртом підписують листа, щоб нагадати тобі про себе.

Натан, Флоріна, Біксіу, Фіно, Марієтта,

Флорантіна, Жірудо, Туллія"

Лист затремтів у руках пані Руже, виказавши, як вона перелякалась. Дядина не наважилася глянути на небожа, що грізно втупив у неї очі.

— Я довіряю вам,— сказав він,— самі бачите; але й від вас хочу довіри. Я зробив вас своєю дядиною, щоб мати змогу колись одружитися з вами. Для дядька ви варті стільки, як і Естер. За рік ми повинні жити в Парижі, в єдиному місці, де слід жити красі. Вам буде там куди веселіше, ніж тут, бо там життя — безнастанний карнавал. Я повернусь до війська, стану генералом, а ви будете вельможною дамою. Таке ваше майбутнє, заслужить же його. Але я хочу мати запоруку нашого союзу. Через місяць ви офіційно доручите мені всі дядькові справи під тим приводом, що хочете звільнити себе і його від цього клопоту. А я хочу мати через місяць окреме доручення діяти від його імені. Коли все це буде оформлене, ми з вами обоє будемо зацікавлені в тому, щоб колись одружитися. Все це, тітусю, ясні й прості речі. Між нами не повинно бути ніяких двозначностей. Коли моя дядина рік пробуде вдовою, я зможу взяти її за дружину, а збезчещену дівчину — не зможу.

Не чекаючи відповіді, він пішов. А коли за чверть години Веді ввійшла прибрати зі столу, то побачила, що господиня бліда і на чолі в неї піт. У Флори було таке почуття, наче вона впала на дно провалля, в своєму майбутньому вона бачила тільки морок. А серед цього мороку, ніби в неоглядній далечі, вимальовувалося щось невиразне й жахливе, і їй було страшно. Вона відчувала холодну вогкість підвалу. Вона інстинктивно боялась цього чоловіка, проте якийсь голос кричав їй, що вона заслужила такого пана. Вона була безсила проти долі: Флора Бразье тільки жила в старого Руже, а пані Руже мала жити зі своїм чоловіком, і вона побачила, що позбулась неоціненної волі, яку зберігає служниця-коханка. В своєму жахливому становищі вона покладала надію на те, що матиме дитину, але за останніх п'ять років вона сама зробила з Жана Жака недолугого діда. І для старого бідолахи цей шлюб означав те саме, що другий шлюб для Людовіка XII. Та й нагляд такого чоловіка, як Філіпп, що не мав більше чого робити, бо покинув службу, робив будь-яку помсту неможливою. Бенжамен був невинним і відданим шпигом. Веді тремтіла перед Філіппом. Флора стала самотньою й беззахисною! Врешті вона

почала боятися смерті; не знаючи, яким чином Філіпп зможе її вбити, вона здогадувалася, що його умисна грубість має саме таку мету: звук його голосу, блискавки, приховані в погляді азартного грача, найменші порухи цього вояки, що ставився до неї з прикритою полиском чемності брутальністю, вкидали її в трепет. Що ж до того письмового доручення, якого вимагав цей грізний підполковник, що був героєм для всього Ісудена, то він його дістав, коли захотів, бо Флора підпала під владу цього чоловіка так само, як Франція — під владу Наполеона. Ніби метелик, що прилип лапками до гарячого воску свічки, Руже зразу вичерпав свої останні сили.

Бачачи цю агонію, небіж лишався незворушним і холодним, мов дипломати в 1814 році, під час передсмертних корчів Французької імперії.

Філіпп, що ніколи не вірив у Наполеона II¹¹¹, тоді написав військовому міністру такого листа, якого Марієтта передала через герцога де Мофріньєза:

"Вельможний пане!

Наполеона вже нема; я хотів лишатись вірним йому, бо склав присягу на вірність, а тепер я вільний запропонувати свої послуги Його Величності. Коли Ваша Екселенція зволить пояснити Його Величності мою поведінку, король збагне, що вона була згідна з законами честі, коли не з законами держави. Король визнав за природне, що його ад'ютант, генерал Рапп¹¹², оплакав свого колишнього владаря, то він, напевне, буде поблажливий і до мене: адже Наполеон був мій благодійник.

Отож прошу Вашу Екселенцію взяти до уваги моє прохання про вступ на службу в своєму військовому чині й запевняю в своєму цілковитому послухові. Досить буде сказати Вам, вельможний пане, що король знайде в мені щонайвірнішого підданого.

Звольте прийняти вирази поваги, з якою має честь звертатися до Вас,

Вашої Екселенції покірний і смиренний слуга

Філіпп Брідо,

колишній командир ескадрону гвардійських драгунів, офіцер ордена Почесного Легіону, що тепер перебуває під наглядом політичної поліції в Ісудені".

До цього листа було долучене прохання про дозвіл приїхати до Парижа в родинних справах, до якого пан Муйєрон долучив свідчення мера, супрефекта й комісара ісуденської поліції, які всі давали Філіппові дуже похвальну характеристику та статтю про шлюб його дядька.

Через одинадцять днів, під час відкриття виставки, Філіпп одержав проханий дозвіл та лист, у якому військовий міністр повідомляв, що за наказом короля його помилувано й зараховано підполковником до кадрів армії.

Філіпп поїхав до Парижа з дядиною й старим Руже, а на третій день повів того до державної скарбниці перевести на нього вклад, що став відтепер його власністю. Небіж кинув цього хирляка, як і Баламутку, в вир невтримних розваг такого небезпечного товариства непогамовних артисток, газетярів, художників, жінок легкої поведінки, в якому Філіпп уже розтратив свою молодість і в якому старий Руже знайшов чимало Баламуток, що загнали його на той світ. Жірудо взявся забезпечити старому Руже приємну смерть, яку згодом прославив, кажуть, своїм прикладом один маршал Франції. Чарівною вбивцею старого стала одна з найвродливіших статисток Опери. Руже помер після розкішної вечері, якою частувала Флорантіна, і досить важко було встановити, чи старого беррійця добила ця вечеря, а чи мадмуазель Лолотта. Вона приписувала його смерть скибці гусячого паштету; а оскільки витвір страсбурської

кухні не міг цього спростувати чи підтвердити, вирішили, що старий помер від шлункового розладу. Пані Руже почувала себе в цьому надміру декольтованому товаристві як у своїй стихії, але Філіпп приставив до неї за наглядачку Марієтту, і та не дозволяла ніяких дурощів цій удові, чия жалоба була скрашена кількома пригодами.

В жовтні 1823 року Філіпп приїхав до Ісудена з дорученням від дядини, щоб обернути в гроші спадщину по дядькові, й зробив це дуже швидко, бо вже в березні 1824 року повернувся до Парижа з мільйоном і шістьма сотнями тисяч франків, виручених за майно покійного дядька, не рахуючи коштовних картин, що так і лежали в Ошонів. Гроші Філіпп уклав у банкірський дім "Монгено й син", де служив молодий Барюк Борніш; за платоспроможність і чесність банку поручився старий Ошон. Банк сплачував на внесок шість процентів річних, з умовою, що в разі зняття грошей з рахунку банкірів попередять про це за три місяці.

Одного дня Філіпп прийшов до матері запросити її на свій шлюб; свідками були Жірудо, Фіно, Натан і Біксіу. За шлюбною угодою вдова Руже, чий посаг становив мільйон франків, відписувала майбутньому чоловікові все своє добро в тому випадку, коли вона помре бездітною. Не було ні друкованих звідомлень, ні бенкету, ні пишноти, бо в Філіппа були свої задуми: він оселив дружину на вулиці Сен-Жорж, у помешканні, яке Лолотта продала йому з усіма меблями і яке здалося молодій пані Брідо чудовим, але сам з'являвся там рідко. Потай від усіх купив за двісті п'ятдесят тисяч франків чудовий будинок на вулиці Кліші, в такий час, коли ніхто й гадки не мав, як незабаром подорожчають будинки в тій частині міста, ще й заплатив зразу сто п'ятдесят тисяч, а решту відстрочили на два роки. Він витратив величезні гроші на опорядження — всі свої прибутки за два роки. Чудові реставровані картини, оцінені в триста тисяч франків, явили там увесь свій блиск.

Вступ на трон Карла X ще вище підніс родину герцога де Шольє, чий старший син, герцог де Ретор, часто бачив Філіппа у Туллії. За Карла X старша парость Бурбонського дому відчула себе остаточно вкоріненою на троні й користалася порадою, яку дав колись маршал Гувіон-Сен-

Сір113: прихилити на свій бік офіцерів імперії. Філіпп, який напевне дав неофіційні відомості про змови 1820 й 1822 року, став підполковником у полку герцога де Мофріньєза. Цей галантний вельможа вважав за обов'язок протегувати чоловікові, в якого він відбив Марієтту. Кордебалет не був непричетний до цього призначення. Мудрість таємної ради при Карлі X вирішила, що його високості дофінові слід напустити на себе трохи лібералізму. Тож пан Філіпп, що став ніби підопічним герцога де Мофріньєза, був представлений не тільки дофінові, а й його дружині, якій подобались грубуваті вояки, відомі своєю вірністю. Філіпп дуже добре оцінив роль дофіна і зумів скористатися з першого вияву цього показного лібералізму, ставши ад'ютантом одного маршала, дуже близького до двору. В січні 1827 року Філіпп, що перейшов до королівської гвардії підполковником у полк, яким знов же командував герцог де Мофріньєз, спобіг ласки дістати дворянство. За Реставрації здобуття дворянства було якимсь ніби привілеєм тих простолюدців, котрі служили в гвардії. Підполковник Брідо, який щойно придбав маєток Брамбур, зажадав привілею заснувати майорат під графським титулом. Він здобув цю ласку, використавши свої зв'язки в найвищому товаристві, в якому хизувався екіпажами та ліврейними слугами, тобто поводивсь як справжній вельможа. Відколи Філіпп, підполковник найкращого полку кінної гвардії, був записаний у родові книги під ім'ям графа де Брамбура, він почав учащати до дому генерал-лейтенанта артилерії графа де Суланжа, залицяючись до наймолодшої дочки — Амелії де Суланж. Ненаситний у претензіях, підтримуваний коханками всіх впливових людей, Філіпп домогся честі стати одним з ад'ютантів дофіна. Він мав зухвальство сказати дофінові, що "старий офіцер, поранений у кількох боях, обізнаний зі справжньою війною, при нагоді може стати корисним вашій високості". Філіпп, що зумів навчитися всіх придворних тонкощів, став у цьому вельможному світі тим, ким мусив стати,— так само він зумів у Ісудені схилити на свій бік Мін'йоне. Звичайно, він почав жити розкішно, давати пишні бенкети та обіди й не приймав у своєму домі нікого з давніх друзів, котрі могли його скомпрометувати на майбутнє. Він став немилосердним до співучасників його гультьяйства. Начисто відмовив Біксіу, коли той прийшов просити за Жірудю. щоб того прийняли до армії: Флорантіна його прогнала.

— Це людина без совісті! — сказав Філіпп.

— То ось як він віддячив мені — мені, що звільнив його від дядька! — вигукнув Жірудю.

— Ми з ним поквитаємося,— сказав Біксію.

Філіпп хотів одружитися з Амелі де Суланж, стати генералом і командувати котримсь із полків королівської гвардії. Він стільки вимагав для себе, що його, аби вгамувати, зробили командором ордена Почесного Легіону і ордена Святого Людовіка. Якось увечері Агата й Жозеф, пішки йдучи під дощем додому, розминулися з Філіппом, що в мундирі, розцяцькований шнурами, сидів у куточку прегарного екіпажа, оббитого жовтим шовком; над гербом на дверцятах красувалася графська коронка. Він їхав на якесь свято до Єлисейського палацу Бурбонів і, оббризкавши матір та брата, привітав їх поблажливим жестом.

— Бачила цього нахабу? — спитав Жозеф у матері.— А йому б годилося наділити нас не тільки грязюкою в обличчя, а й ще чимсь.

— Він тепер на такому високому становищі, що мимоволі забув про нас,— відказала пані Брідо.— Так скоро піднісшись, він має виконувати стільки обов'язків і приносити стільки жертв, що не може нас провідати, хоч би й думав про нас.

— Любий мій,— сказав одного вечора герцог де Мофрін'єз новоспеченому графові де Брамбурові,— я певен, що ваші бажання будуть сприйняті прихильно; але, щоб одружитись з Амелією де Суланж, вам треба бути вільним. Куди ви поділи свою дружину?

— Мою дружину? — перепитав Філіпп із таким жестом та поглядом і таким тоном, які потім уловив Фредерік Леметр у одній зі своїх найжахливіших ролей.— Гай-гай! Як не сумно, але я певен, що її вже не врятувати. Вона навряд чи проживе тиждень. Ох любий герцогу, ви не

знаєте, що це таке — мезальянс. Жінка, що була куховаркою й тепер ганьбить мене, бо я таки маю на що скаржитись. Але я мав честь змалювати своє становище її високості дофінесі. Тепер ідеться про те, як урятувати той мільйон, що його мій дядько лишив заповітом цій особі. На щастя, моя дружина запила; коли вона помре, я стану власником мільйона, вкладеного в банкірський дім Монгено, й матиму на тридцять тисяч франків ренти більше, та ще й мій майорат, що дає сорок тисяч ренти. Коли, як можна гадати, пан де Суланж дістане маршальського жезла, я, маючи титул графа де Брамбура, зможу стати генералом і пером Франції. Тоді я вже не буду дофіновим ад'ютантом.

Після виставки 1823 року придворний маляр короля, один з найдостойніших людей того часу, виклопотав для Жозефової матері лотерейну контору поблизу Ринку. Згодом Агаті пощастило дуже вдало обміняти, без ніякої доплати, з іншим власником контори на Сенській вулиці, в тому будинку, де була тепер Жозефова майстерня. Удова найняла ще й управителя і могла не брати грошей у сина. Але й у 1828 році, хоч вона й завідувала прибутковою лотерейною конторою, яку завдячувала синовій славі, пані Брідо не вірила в ту славу, бурхливо заперечувану, як завжди буває зі справжньою славою. У великого художника, підвладного своїм пристрастям, і потреби були величезні, він не заробляв стільки, щоб мати змогу підтримувати розкіш, якої вимагали і його становище в суспільстві, і визначна посада в новій художній школі. Хоча він і мав могутню підтримку від своїх друзів по Гурткові та від мадмуазель Детуш, але не міг догодити всюдисущому Буржуа. Цей людський тип, що сьогодні є джерелом грошей, не любить розв'язувати свою калитку ради талантів ще критикованих, а Жозеф мав проти себе класицистів, Академію й критиків, що служили цим двом потугам. Та й граф Брамбур удавав здивованого, коли йому нагадували про Жозефа. Цей відважний митець, хоч і підтримуваний Гро та Жераром, які виклопотали йому орден за виставку 1827 року, не мав багато замовлень. Коли навіть міністерство внутрішніх справ та королівський двір неохоче купували великі полотна, то комерсанти та багаті чужоземці ще менш цікавились ними. Та й справді Жозеф надміру любив,

як то кажуть, піддаватися своїй фантазії, а через те його творчість була нерівна, і це давало ворогам підставу заперечувати його хист.

— Великий живопис зазнає кризи,— казав йому його друг П'єр Грассу, що продукував картинки на смак Буржуазії, яка не хотіла великих полотен для своїх палат.

— Тобі треба розписати цілий собор,— усе повторював Скіннер.— Такою великою роботою ти заткнеш роти критикам.

Ці слова, що лякали Агату, potwierдили ту думку, яка була склалась у неї про Жозефа й Філіппа з самого початку. Факти переконували цю жінку, що так і лишилась провінціалкою: Філіпп, її улюблений син, урешті-таки став гордістю родини; в перших юнацьких хибах його вона вже вбачала ознаки геніальності, а Жозеф, чиї твори лишали її байдужою, бо вона надто багато надивилась на них у процесі роботи й не могла захоплюватись ними викінченими, не досяг у 1828 році більшого, ніж у 1816-му, як здавалося їй. Сердега Жозеф позичав гроші, він гнувся під тягарем боргів, він обрав собі невдячний фах, який не давав нічого. Агата навіть не розуміла, за що йому дали орден. Філіпп став графом, Філіпп уже мав силу стримуватись від гри, Філіппа запрошували на дофінесині бали, цей блискучий підполковник, що на парадах та в кортежах красувався в розкішному мундирі з двома червоними шнурами, справдив материнські мрії Агати. За один день такої прилюдної церемонії Філіпп стер жахливий спогад про те, як вона його побачила нужденного на Шкільній набережній: він пройшов перед нею на тому самому місці попереду дофіна, з пір'ям чаплі на ківері, в доломані, що аж сяяв золотом та позументами! Ставши для художника немовби відданою черницею, Агата почувала себе матір'ю тільки перед зухвалим ад'ютантом його королівської високості дофіна! Горда Філіппом, вона скоро відчула вдячність до нього й забула, що лотерейну контору, з якої вона живе, забезпечив їй Жозеф. І якось, побачивши, що її горопаха художник тяжко пригнічений рахунками від торговця фарбами, вона, кленучи все Мистецтво, надумала визволити його з боргів. Ця сердешна жінка, що утримувала дім на прибутки від лотерейного бюро, ніколи не просила в

Жозефа й ліара. Своїх грошей вона не мала, але розраховувала на добре серце й гаманець Філіппа. Вона вже три роки день у день чекала, що син її провідає; вона уявляла, що він принесе купу грошей і тішилась наперед тим, що віддасть їх Жозефові, чия думка про Філіппа лишалась незмінна, як і Дерошева.

Врешті вона, нічого не сказавши Жозефові, написала до Філіппа такого листа:

"Його світлості графу Брамбурові.

Любий мій Філіппе, ти за п'ять років ні разу не нагадав про себе матері! Негарно так. Слід би тобі трохи пам'ятати те, що було, хоч би заради твого славного брата. Жозеф тепер бідує, а ти розкошуєш серед багатства; він працює, а в тебе щодень свято. Ти сам володієш усім маєтком мого брата. Адже я знаю від молодого Борніша, що в тебе двісті тисяч ліврів ренти. Коли прийдеш провідати нас, поклади в череп із двадцять асигнацій по тисячі франків: адже ти винен їх нам, Філіппе, а проте твій брат буде тобі вдячний, не кажучи вже про те, як ти потішиш свою матір.

Агата Брідо (з дому Руже)"

Через два дні служниця принесла до майстерні, де сердешна Агата щойно поснідала з Жозефом, такого жахливого листа:

"Дорога мамо, коли я хочу одружитися з мадмуазель Амелі де Суланж, хіба я можу принести їй у посаг жменю горіхового лушпиння? Хоч і звусь тепер графом де Брамбуром?

Ваш син

Філіпп Брідо"

Агата, майже зомлівши, впала на канапу і впустила з руки листа. Почувши шелест паперу й здушений, але жахливий стогін Агати, Жозеф аж підхопився. В ту хвилину він не пам'ятав про матір, бо, мов несамовитий, працював над ескізом, а тепер визирнув із-за полотна, щоб з'ясувати, що там сталось. А побачивши, що мати впала, кинув палітру й пензлі й підхопив матір ледь живу. На руках переніс її на ліжко, до її кімнати, тоді послав служницю до свого друга Б'яншона. А коли почав розпитувати матір, вона зразу призналася, що писала листа Філіппові й отримала відповідь. Художник знайшов того листа, стисла брутальність якого щойно розбила тендітне серце нещасної матері, поваливши пишну споруду, збудовану материнською любов'ю. Жозеф, повернувшись до ліжка, мужньо промовчав. І всі три тижні, поки тривала не хвороба, а агонія цієї бідолашної жінки, він ні разу й словом не згадав брата. Що мати помре, першого ж дня сказав йому Б'яншон, який приходив до хворої щодня, виявивши відданість істинного друга.

— У таких літах,— сказав він,— і в такому становищі, як оце в твоєї матері, можна мріяти тільки про те, щоб їй припала легка смерть.

Агата й сама відчула, що Бог кличе її до себе, і другого дня попросила привести до неї старого абата Лоро, що вже двадцять два роки був її сповідником. Тільки-но опинившись наодинці з ним, вона вилила перед старим усі свої болючі й розказала все те, що колись казала хрещеній матері й весь час повторювала самій собі.

— І чим це я так прогнівила Бога? Чи я не люблю його всією душею? Чи я не йшла дорогою спасіння? В чому моя провина? А коли я вчинила якийсь не знаний мені гріх, то чи встигну його направити?

— Ні,— відповів лагідно старий.— Що вдієш! Ваше життя здавалося чистим, а ваша душа — несплямленою, та зір Господа, бідна засліплена жінко, проникливіший, ніж очі його служителів! Я прозрів трохи запізно, бо ви й мене зуміли обманити.

Почувши ці слова з уст, які досі промовляли до неї мирно й любо, Агата підвелась на ліжку, широко розплющила очі, повні тривоги й жаху.

— Кажіть, кажіть далі! — вигукнула вона.

— Втіштеся! — відповів старий священик.— По тому, яким чином вас покарано, можна передбачити й прощення. Бог суворий на землі тільки до своїх обранців. Лихо тим, чиї провини щасливо уникають кари: їх буде перемішано з усім людством, поки й вони не будуть покарані вічною карою за найпростіші помилки, коли доживуть до зрілості плодів небесних. Ваше життя, дочко моя, було одною суцільною хибою. Ви впали в яму, яку самі викопали, бо ми хилимось тільки в той бік, із якого самі себе ослабили. Ви віддали своє серце страховищу, в якому вбачали свою славу, і не визнали того зі своїх дітей, котрий справді став вашою славою! Ви були настільки несправедливі, що не помітили різниці, яка сама лізе в очі: ви живете завдяки Жозефові, а другий ваш син тільки грабував вас. Бідний син, що любить вас, не зустрічаючи такої самої любові, дає вам хліб щоденний, а багатій, що ніколи не подумав про вас і завжди вас зневажав, зичить вам смерті.

— Ох, правда!..— зітхнула вона.

— Так,— провадив священик,— він зі своєю пихою боїться, що ваше вбозтво зашкодить йому. Ось ваші злочини, мати! Ваші страждання й ваші тривоги, жінко, промовляють вам, що ви заживете хліба Господнього. Ваш син Жозеф має таку велику душу, що любов його не ущербилі несправедливості, завдані вашим материнським серцем, полюбіть же його! Віддайте йому своє серце в ці останні дні, моліться за нього, а я піду молитись за вас.

Розкриті такими могутніми руками, очі цієї матері окинули поглядом усе її життя. Прозрівши від цього променя світла, вона збагнула свої мимовільні провини й залилася слізьми. Старий священик був такий зворушений видовищем каяття грішної людини, грішної тільки з

невідання, що вийшов, аби вона не бачила, як тому жаль її. Жозеф повернувся до материної кімнати години за дві по тому, як сповідник пішов. Він ходив до одного приятеля позичити грошей на сплату найневідкладніших боргів і тепер увійшов навшпиньки, гадаючи, що Агата спить. Він тихо сів у своє крісло; мати його не помітила.

Та ридання, перерване словами: "Чи ж простить він мене?" — змусило Жозефа схопитись. У нього аж піт на спині виступив, бо він подумав, що в матері почалось передсмертне марення.

— Мамо, що тобі? — спитав він, наляканий червоними від сліз очима й пригніченим обличчям хворої.

— Ох, Жозефе! Чи простиш ти мені, моя дитино?! — вигукнула вона.

— За що ж? — спитав художник.

— Я не любила тебе так, як ти заслужив...

— Що це ви кажете! — вигукнув він.— Ви мене не любили?.. Хіба ми не живемо сім років як одна душа? Сім років ти не була мені за господиню? Чи я не бачу тебе щодня? Чи не чую твого голосу? Чи не ти єдина ласкава й терпляча супутниця мого нужденного життя? Ти не розумієшся на живописі?.. Ет, хіба ж ти винна! Я вчора сказав Грассу: "Серед усієї боротьби мене втішає те, що в мене така мати: отакою має бути супутниця життя художника, вона про все дбає, вона забезпечує мої життєві потреби, нітрохи не заважаючи мені".

— Ні, Жозефе, ні, це ти мене любиш, а я не відплачувала тобі любов'ю за любов. Ох, як би я хотіла жити! Дай мені руку...

Агата взяла синову руку, поцілувала її, притисла до серця й довго дивилась на Жозефа; її блакитні очі сяяли ніжністю, яку вона доти берегла тільки для Філіппа. Художник, що знався на виразах обличчя,

був приголомшений цією зміною, він добре бачив, що материне серце розкривається для нього, і пригорнув її до себе на хвилику, промовляючи в нестямі:

— Матусю! Матусю!

— О! Ти мені прости! — сказала вона.— Коли дитина простила матері, то й Бог їй простить!

— Заспокойся, не хвилюйся і знай: за цю хвилину я відчув стільки любові, що на все життя стане! — вигукнув Жозеф, кладучи матір на подушки.

Ті два тижні, що тривав бій між життям і смертю цієї святої жінки, в усіх поглядах, усіх рухах, усіх порухах її душі виявлялась любов до Жозефа; в кожному з них наче виливалось усе її життя. Мати вже не думала більш ні про що, тільки про сина, на себе вона не зважала; і, підтримувана його любов'ю, більш не страждала, вона знаходила для нього наївні, дитячі слова. Д'Артез, Мішель Кретьєн, Фюльжанс Рідаль, П'єр Грассу приходили розважити Жозефа й часто потиху розмовляли в кімнаті недужої.

— О, як би я хотіла розуміти, що воно таке — колорит! — вигукнула вона якось увечері, слухаючи суперечку про якусь картину.

Зі свого боку, Жозеф пишався матір'ю, він не виходив з її кімнати, він замкнув її в своєму серці, він відповідав на її ніжність не меншою ніжністю. Для друзів великого художника це було одне з найкращих видовищ, якого вони не забули ніколи. Ці люди, що всі підтримували його справжній талант і визначну вдачу, були для Жозефа та його матері такі, як і мали бути: янголи, що молились і плакали з ним, не просто промовляючи молитви та розливаючи сльози, а зливаючись із ним думкою й ділом. Митець, однаково великий як хистом, так і силою почуття,

Жозеф із кількох поглядів матері вгадав бажання, сховане в її серці, й сказав одного дня Артезові:

— Вона так любить того бандита Філіппа, що й тепер іще хоче перед смертю побачити його.

Жозеф попросив Біксіу, який учащав до богемних кіл, що часом збирались у Філіппа, вмовити негідника, щоб він хоч із жалю розіграв комедію й наостанці своєю ласкавістю сповив нещасну матір у саван, гаптований ілюзіями. Біксіу, спостережливий і глузливий мізантроп, радісінько вхопився за це доручення. Коли він розповів про Агатин стан графові Брамбурові, що прийняв його в спальні, обтягненій жовтим шовком, підполковник зареготав.

— Ти що! Якого біса я б туди пішов? — вигукнув він.— Єдина послуга, яку могла б мені зробити стара,— це врізати дуба чимшвидше, бо вона б тільки зіпсувала своєю присутністю моє весілля з мадмуазель де Суланж. Що менше в мене родичів, то певніше моє становище. Ти дуже добре розумієш, що я хотів би поховати прізвище Брідо під усіма пам'ятниками Пер-Лашезького цвинтаря! Мій брат убиває мене, виставляючи моє ім'я на світло! Ти чоловік розумний і збагнеш моє становище, правда? Слухай, коли ти станеш депутатом, бо в тебе язик добре почеплений, тебе будуть боятись, як Шовлена, отож ти зможеш стати графом Біксіу, директором Школи мистецтв. Досягши такого, ти був би радий, якби твоя баба Деквен іще була жива і ти мав при собі цю славну жінку, схожу на пані Сен-Леон? Чи ти повів би її під руку до Тюільрі? Відрекомендував би вельможній родині, в яку збираєшся ввійти? Сто чортів, ти б тоді бажав, щоб вона лежала на шість стіп під землею, запакована в свинцеву сорочку. Поснідай зі мною та поговорімо про щось інше. Я парвеню, любий мій, і знаю це. Я не хочу, щоб люди побачили мої пелюшки!.. Мій син буде щасливіший за мене, він стане великим паном. Шибеник бажатиме моєї смерті, я це добре знаю, інакше він не був би мій син.

Він подзвонив; увійшов слуга, і Філіпп наказав:

— Мій друг снідатиме зі мною, подай нам чогось смачного.

— Все ж таки вищий світ не побачить тебе в материній кімнаті,— відказав Біксіу.— Що тобі варт на кілька годин прикинутись, ніби ти любиш бідолашну стару жінку?

— Ф'ю! — свиснув Філіпп і примружив око.— То ти за них? Я старий цап і знаюсь на хитрощах. Моя мати хоче своїм останнім подихом виманити в мене шмат для Жозефа! Ні, щиро дякую.

Коли Біксіу розповів Жозефові про цю сцену, сердешного художника пройняло холодом.

— Філіпп знає, що я хвора? — спитала Агата, сповненим болю голосом, увечері того самого дня, коли Біксіу розповів про результат своєї місії.

Жозеф вийшов, давячись слізьми. Абат Лоро, що сидів в узголів'ї покутниці, взяв її за руку, потис і відповів:

— На жаль, дитино моя, ви завжди мали тільки одного сина!..

Коли Агата почула й зрозуміла ці слова, з нею сталася криза, що означала початок агонії. Через двадцять годин вона померла.

В передсмертному маренні в неї вихопились такі слова:

— Що ж усе-таки думає Філіпп?..

Жозеф один провів матір до могили. Філіпп у службових справах поїхав до Орлеана; з Парижа його погнав такий лист, що його написав Жозеф, коли їхня мати випускала останнє зітхання:

"Нелюде, твоя нещасна мати померла від хвилювання після твого листа. Одягни жалобу, але прикинься хворим: я не хочу, щоб її вбивця стояв поруч мене коло її могили.

Жозеф Б."

Художника, якому не ставало духу малювати, хоча його глибока скорбота, можливо, потребувала якоїсь механічної розваги, що її дає праця, оточили друзі, що домовились не лишати його самого. І ось Біксіу, що любив Жозефа так, як лишень може взагалі любити когось насмішник, через два тижні після похорону розважав усіх, хто зібрався в майстерні. В ту хвилину раптом увійшла служниця і подала Жозефові листа. Його, сказала вона, принесла якась стара жінка й чекає у швейцарській на відповідь.

"Добродію!

Я не маю права називати вас братом, але мушу звернутись до вас хоч би вже тому, що ношу одне з вами прізвище".

Жозеф перевернув сторінку й подивився на підпис унизу праворуч. Прочитавши: "графиня Флора де Брамбур", він аж здригнувся, бо зразу подумав, що це знов якась страхітлива вихватка його брата.

— Цей харцизяка,— сказав він,— самого чорта переплюне! І такого-от уважають людиною честі! Він вішає собі на шию низку черепашок! Він колесом крутиться при дворі, тоді як його самого слід би колесувати! І такий злочинець іменується "його світлістю графом"!

— І таких, як він, безліч! — докинув Біксіу.

— Врешті, ця Баламутка заробила, щоб її теж облупили,— сказав Жозеф.— Вона й сама ж таку пащу має. Ладна була допустити, щоб мені відрубали голову, як курчаті, й не сказала: "Він же не винний!"

Коли Жозеф кинув листа, Біксіу підхопив його й прочитав уголос:

"Чи годиться, щоб графиня де Брамбур, хоч би яка була її вина, померла в лікарні?.. Якщо такий мій талан і воля Вашого брата й Ваша — що ж, хай так і буде; але тоді через Вашого приятеля доктора Б'яншона виклопочіть для мене місце в тій лікарні. Та жінка, що принесе Вам, добродію, цього листа, одинадцять днів підряд ходила до палацу де Брамбура на вулиці Кліші й не допросилась від мого чоловіка допомоги для мене. Мій стан не дозволяє мені найняти адвоката, щоб законним шляхом отримати те, чого я потребую, аби спокійно померти. Звісно, я знаю, що мене вже не врятує ніщо. Отож, коли Ви не хочете клопотатися долею Вашої нещасної братової, дайте мені хоч грошей, щоб я мала змогу скінчити своє життя; бо Ваш брат, я знаю, прагне моєї смерті й завжди прагнув її. Хоча він сам казав мені, що знає три способи вбити жінку, мені забракло розуму передбачити, котрим він скористається.

Коли Ви погодитесь допомогти мені й на власні очі побачити, в яких злиднях я опинилась, то я мешкаю на вулиці Уссе, на розі вулиці Шантерен, на шостому поверсі. Коли я завтра не сплачу боргу за помешкання, мене виженуть! І куди ж мені дітись, добродію? Якщо дозволите так себе назвати,

Ваша братова

графиня Флора де Брамбур"

— Яка прірва мерзоти! — сказав Жозеф.— Що ж таїться під цим?

— Покличмо спершу ту жінку, це буде чудова передмова до всієї історії,— відказав Біксіу.

Через хвилину увійшла жінка, яку Біксіу визначив словами: "жмут ганчір'я на двох ногах". Справді, то був оберемок білизни та старих суконь, надітих одна поверх одної, забрьоханих унизу, адже пора була

непогожа,— на двох товстих ногах із опухлими ступнями, ледве прикритих подертими панчохами, в черевиках, що чвиркали водою крізь підметки. Над цією купою ганчір'я підносилась одна з тих голів, що ними Шарле наділяв своїх підмітальниць, запнута брудною хустиною, протертою до дірок.

— Як вас звати? — спитав Жозеф, тимчасом як Біксіу робив ескіз із жінки, зіпертої на парасольку часів першого року Республіки.

— Пані Грюже, з вашої ласки. Я знала й кращі часи, паничику,— сказала вона до Біксіу, чия потайна усмішка образила її.— Якби моя бідна донечка на своє лихо не полюбила когось надміру, я б не була така, як оце! Вона, моя сердешна Іда, втопилася! Я була така дурна, що грала в лотерею, шановний пане, і через це в сімдесят сім років доглядаю хворих за десять су за день, і знов граю...

— Тому ж то ви й гола,— сказав Біксіу.— Моя бабуса також грала, але вона одягалась.

— Хіба ж за мої десять су купиш убра...

— А що з тією дамою, що ви доглядаєте?

— В неї нема нічого, ані мідяка, пане, а хвороба в неї така, що аж лікарі здригаються... Вона вже боргує мені за шістнадцять днів, ось чому я не кидаю доглядати її. Чоловік її, граф, бо вона графиня — напевне заплатить мені той борг, коли вона помре, а поки що я витратила все, що мала, й більш нічого не маю, все вклала в це милосердя! Вона винна мені сорок сім франків дванадцять су, опріч тридцяти франків за догляд, а тепер хоче померти від газу... Так не годиться,— сказала я їй,— і оце, йдучи сюди, попросила консьєржку, щоб погляділа її, поки мене нема, бо вона здатна вискочити у вікно.

— Але що ж із нею? — спитав Жозеф.

— Ох, пане, приходив лікар від черниць, але щодо хвороби...— пані Грюже прибрала соромливу міну.— Сказав, що треба відвезти її до лікарні... бо вона не виживе.

— Ходімо туди,— запропонував Біксіу.

— Візьміть, ось десять франків,— сказав Жозеф.

Забравши зі знаменитого черепа всі свої гроші, художник пішов вулицею Мазаріні, сів у фіакр і з'явився до Б'яншона, якого, на щастя, застав дома. А Біксіу подався на вулицю Бюссі покликати їхнього приятеля Дероша. Через годину всі четверо зійшлись на вулиці Уссе...

— Цей Мефістофель на коні, що зветься Філіпп Брідо,— сказав Біксіу трьом своїм друзям, піднімаючись сходами,— дуже хитро кермує своїм кораблем, щоб спекатися дружини. Ви знаєте, що наш друг Лусто, радісінський отримувати від Філіппа тисячу франків щомісяця, заманював пані Брідо в товариство Флоріні, Марієтти, Туллії, Валь-Нобль. Коли Філіпп побачив, що його Баламутка звикла до дорогих убрань та розваг, він перестав давати їй гроші й полишив добувати їх самій... розумієте, як? Півтора року він спихав свою дружину що місяць то нижче, а врешті через одного молодого красеня підофіцера привчив її до пияцтва. У міру того, як він підносився вище, вона занепадала, і тепер графиня опинилась у болоті. Ця жінка народжена серед полів, у вбозтві, і я не знаю, до чого лишень не вдавався Філіпп, щоб її спекатись. Мені цікаво вивчити цю невеличку драму, бо я хочу помститись за друга. На жаль, друзі мої,— сказав Біксіу тоном, з якого троє його супутників не могли збагнути, жартує він чи говорить поважно,— досить полишити людину якомусь порокові, і вона пропала. "Вона надмірно любила бали, і це її вбило!" — сказав Гюго. Отак! Моя бабуса любила лотерею, і Філіпп убив її лотереєю. Старий Руже любив веселощі, і Лолотта вбила його! Пані Брідо, сердешна, любила Філіппа — й пропала через нього!.. Порок! Порок! Друзі, ви знаєте, що таке порок? Це звідник Смерті!

— А ти помреш від жарту! — усміхаючись, сказав йому Дерош.

Після п'ятого поверху молодикам довелось підніматися отими подібними до драбини сходами, що ведуть до мансард у деяких паризьких будинках. Хоча Жозеф, який колись бачив Флору дуже вродливою, чекав якоїсь жахливої зміни, він не міг і уявити того страхітного видовища, що постало перед його мистецькими очима. В вузькому куті мансарди, в стінах без шпалер, на розкладному ліжку, на тонкому матраці, набитому, мабуть, волосом, троє молодиків побачили жінку, зелену на виду, мов потопельниця, що три дні пролежала у воді, і худу, мов сухотниця за дві години до смерті. Обстрижена голова цього смердючого трупа була запнута картатою бавовняною хустиною, білки запалих очей червоні, повіки — наче яєчна плівка. Від тіла, колись такого знадливого, лишився бридкий кістяк. Побачивши гостей, Флора натягла на груди клапоть мусліну, що був, певне, якоюсь фіранкою: по краю тяглась іржава смужка від залізного карниза. З меблів у мансарді були тільки два стільці, простий комодик, на ньому встромлена в картоплину свічка, на підлозі кілька тарілок, а в кутку нерозпаленого каміну — глиняна пічечка. Біксіу впали в око рештки зошита, купленого в бакалійній крамничці, щоб написати листа, якого дві жінки обмірковували й склали, напевне, разом. "Огідно" — це був тільки звичайний ступінь прислівника, для якого нема найвищого ступеня і яким можна викласти враження від цих злиднів. Коли вмируща побачила Жозефа, по її щоках скотилися дві великі сльози.

— Вона ще може плакати! — сказав Біксіу.— От химерне видовище: сльози, що течуть із гральної кісточки для доміно! Ось де пояснення Мойсеевого чуда¹¹⁴!

— Невже вона так висохла? — спитав Жозеф.

— На вогні каяття,— відповіла Флора.— Я не можу покликати й священика, я не маю нічого, не маю навіть розп'яття, щоб глянути на образ Божий!.. Ох, пане мій,— вигукнула вона, піднявши руки, неначе вирізьблені з двох патиків,— я тяжко винна, але Бог нікого не карав так

тяжко, як мене! Філіпп убив Макса, що мене штовхав на жахливі речі, а тоді й мене вбив. Бог скористався ним як бичем! Не грішіть, бо в кожного з нас є свій Філіпп.

— Зоставте мене самого з нею,— сказав Б'яншон,— я подивлюсь, чи можна її вилікувати.

— Якщо вона видужає, Філіпп Брідо скажиться зі злості,— сказав Дерош.— А я ще й засвідчу, в якому становищі опинилась його дружина. Він не зрікався її за подружню невірність, і вона має всі законні права як дружина. Буде скандальний процес. Та спочатку ми перевеземо пані графиню до санаторії доктора Дюбуа на вулицю Фобур-Сен-Дені, там її доглядатимуть якнайкраще. А потім — позов на графа про відновлення подружнього співжиття.

— Браво, Дерош! — вигукнув Біксіу.— Яка це втіха — придумати добро, що наробить стільки зла!

Через десять хвилин Б'яншон спустився вниз і сказав друзям:

— Я поїду до Деплена, може, він її врятує операцією. О, їй треба негайно лікувати, бо зловживання спиртним викликало у неї розкішну хворобу, яку вважали вже зниклою.

— Медик-блазень! А чи в неї тільки одна хвороба? — спитав Біксіу.

Та Б'яншон уже побіг: так він квапився сповістити Деплена про цю велику подію. Через дві години нещасну Жозефову братову відвезли до пристойної санаторії лікаря Дюбуа; згодом ту санаторію викупив паризький муніципалітет. А за три тижні "Газета лікарень" умістила звіт про одну з найсміливіших спроб сучасної хірургії,— пацієнтку позначили ініціалами "Ф. Б.". Вона померла — не стільки від наслідків операції, скільки від ослаблення через нужденне життя. Зразу ж полковник граф де Брамбур поїхав до графа де Суланжа, в глибокій жалобі, й повідомив

про болісну втрату, якої щойно зазнав. У вищому світі зашепотілися, що граф де Суланж віддає дочку за вельми достойного парвеню, який має стати маршалом і командиром полку королівської гвардії. Де Марсе приніс цю новину Растіньякові, а той розповів про неї на вечері в "Роше де Канкаль", де був і Біксіу.

"Цього не буде!" — сказав сам собі дотепний митець.

Хоча серед тих друзів, яких зрікся Філіпп, декотрі, як Жірудо, не могли помститись, та ображати Біксіу було необережно: завдяки дотепності його приймали всюди, а він не прощав нічого. У повному людей ресторані, серед поважної публіки, що вечеряла там, Філіпп сказав до Біксіу, що напрошувався до нього в гості:

— Ти прийдеш до мене, коли станеш міністром!

— А протестантом не треба стати, щоб прийти до тебе? — жартівливо відповів Біксіу; але сам собі сказав: "Хоч ти й Голіаф¹¹⁵, але в мене є праща, та й каміння не забракне".

Другого дня він пішов до одного актора, перебрався й загримувався під священика, начепив зелені окуляри, тоді взяв візника й поїхав до палацу де Суланжів. Філіпп поставився до Біксіу як до штукаря, той і надумав утнути йому штуку. Він переказав панові де Суланжу, що має поговорити з ним у поважній справі, а коли його прийняли, сказав, що прийшов за дорученням якоїсь дуже шановної людини. Зміненим голосом він оповів історію хвороби небіжчиці графині, чию жахливу таємницю звів йому Б'яншон, і історію смерті Агати, і смерті старого Руже, якого обморочив граф де Брамбур, і смерті пані Деквен, і пригоду з позичкою в касі редакції, і всю поведінку Філіппа в скрутні дні.

— Ваша світлосте, не віддавайте за нього дочку, поки не перевірите всього. Розпитайте його давніх приятелів: Біксіу, капітана Жірудо та інших.

Через три місяці підполковник граф Брамбур частував вечерю у себе вдома дю Тійє, Нусінгена, Растіньяка, Максима де Трая і де Марсе. Гостинний хазяїн вельми безтурботно сприймав напівутішливі слова своїх гостей щодо розриву з домом Суланжів.

— Знайдеш щось краще,— сказав Максим.

— Які статки треба мати, щоб узяти за себе котрусь із панночок де Грантьє? — спитав Філіпп у де Марсе.

— За вас... найбридкішу з шістьох не віддадуть, коли матимете менше десяти мільйонів,— зухвало відповів той.

— Пхе! — мовив Растіньяк.— З двома сотнями тисяч ліврів ренти ви візьмете мадмуазель де Ланже, дочку маркіза; вона бридка, їй тридцять років, у неї посагу жодного су; таке вам підійде.

— За два роки від сьогодні я матиму десять мільйонів,— відповів Філіпп Брідо.

— Сьогодні шістнадцяте січня тисяча вісімсот двадцять дев'ятого року! — вигукнув Тійє сміючись.— Я вже десять років працюю, а ще стільки не маю.

— Порадьмося, щоб ви знали, який мій розрахунок,— відказав Брідо.

— А скільки у вас загалом? — спитав Нусінген.

— Як продати всю ренту, за винятком землі та будинку, бо ними я не можу й не хочу ризикувати — адже це частина мого майорату,— набереться три мільйони.

Нусінген і дю Тійє презирнулися; після цього меткого погляду дю Тійє сказав Філіппові:

— Любий графе, давайте діяти разом, коли хочете.

Де Марсе здивував той погляд, що його кинув дю Тійє на Нусінгена. Погляд означав: "Ці мільйони будуть наші!" Адже ці двоє багатих банкірів обертались в самій серцевині політики й мали змогу грати на біржі проти Філіппа, завдаючи несхибних ударів у відповідну хвилину, коли на погляд усі шанси були на його користь, а насправді — на їхню. І нагода трапилась. У липні 1830 року дю Тійє і Нусінген уже витягли з графа де Брамбура півтора мільйона франків, а він усе вірив їм і покладався на їхні ради. Філіпп, парвеню з ласки Реставрації, та ще й заморочений власною глибокою зневагою до "цивіляк", вірив у перемогу законного порядку й грав на підвищення, а Нусінген і дю Тійє, вірячи в революцію, грали проти нього на зниження. Ці двоє проноз займали велике місце в думках полковника графа де Брамбура, прикидались, ніби поділяють його думки, давали йому надію подвоїти свої мільйони й тішились, витягуючи їх із нього. Філіпп бився, як людина, для якої перемога варта чотирьох мільйонів. Його вірність помітили, і він дістав наказ приїхати до Сен-Клу з герцогом де Мофріньєзом на раду. Цей знак ласки врятував Філіппа, бо 28 липня він збирався прочесати зі своїм полком бульвари і напевне дістав би кілька куль, посланих його приятелем Жірудом, який командував підрозділом нападників.

Через місяць підполковникові Брідо з його величезного багатства лишився будинок, земля, картини та меблі. До того ж він здуру, як сам казав, повірив у те, що старша парость повернеться на трон, і лишався вірним їй аж до 1834 року. Коли Жірудо став полковником, цілком зрозумілі ревності змусили Філіппа повернутись на службу, і йому там не пощастило: 1835 року його послали до Алжіру командувати полком, і він пробув там три роки серед великих небезпек, сподіваючись дістати генеральські еполети; але цьому перешкодив лихий вплив генерала Жірудом. Зашкарублий серцем, Філіпп був надміру суворим командиром, і його не любили — попри мюратівську¹¹⁶ хоробрість. На початку

фатального 1839 року під час відступу перед більшими силами, він кинувся в контратаку на арабів з одним тільки ескадроном — і попав у кільце. Битва була кривава, жахлива, один на один, і небагато французьких кіннотників вийшли з неї живі. Побачивши, що їхнього полковника оточили, ті, котрі були ближче, не захотіли марно гинути, пробуючи вирятувати його. Вони чули слова: "До мене! Вашого полковника! Імператорового полковника!" — потім жахливі прокльони, але повернулись до полку. Філіпп загинув жахливою смертю: коли він упав, посічений ятаганами, йому відрубали голову.

Жозеф, що на той час уже одружився за протекцією графа де Серізі з дочкою одного старого відкупника-мільйонера, успадкував дім і землю де Брамбура, якими не зміг скористатися його брат, що свого часу намагався загарбати всю спадщину. Найдужче потішила художника чудова колекція картин. Жозеф, для якого тесть, такий собі сільський Ошон, відкладав еку до еку, вже має шістдесят тисяч франків ренти. Хоч він малює чудові картини й багато допомагає художникам, він іще не член Інституту. Завдяки одному пунктові майоратного статуту, він став графом де Брамбуром і тепер часто регоче з цього серед друзів, у своїй майстерні.

— Добрий граф, як добрий фрак,— каже тоді його друг Леон де Лора, який, хоч і уславився своїми пейзажами, не зрікся давньої звички пародіювати прислів'я, а щодо скромності, з якою Жозеф прийняв дарунки долі, висловився так: "А пипоть приходить під час їжі!"

Написано в 1842 р.

=====

Примітки

склала Олена Алексеєнко

Перша частина роману під назвою "Два брати" вийшла друком у лютому — березні 1841 р. в газеті "Ла Пресс". Другу частину — "Життя старого парубка" — газета опублікувала в жовтні — листопаді 1842 р. Окреме видання, теж під назвою "Два брати", з'явилося 1843 р. Готуючи перше видання "Людської комедії", Бальзак мав намір дати творові назву "Баламутка".

Роман досить типовий для творчості Бальзака початку 1840-х років. Саме в цей період відбуваються певні зміни художньої манери письменника. "Баламутка" — роман багатоплановий, з широкою проблематикою. Автор відмовляється від моноцентризму побудови, твір розпадається на декілька майже самостійних сюжетних блоків. Кожен з них має свій конфлікт, своїх героїв. Художній світ "Баламутки" густо населений персонажами з різних соціальних класів та прошарків: бонапартистськими офіцерами, представниками паризької богеми, ісуденськими обивателями, митцями, чиновниками тощо. Це дає змогу письменнику створити широку панораму соціального життя Франції часів Реставрації.

Змінюється й ритм оповіді. Інтрига стає напруженіша, з'являються несподівані повороти сюжету. На відміну від інших "провінційних сцен" роман перенасичено подіями. Не має "Баламутка" й жанрової монолітності. Боротьба за спадок Жана Жака Руже набуває майже детективного характеру, нагадує історію з соціально-авантюрного газетного роману, жанру надзвичайно популярного в часи Бальзака. В передісторії Філіппа Брідо переважають соціально-викривальні мотиви. Натомість оповідь про дитинство і юність Жозефа Брідо близька до психологічних романів про становлення таланту митця. Використання такого різноманітного матеріалу було не випадковим. Письменника все більш цікавить зображення дійсності в її суперечливому розмаїтті, що й призводить до більшої композиційної розкритості творів, написаних у 1840-х рр.

Основна дія "Баламутки" відбувається в Парижі та провінційному Ісудені часів Реставрації, однак згадувані в романі події охоплюють

майже половину сторіччя. Текст насичено виразними побутовими деталями, описами, серед яких особливо майстерним є зображення Ісудена. Проте й цей традиційний аспект художньої манери письменника зазнає змін. Саме в цей час Бальзак виступає проти побутового реалізму, механічного копіювання дійсності. В статтях і передмовах 1837-43 рр. автор "Баламутки" звертав увагу на роль художнього вимислу в створенні достовірних образів реальності. Значну роль у творі має грати не лише правдива деталь, а й авторське пояснення до неї. Тож у "Баламутці" вже інакше, ніж у ранніх творах, розміщено описи. Опис Ісудена, наприклад, не передуює дії, а тягнеться майже до кінця оповіді, доповнюючись новими подробицями.

Роман тісно пов'язаний з основною проблематикою "Людської комедії". Провідною темою "Баламутки", як і творчості Бальзака загалом, є моральна деградація суспільства під впливом влади грошей. Героїв різної долі, відмінних темпераментом і вдачею, об'єднує жадоба збагачення. Змальовуючи етапи драми, яка розігралась у тихому провінційному Ісудені, Бальзак демонструє різні вияви цієї згубної пристрасті.

Важливим у романі є образ Філіппа Брідо. Якщо на ранніх етапах творчості письменник надавав перевагу характерам цілісним, то згодом його починають приваблювати суперечливі натури. Процес становлення такої натури, її формування, зміни, яких зазнає герой під впливом зовнішніх обставин, дедалі більше цікавлять автора "Баламутки". Історія Філіппа починається з розповіді про його дитинство. Білявий і голубоокий хлопець, жвавий і сміливий, завжди був улюбленцем матері. Віддана материнська любов розбестила юнака, потурала розвитку егоїзму та себелюбства. Ці риси згодом визначають натуру молодого Брідо.

Різноманітні вияви егоїзму Бальзак змальовував у численних творах, створивши справжню колекцію егоїстів. Образ Філіппа Брідо навіть здається менш цікавим, ніж деякі інші себелюбці "Людської комедії". Пересічний, з убогим внутрішнім світом, з суто утилітарними інтересами, герой не може конкурувати з такими яскравими особистостями, як Ежен

Растіньяк чи Люсьєн Шардон. І все-таки Філіпп Брідо — герой не другорядний. Зміст образу не зводиться до його соціально-психологічної характеристики. Письменника в 1840-і рр. вже менше цікавить розмаїття людських типів і характерів. Створений ним художній світ потребував системності. Подальше вивчення суспільства було неможливим без поглиблення історизму, зображення змін у житті країни як єдиного історичного процесу. Прагнення відтворити всю його суперечливість через долі окремих героїв відчувається і в романі "Баламутка".

Небагато з персонажів Бальзака має таку детально змальовану біографію. Молодість Філіппа Брідо припала на добу Імперії. Вже в дев'ятнадцять років він став капітаном, за участь у битві під Ватерлоо заробив хрест Почесного Легіону. Проте в добу Реставрації Брідо помалу деградує і навіть потрапляє до в'язниці. Але згодом починає пристосовуватись до нового режиму. Лише падіння Бурбонів уриває кар'єру Філіппа Брідо, що став уже графом де Бамбур. Історія героя, таким чином, стає приводом для роздумів над історією країни.

У цьому історизмі роману є й своя мікротема. В часи Липневої монархії певну роль у громадському житті Франції знову починає грати бонапартизм. 1833 р. було поновлено статую Наполеона на Вандомській колоні. В кінці 1830-х рр. було кілька невдалих спроб бонапартистського перевороту. Негативне ставлення Бальзака до спроб реанімації бонапартизму відбилось у творчості письменника. В "Баламутці" виведено цілу галерею образів офіцерів-бонапартистів, зображених зумисне зневажливо. Найяскравішим з них є знов-таки Філіпп Брідо. Майбутній граф де Бамбур зовсім не схожий на таких героїв письменника, як полковник Шабер чи Женест із "Сільського лікаря". Ближче до нього Віктор д'Еглемон з "Тридцятирічної жінки", що, як і Філіпп, має пересічну вдачу. Брідо, однак, іще гірший. Його безмежний егоїзм, аморальність і жорстокість до членів своєї родини, а згодом і до Флори Бразьє, нагадує радше таких персонажів пізнього Бальзака, як барон Юло з "Кузини Бетти". Образ Філіппа Брідо є ніби синтезом характерних постатей, уже відображених письменником: молодій людини, що, зрікшись моральних засад, пристосовується до суспільства;

кар'єриста, що не цурається ницості і злочинів; розпусника, зруйнованого жадобою насолод. Цілісність образу немов ілюструє наскрізне для "Людської комедії" твердження про залежність людської поведінки від стану суспільства, від стихії приватного інтересу і агресивного егоїзму, що панує в ньому.

Всевладна сила грошей псує і Флору Бразьє, Баламутку. Потрапивши в середовище ісуденських обивателів, бідне селянське дівча поступово перероджується, можливість забагатіти спонукає її нехтувати людяність, удаватись до безчесних учинків. Закохавшись у Макса Жіле, Баламутка керується тільки інстинктами, своїми природними потягами. Її агресивність більш інтуїтивна, ніж раціональна. Не можучи протидіяти розважливій жорстокості Філіппа, Флора гине.

Контрастом до попередніх образів є постать Жозефа Брідо, що ніби врівноважує роман. Тему митця і мистецтва Бальзак уже порушував, змальовуючи Данієля д'Артеза та решту членів його Гуртка — Мішеля Крет'єна, Ораса Б'яншона, Фюльжанса Рідаля, Леона Жіро,— молодих людей, що сповідують служіння науці та мистецтву. В Жозефові письменник акцентує риси, притаманні саме справжнім митцям: відданість творчій праці, безкорисливість. Ці якості допомагають молодому художнику не втратити особистість, протидіяти негативному впливу середовища. Жозеф і Філіпп — позитивний і негативний полюси роману, і на те, що вони протиставлені один одному, вказувала стара назва твору — "Два брати".

З іменами головних дійових осіб "Баламутки" читач зустрічається і в інших творах "Людської комедії". Філіпп Брідо, наприклад, у ролі другорядного персонажа з'являється в романі "Пишнота і злиденність куртизанок". Згадується його ім'я й у "Втрачених ілюзіях" та "Банкірському домі Нусінгена".

Про Жозефа Брідо мова йде досить часто. Про його дружбу з членами гуртка д'Артеза є згадка у "Втрачених ілюзіях". Приязні стосунки пов'язують Жозефа і з П'єром Грассу ("П'єр Грассу"). В "Пишноті

і злиденності куртизанок" Нусінген розповідає, що придбав картину Жозефа Брідо. Відвідує Жозеф салон м-ль де Туш ("Другий силует жінки"). Він допомагає польському емігрантові Венцеславу Стейнбоку ("Кузина Бетта"). З'являється герой і в інших творах ("Чиновники", "Леон Лора", "Перші кроки в житті" тощо).

1. Фук'є-Тенвіль Антуан Кантен (1746-1795) — французький політичний діяч, обвинувач Революційного трибуналу.

2. ...Максиміліана Першого...— Тобто Робесп'єра (1758-1794), одного з провідних діячів Французької революції. Після термідоріанського перевороту був гільйотинований.

3. Ролан Жан Марі (1734-1793) — французький політик, жірондист: у 1792-93 рр. був міністром внутрішніх справ.

4. Шеньє Андре Марі (1762-1794) — французький поет і публіцист. Спочатку вітав революцію, потім відійшов від неї, вжахнувшись яacobinського терору. Загинув на гільйотині.

5. Цезар Біротто — персонаж "Людської комедії".

6. Сеїд — персонаж трагедії Вольтера "Магомет", відданий раб. Переносно — прихильник.

7. Данаїди — за грецьким міфом, доньки царя Даная. За наказом батька, якому оракул провістив смерть від руки зятя, Данаїди першої шлюбної ночі повбивали своїх чоловіків. За цей злочин були приречені вічно наповнювати водою бездонну бочку в царстві мертвих Аїді.

8. Мазаріні Джуліо (1602-1661) — французький державний діяч, кардинал. Фактичний правитель Франції в часи дитинства Людовіка XIV.

9. Верне Клод Жозеф (1714-1789) — французький художник.

10. Шодє Антуан Дені (1763-1810) — французький скульптор, автор статуї Наполеона I в подібї Цезаря, виконаної для Вандомської колони.

11. Сен-Сір — військова офіцерська школа. Заснована 1803 р. в Фонтенбло. В 1808 р. переведена до Сен-Сіра, містечка неподалік Версаля.

12. ...зречення у Фонтенбло...— 6 квітня Наполеон I підписав акт зречення. 20 квітня попрощався зі своєю гвардією у Фонтенбло й поїхав у вигнання на острів Ельба.

13. Гро Жан Антуан (1771-1835) — французький художник, учень Давіда. Відомий своїми батальними композиціями.

14. Даву Луї Нікола (1770-1823) — наполеонівський маршал.

15. ...після Луари...— 1815 р. після поразки під Ватерлоо залишки наполеонівської армії відійшли на Луару, де були інтерновані, а потім розпущені.

16. ...бонапартистів кафе Ламблена...— В паризькому кафе "Ламблен" збиралися прихильники Наполеона.

17. "Монітор" — французька урядова газета (1799-1869).

18. Лаллеман Анрі Домінік (1777-1823) — наполеонівський генерал. Під час першої реставрації Бурбонів брав участь у бонапартистській змові. Був засуджений, але втік із в'язниці. Емігрував до Америки. Намагався створити французьку колонію "Вигнанський край" на березі Мексиканської затоки. Колонія, проте, швидко розпалася.

19. Жерар Франсуа (1770-1837) — французький художник. Автор відомої картини "Битва під Аустерліцем".

20. Франціск І (1494-1547) — король Франції з 1515 р. На початку свого владарювання був прихильником гуманістичної культури. Запрошував до Франції видатних італійських митців, сприяв розвитку мистецтв.

21. Д'Артез, Мішель Кретьєн тощо — дійові особи "Людської комедії", члени так званого Гуртка д'Артеза, молоді митці, переконані у високій місії мистецтва.

22. Рабле Франсуа (1494-1553) — французький письменник-гуманіст, автор славетного роману "Гаргантюа і Пантагрюель".

23. Вестріс Огюст (1760-1842) — відомий французький танцівник.

24. Колоквінт — витка рослина, так званий гіркий гарбуз.

25. Фуа Максиміліан Себастьян (1775-1824) — наполеонівський генерал. Під час Реставрації — один з лідерів ліберальної опозиції.

26. Манюель Жак (1775-1827) — член палати депутатів, перебував у опозиції до Бурбонів.

27. Лаффіт Жак (1766-1844) — банкір, відіграв значну роль у революції 1830 р. Сформував перший уряд короля Луї Філіппа. Політичний лідер фінансової буржуазії.

28. Герцог Беррійський (1778-1820) — племінник Людовіка XVIII. 13 лютого 1820 р. вбитий лимарем Лувелем, який намагався покласти край династії Бурбонів.

29. Деказ Елі (1780-1860) — французький політичний діяч. Поміркований рояліст. З 1820 р. у відставці.

30. Тюлліа, Флоріна, Матіфа, Коралі, Камюзо — дійові особи "Людської комедії".

31. ...її жорстокий Веніамін...— Тобто улюблений син. За біблійною оповіддю, у Якова було дванадцять синів, але найдужче він любив наймолодших — Йосипа і Веніаміна.

32. Герцог де Мофріньєз — персонаж "Людської комедії".

33. Жеріко Теодор (1791-1824) — французький художник-романтик.

34. Россіні Джоаккіно Антоніо (1792-1868) — італійський композитор, автор популярної опери "Севільський цирульник"

35. Люсьєн де Рюбампре — персонаж "Людської комедії", герой романів "Втрачені ілюзії" та "Пишнота і злиденність куртизанок".

36. Робер Макер — персонаж мелодрами "Адретський готель" (1823) Сент-Амана, Антьє та Поліанта і п'єси "Робер Макер" (1835) Сент-Амана, Фредеріка-Леметра, Оверне, Антьє і Алуа. Безсоромний шахрай і проноза.

37. Баярд (бл. 1473-1524) — французький полководець, відомий своєю шляхетністю і мужністю.

38. Лусто — персонаж "Людської комедії".

39. "Біла Дама" — героїня одноіменної опери Франсуа Адрієна Буальдьє (1775-1839).

40. Калло Жак (1592-1635) — французький графік.

41. Хогарт Уїльям (1697-1764) — англійський художник.

42. Шарле Нікола Туссен (1792-1845) — французький художник.

43. Раффе Огюст (1804-1860) — французький художник.

44. Мейсоньє Ернест (1815-1891) — французький художник.

45. Мурільйо Бартоломе Естебан (1618-1682) — іспанський художник.

46. ...називають імператора Проба галльським Ноєм...— Римський імператор Марк Аврелій Проб (III ст.) особливу увагу надавав сільському господарству, зокрема виноградарству. За Біблією, Ной нібито першим запровадив культуру виноробства.

47. Річард Левине Серце (1157-1199) — король Англії з 1189 р.

48. Рутьєри — зграї солдатів-мародерів, що спустошували Францію в середні віки.

49. Котерії — наймані військові загони, що входили до складу регулярної армії (XII ст.)

50. Кондотьєри — ватажки найманих військових загонів, що перебували на службі у правителів італійських держав або пап у XIV-XVI ст.

51. Генріх II Плантагенет (1133-1189) — англійський король з 1154 р., батько Річарда Левине Серце.

52. Аквітанія — давня назва південно-західної частини Франції, край між Гаронною і Піренеями. З XIII ст.— провінція Гієнь.

53. Рігор — французький чернець-літописець, автор історії владарювання короля Філіппа II Августа. Помер 1207 р.

54. Карл VII (1403-1461) — французький король з 1422 р.
55. Барон Мішель (1653-1729) — французький комедійний актор.
56. Бурдалу Луї (1632-1704) — французький церковний діяч, відомий проповідник.
57. Карл-Альберт (1798-1849) — король Сардинії з 1835 р.
58. Жакерія — антифеодальне повстання у Франції 1358 р. Було жорстоко придушене.
59. ...під час Фронди...— Тобто в 1648-1653 рр. Фронда — феодальний рух проти абсолютизму.
60. Карл IX (1550-1574) — французький король (з 1560 р.) з династії Валуа.
61. ...Наполеон висадився в Кані...— У березні 1815 р. Наполеон, утікши з Ельби, висадився в бухті Жуан неподалік від міста Кан.
62. Коваль Сміт — персонаж роману Вальтера Скотта "Пертська красуня".
63. "Сто днів"— другий період панування Наполеона з 20 березня по 22 червня 1815 р.
64. Червоний дім — назва королівської гвардії. Під час "Ста днів" більшість офіцерів з Червоного дому емігрувала разом із Людовіком XVIII.
65. "Білий прапор" — роялістська газета.

66. Аморос Франсуа (1769-1848) — перший французький викладач військової гімнастики.

67. Панург — герой роману Франсуа Рабле "Гаргантюа і Пантагрюель", шахрай і бешкетник, наділений, проте, допитливим розумом і дотепністю.

68. Двір чудес — передмістя середньовічного Парижа, де мешкали злодії, жебраки, грабіжники.

69. Делакруа Ежен (1798-1863) — французький художник-романтик.

70. ...мала ніс, як у Роксани...— Тобто в дружини турецького султана Сулеймана II Роксолани (1505-1561), героїні трагедії Ж. Расіна (1639-1699) "Баязет" (1672).

71. Леонарда — персонаж роману А. Р. Лесажа "Історія Жіля Блаза з Сантільяни", куховарка, господиня розбишацького кишля.

72. Луксорський обеліск — давньоєгипетський пам'ятник. Обеліск було встановлено в Парижі на площі Згоди.

73. Сганарель, Маскаріль, Скапен — французькі комедійні персонажі, дотепні, лукаві та спритні слуги. Зображені в численних комедіях Мольєра.

74. Альбано Франческо (1578-1660) — італійський художник, представник болонської школи.

75. Доменікіно (Доменіко) Цампієрі (1581-1641) — італійський художник, представник болонської школи.

76. Белліні Джованні (1430-1516) — італійський художник, представник венеційської школи.

77. Веронезе Паоло (1528-1588) — італійський художник, представник венеційської школи.

78. Перуджіно П'єтро (бл. 1450-1523) — італійський художник.

79. Корреджо Антоніо (1494-1534) — італійський художник.

80. Андреа дель Сарто (1486-1530) — італійський художник, представник флорентійської школи.

81. Буль Шарль Андре (1642-1732) — французький ебеніст, виготовляв художні дерев'яні вироби з інкрустацією.

82. ...політики "Малого Провансу"...— "Малим Провансом" називали терасу для прогулянок у парку біля палацу Тюїльрі.

83. ...як цар Давид грів свої старі кістки...— За Біблією, в царя Давида на старості так холола кров, що він ніяк не міг зігрітися. Тоді слуги знайшли йому молоду дівчину, яка вночі гріла царя, а вдень доглядала його.

84. ... серед сатурналій 1793-1798 років...— Тобто в добу Революції. Сатурналії — давньоримське народне свято; гульня, буйні веселощі.

85. Деппен — персонаж "Людської комедії".

86. Карем Марі Антуан (1784-1833) — відомий французький кулінар.

87. Сенатор і Акіліна — персонажі трагедії англійського драматурга Томаса Отвея (1652-1685) "Врятована Венеція".

88. Жорж — псевдонім французької трагедійної актриси Маргарити Жозефіни Веймер (1787-1867).

89. Агріппіна — мати імператора Нерона, зображена Расіном у його трагедії "Британик" (1669). Роль Агріппіни була однією з найкращих у творчому доробку мадмуазель Жорж.

90. ...кохання Гюльнари й кохання Медори...— Тобто героїнь поеми Байрона "Корсар" (1813), що входить до циклу "Східних поем". Гюльнара — палка і рішуча. Медора — ніжна і віддана.

91. ...як отой цар зі Святого письма...— Ідеться про Соломона, володаря величезного гарему, в якому були жінки різних рас і народів.

92. Еверард — героїня комедії французького драматурга Колена д'Арлевіля "Старий парубок" (1792), спритна домоправителька, що прагне одружитися зі своїм господарем.

93. ...визволити Фердінанда VII від його кортесів...— Під час другої іспанської революції кортеси (парламент) вимагали від короля Іспанії обмежити абсолютну владу монарха і визнати конституцію 1812 р. Людовік XVIII відправив до Іспанії військо, яке мало підтримати Фердінанда VII.

94. Бертон (1769-1822) — Бонапартист, військовий, що брав участь у змові французьких карбонаріїв. Страчений.

95. ...Самсонова витівка з лисицями...— За Біблією, Самсон зловив триста лисиць і причепив їм до хвостів палаючі смолоскипи. Перелякані звірі побігли й спалили лани та виноградники філістимлян.

96. Що далі, то краще, як у Ніколе...— Ідеться про Ніколе Жана Батіста, директора ярмаркового театру (XVIII ст.) Постійно переробляв вистави свого театру, повторюючи: "Що далі, то краще".

97. Телемак — герой дидактичного роману французького письменника Фенелона (1651-1715) "Пригоди Телемака".

98. Бертран Анрі Грасьєн (1775-1844) — французький генерал, під Аустерліцем став генерал-ад'ютантом Наполеона.

99. Пуссен Нікола (1594-1665) — французький художник-класицист.

100. Фредерік Леметр (1800-1876) — відомий французький актор.

101. "Життя гравця" — мелодрама Деканжа і Діно. Повна її назва — "Тридцять років, або Життя гравця".

102. Карон Огюстен Жозеф (1774-1822), Бертон Жан Батіст (1769-1822) — Бонапартисти, військові, що брали участь у змові французьких карбонаріїв. Страчені.

103. В разі успіху угоди 1815 року...— Ідеться про угоду, яка була підписана на Віденському конгресі 1814-1815 рр. Згідно з цією угодою, Франція поверталася до кордонів 1790 р

104. Конвент — найвищий законодавчий і виконавчий орган у Франції в добу Революції (1792-1795)

105. ...генерал Вергілій — Бальзак жартівливо називає генералом римського поета Вергілія Марона Публія (70-19 до н. е.).

106. Гадсон-Лоу (1769-1844) англійський уповноважений на острові Св. Єлени, що мав наглядати за Наполеоном.

107. Цезар Борджа (бл. 1475-1507) — син папи Олександра VI, з 1499 р. правитель герцогства Романьї. Відомий своєю підступністю та жорстокістю.

108. Фуше Жозеф (1759-1820) — французький політичний діяч. У період Директорії, Консульства та Імперії обіймав дипломатичні посади, був міністром юстиції.

109. Річард III (1452-1485) — король Англії з 1483 р.

110. ...зіграв Річард III перед жінкою...— Ідеться про сцену з історичної хроніки Шекспіра "Річард III". Герой умовляє леді Анну, чоловіка якої він недавно вбив, стати йому дружиною.

111. Наполеон II (1811-1832) — Жозеф Франсуа Шарль Бонапарт, син Наполеона I; 1815 р. батько проголосив його французьким імператором. Ніколи не правив.

112. Рапп Жан (1772-1821) — наполеонівський генерал. Після Ватерлоо емігрував до Швейцарії. 1819 р. повернувся і згодом став пером Франції.

113. Гувіон-Сен-Сір (1764-1830) — наполеонівський маршал Франції. З 1817 до 1819 р.— військовий міністр.

114. Мойсееве чудо — біблійна оповідь про те, як Мойсей урятував ізраїльтян від спраги. Він став біля підніжжя гори Хорів і вдарив палицею по скелі — потекла вода.

115. Голіаф — за Біблією, філістимський велетень, убитий каменем із праці пастушка Давида.

116. Мюрат Жоашен (1767-1815) — наполеонівський генерал, з 1804 р. маршал Франції, з 1808 р.— неаполітанський король.